330.9477
F421e

Проф. Іван Фещенко-Чопівський

ЕКОНОМИЧНА ҐЕОҐРАФІЯ УКРАЇНИ

ДЛЯ СЕРЕДНІХ ШКІЛ

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY
AT URBANA-CHAMPAIGN
STACKS

Київ · Відень · Львів
Українське Акційне Видавниче Товариство
„Земля“

Всі права застережено.

6
Copy__
2523R
7Ja22

330.9477
F421e

Високоповажаному учителеві, професорові Михайлові Грушевському, в знак глибокої пошани присвячує автор.

Курс „Економичної Ґеоґрафії України“ написав я року 1918-го, згідно з проґрамом Міністерства Народної Освіти.

Несприятливі обставини дали змогу обробити тільки матеріяли, що стосуються до України Наддніпрянської. Обставини ці тривають і досі. Тому перше видання книги виходить не таким повним, як би того бажалося. Будемо сподіватися, що обставини зміняться на краще. Отже дальші видання „Економичної Ґеоґрафії“ матимуть ту повноту, якої вимагається від такого підручника.

Автор.

Червень 1922.

Copy 1 only
Cost = 10.66.58 mt
Discount = 1 eq. 25 a
Rec'd 16 Aug 38

Вступ.

Україна нині розпочала своє власне індивідуальне державне життя. Після жаху і страхіття чотирьохрічної всесвітньої війни, після революційної хвилі, після горожанських війн, Україна знову розпочинає своє нормальне народно-господарське життя.

Довгі роки, сторіччя Україна була міцно привязана в господарському відношенні до цілої бувшої Росії. Її господарський апарат пристосовувався до ціло-державного; її власні особисті інтереси приносилися в жертву цілому. Індивідуальні шляхи, по яких самою природою намічався розвиток і поступ народно-господарського життя України, було повернено в инший бік, часто-густо цілковито протилежний до місцевих інтересів, в імя ціло-державної економичної політики. Тому-то економичне життя України, вже починаючи з Переяславської згоди, не носило ознак індивідуальности, а складало тільки частку загально-російського.

А історія-ж дає нам тисячі доказів того, що Україна відріжнялася від державного осередку не тільки самою мовою та етноґрафичними особливостями! Природні, кліматичні, ґрунтові і инші умовини збільшували і поглиблювали цю ріжницю. Цілком зрозуміло, що оці вельми впливові чинники накладали на минулу ціло-державну економичну політику цілком штучний колір, а результати такої політики приносили певну користь центрові, але далеко не відповідну користь окремим частинам цілого, одну з котрих уявляла з себе Україна в відношенні до цілої Російської Імперії.

Двісті сімдесят років спільного державного життя України з Росією мали на наше економичне життя дуже великий вплив, який ще на довгі роки залишить по собі помітний слід. Ми не хочемо заплющувати очі на те, що було доброго і для України корисного підчас цього довгого спільного життя! Навпаки, всі дійсно спільні інтереси сприятимуть і в дальшому житті нашим спільним виступам у відповідних галузях спільної народно-господарської політики. Але вся решта галузей нашого національного життя мусить бути відбудована так, щоб місцеві інтереси, інтереси українського населення і нашої України

було поставлено в першу чергу. А за цим інтереси братніх добросусідніх народів і цілого світу!

Така має бути наша ближча українська народно-господарська політика!

Природа щедро наділила Україну своїми дарунками. Україна має родючий ґрунт. Підсоння України сприятливе для багатьох сельсько-господарських культур і для всякого промислу. В надрах України заховані численні мінеральні багатства, а передовсим вугілля, залізні і манґанові руди, глини і багато инших корисних і для культурного життя людини найпотрібніших мінералів. Україна має в своїх межах природні історичні шляхи, які сприяли встановленню і розвиткові торговельних взаємовідносин з иншими народами, а разом з тим, народ український з давніх-давен виявив великий хист до дальшого економичного розвитку, до поступу і до засвоєння вищої культури. Але, не дивлячись на віковічну славу про українські „молочні річки“ та „хлібні береги“, — сучасний культурний рівень нашого народу надто низький. Природа поставила Україну в такі умовини, що вона мусіла-б бути одною з найбагатших країн світу, а в дійности — вона є одною з найбідніших країн! . . . „Нищета въ богатѣйшемъ краю,“ — так справедливо характеризують українське народне хазяйство сами-ж росіяне! . . .

І дійсно, ми ще не вміємо працювати з високим корисним коефіцієнтом. Цінности цілого народу, як наслідок його спільної праці, у нас на Україні поки-що надто невеликі. Ми ще не випрацювали у себе високо корисних методів праці, які сприяють видобуванню з праці цілого народу найбільшої кількости цінностей. А поруч з цим стримується природний зріст культурних і хазяйських потреб самого народу. Одно стоїть поруч з другим. Нема певної суми випрацюваних цінностей — нема на що видобувати собі і всякі ознаки культурного життя: стримується розвиток духового життя, гальмується освіта, наука, задоволення естетичних і культурних вимог сучасного життя, стримується природний розвиток культури . . .

А після цього релєфно виступає одно ґрандіозне завдання сучасного моменту, а власне — конечність поліпшення наших урожаїв, розвитку нашого скотарства та сельського господарства в цілому і сельсько-господарської промисловости, а разом з тим і нашої добуваючої і фабрично-заводської промисловости і національної торгівлі . . .

Наші поля дають урожаї в два-три рази менші за урожаї, які дають поля сусідньої нам Німеччини і Австро-Угорщини. Наші копальні дають вугілля значно дорожче, ніж копальні культурніших

країн, а це робить неможливим здобувати дешеві продукти промисловости. Дорогий хліб, дорогий сирівець в коріні гальмують розвиток промисловости. А одночасно висока густота населення і великий відсоток людности, яка працює виключно коло сельського господарства, вже викликали у нас на Україні так званий „земельний голод“. Аґрарне питання для України може бути добре і справедливо вирішене тільки при умові відповідного жвавого і широкого розвитку національної фабрично-заводської промисловости, куди мусять одійти всі лишки сельського і мійського населення, а повищення урожайности наших піль мусить скласти такі умовини для нашого національного сельського господарства, коли потрібний для сельського господаря зиск буде отримано не шляхом підвищення цін на хліб, а шляхом значного побільшення урожаю.

І тільки один засіб є для оздоровлення нашої економичної політики і для зміцнення нашого народного хазяйства. Цей засіб — це поліпшення працездатности населення, підвищення корисного коефіцієнта його праці. А коли це буде осягнено, то знайдуться гроші й золото, прийдуть сами собою і всі инші ознаки висококультурного життя.

Війна і революція звели працездатність нашого народу до мінімума. Але війна і революція в сучасну хвилю були небезпремінною хворобою багатьох з европейських народів. В цьому наше щастя. Це останнє ставить для всіх цих народів однакові рямці і однакові труднощі при відбудові внутрішнього порядку і власного народного господарства. Тому-то шанси наші на відбудову власного індивідуального життя не єсть безпідставними. Тому-то — мерщій до праці!...

Але перед тим, як взятися кожному до творчої праці на користь рідному народові, треба шляхом аналізу і досліду взнати самого себе, свою Україну не тільки як певний самостійний індивід, а порівняти себе з иншими і виявити свій ґрунт, і свої хиби, і свої вартости і на підставі такого вивчення і аналізу робити вже дальші заходи. На спробах минулого, на дослідові сучасного будується справжній плян для майбутнього. Тому-то „γνῶθι σεαυτόν“

Що таке економична ґеоґрафія.

§ 1. Фізична ґеоґрафія досліджує для кожної країни її поверхню, а власне: кордони, моря, річки, гори й низини, фльору, фауну, цеб-то рослинне та тваринне царство, підсоння, ґрунт, а також етноґрафичні особливості народів, які посідають цю країну.

Та, окрім всього вищенаведеного, зостається ще одна галузь, яка в дійсности може бути продовженням і доповненням ґеоґрафичних відомостей про всяку країну, але яка стоїть також і цілком зокрема. Це — економична ґеоґрафія, яка виясню́є сукупність ріжноманітних господарських заходів цілого народу в порівнянні з такими-ж заходами инших народів і в звязку з кліматичними і ґрунтовими умовинами для даної країни, а також у звязку з релєфом земної кори, розположенням головних шляхів, кордонів, складом населення, його звичаями, його працями і т. и. Звідси виходить, що економична ґеоґрафія в де-якій мірі є продовженням фізичної ґеоґрафії і що її головне завдання — дослідження умов і особливостей господарської діяльности всіх людей даної країни.

Місце України на земній кулі.

§ 2. Як відомо з фізичної ґеоґрафії, поверхні, заняті суходолом і водою, далеко не однакові. На долю суходолу випадає тільки 28·8%, на долю океанів і морей, цеб-то водної поверхні — 71·2%. В квадратових кільометрах це виглядає так:

суходіл —	147.013 тис. кв. кільом.,	або	129.150 тис. кв. верст.
водна поверхня —	362.938 „ „ „	„	319.000 „ „ „
Разом . .	509.951 тис. кв. кільом.,	або	448.150 тис. кв. верст.

Між окремими частинами світу ввесь суходіл поділяється так:

Азія	44,389.236	кв. кільометрів, або	31·5%
Европа	9,899.297	„ „ „	6·6%
Африка	32,081·632	„ „ „	21·5%
Америка	39,014.379	„ „ „	26·1%
Австралія і Океанія	8,959.226	„ „ „	6·0%
Полярні країни	12,669.510	„ „ „	8·3%

Кількість населення по всій земній кулі виносила в 1913 році — 1.631,517.000 душ, які між окремими частинами світу поділялися так:

В Азії 863.316 тис. душ, або 52·8%, що виносить 19·5 душ на 1 кв. кільометр.

В Европі 448.131 тис. душ, або 27·5%, що виносить 45·2 душ на 1 кв. кільометр.

В Африці 133.992 тис. душ, або 8·2%, що виносить 4·1 душ на 1 кв. кільометр.

В Америці 178.677 тис. душ, або 11·0%, що виносить 4·5 душ на 1 кв. кільометр.

В Австралії і Океанії 7.387 тис. душ, або 0·5%, що виносить 0·8 душ на 1 кв. кільометр.

В Полярних країнах 14 тис. душ, або 0·0009 %, що виносить 0·0001 душ на 1 кв. кільометр.

Площа, котру посідає Україна, знаходиться на півдні Европи між 43° та 53° північної широти та 21° та 44° східної довготи і має просторінь в 628 тисяч квадратових кільометрів (552 тис. кв. верст.), що виносить 6·35% всієї Европи та 0·43% всього суходолу на земній кулі.

Населення Україна має 37,140.000 душ, що виносить 8·3% загально-европейської кількости населення та 2·3% кількости населення всього світу.

Гущина населення на Україні значно більша від пересічної гущини населення в цілій Европі. На один квадратовий кільометр в цілій Европі припадає пересічно 45·2 мешканців, а на Україні — 59·9 мешканців.

Ґеоґрафичні межі України.

§ 3. Завдяки тому, що поверхня всієї Східної Европи, на якій лежить Україна, по структурі своїй досить однородна, Україна не має значної кількости сталих природних кордонів, які-б забезпечували її од ворожого нападу і впливу сусідніх народів. Останнє особливо відбилося на нашій історії: Україна протягом всього свого історичного істнування була ареною багатьох великих і малих війн не тільки з сусідніми народами, але й ареною війн між зовсім чужими народами, які в імя власних інтересів вибірали Україну ареною військових подій.

З другого боку, цей самий чинник в значній мірі сприяв розвиткові кольонизаторського впливу України на сусідні краї і культурного впливу народів Европи на Україну. Південним кордоном України було глибоке Чорне море — старий культурний і торговий шлях з північної Русі до Візантії, а через всю Україну з заходу на південний схід лежав битий шлях з Европи в Індію, з Балтийського моря в Чорне. На заході кордоном України є Дністер, далі Збруч і умовна лінія відділяє Галицьку Україну від Наддніпрянської України, проходячи по старих західних межах Волинської ґубернії аж до міста Тарнограду. Далі державний кордон круто повертає на північ по лінії Білгорай—Шебрешин—Красностав—Пугачів—Межиріччя—Сарнаки—Мельник—Високолитовськ. Звідси державний кордон України повертає на схід на Камянець—Литовськ—Пружани—Вигоновське озеро, по північному кордоні Пинського, Мозирського і Гомельського повіту, по державному північному і північно-східному кор-

доні Чернигівщини через Путивльський, Суджанський, Гайворонський, Корочанський та Ново-Оскільський повіт Курщини, по північному кордоні повітів Бірючинського і Острогозького і північно-східному кордоні Богучарського повіту на Вороніжчині та по східних кордонах Старобільського повіту Харьківщини і Словянського, Бахмутського і Маріупільського повіту Катеринославщини до Азовського моря. Далі кордон іде Азовським морем через Керченську протоку до Чорного моря.

Український беріг Чорного моря — місцями високий, місцями низький: він не дуже розвинений і мало пристосований для мореплавства. Починаючи від гирла Дунаю та до Севастополя беріг Чорного моря є одноманітною степовою рівниною без відповідної кількости заток, придатних для мореплавства. Тільки численні лимани порушують одноманітність берегового релєфу. З визначних портів на Чорному морі є Акерман, Одеса, Херсон та Миколаїв у гирлі Буга; окрім того, де-кілька менших портів, торгова діяльність котрих ще в зародку, а власне: Хорли та Скадовськ. Цим портам належить будущина, але тільки тоді, коли їх буде сполучено залізницею з промисловими і торговими осередками України.

Берегова лінія Кримського півострова розвинена ще слабше. Тільки Севастопіль має гарну бухту, яка до цього часу обслуговувала виключно військову фльоту. Теодозія і Керч мають другорядне значіння, а решта портів: Евпаторія, Ялта і Алушта зовсім не пристосовані для морської торгівлі.

Чорне море з поверхнею в 450.000 кв. кільом. має характер внутрішнього моря; воно сполучене з Серединним морем, Босфором, Мармуровим морем та Дарданельською протокою. Через Чорне море лежав історичний культурний і торговий шлях з високо культурних міст Серединної Азії, північної Африки і південної Европи до нас на Україну і далі до Варягів.

Чорне море замерзає тільки коло північних (українських) берегів і не більше, як на шість тижнів у рік; коло Кримського півострова воно вже зовсім не замерзає. Тому можна вважати, що Чорне море придатне для мореплавства, а разом і для торгівлі, круглий рік. Через Чорне море Україна і тепер веде свою торгівлю з закордонними державами, головне збіжжям.

Азовське море дуже мілке. Найглибші місця мають ледви 15 метрів. На українській частині Азовського морь містяться торгові порти — Бердянськ та Маріупіль, які тнв уднчзяа еуторгівлю збіжжям, а Маріупіль, окрім того, і вугіллям. На неукраїнській частині Азовського

моря є такі порти: Таганрог, Ростов, Єйськ, Азов і Темрюк, а на Кубанському березі Чорного моря — Новоросійськ. Коло берегів Азовського моря ведеться в великих розмірах рибний промисел.

Ґеоґрафичне положення України.

§ 4. **Згірря. Високорівні.** Коли глянути на всю площу Української держави з висоти пташиного льоту, то попереду всього вражає порівнююча одноманітність релєфу поверхні. Тільки по південно-західному кордоні помічаються відножини Карпатських гір, та на південному березі Крима — Кримські гори (Яйла). Окрім того, південь Волині, північний схід Поділля та наддніпрянська Київщина складають низку високостей та окремі згірря. На Холмщині і Підляшші, між верхівями Сяну і Західного Бугу розташувалася невелика височина „Розточчя“, яка на півдні місцями досягає 400 метрів висоти і що-далі на північ—поступово знижується. Волинське згірря, головне Кремінецько-Острозький гірський хребет, розташовано між долинами Західного та Південного Бугу, Тетерева та Поліссям. Окремі згірря в Кремінецькому повіті досягають максимума — 400 метрів висоти. На Поділлі згірря межує течією Дністра, Чорноморською низиною та долиною Південного Бугу. Між Бродами і Камянцем-Подільським тягнеться низка гір — Товтри, а долина річки Дністра, особливо між Нижнівом і Дубосарами, чарує своїми краєвидами.

Правобережна наддніпровська височина поділена річними долинами на кілька високорівень. Найвища частина міститься коло Бердичева (340 метрів), далі на південь — все знижується. По річці Росі вона має височінь в 260 метрів, а по Інгулу — та по Дніпру під Каневом — 240 метрів. Найкращі краєвиди розкидані по правому берегові Дніпра (Межигірря, Київ, Ржищів, Канів, Княжа гора).

Лівобережна височина мало хвиляста, порізана проваллями, ярами та балками, складає продовження центрального Російського плоскорівеня. Окремі високости ледви досягають висоти 230—280 метрів над рівнем моря.

Донецький кряж складається з кількох хвилястих горбів, які поступовно знижуються в напрямку до Чорноморської низини. Цей кряж відомий своїми мінеральними багатствами, а передовсим — камінним вугіллям.

Кримські гори, або Яйла, це порівнююче невелике пасмо гір (коло 150 кільометрів довжини), яке тягнеться вздовж південного

берега Кримського півострова; найвищі шпилі його досягають ледви 1500 метрів висоти. Південна частина Кримського пасма знижується до Чорного моря надзвичайно мальовничими горбами і скибами.

§ 5. **Низини.** На північнім заході України, між серединним Бугом та Припяттю, де розташовані міста Берестя та Кобрин, — лежить Підляшська низина з знаменитою Біловіжською пущею. Підляшська низина вкрита лісами, болотами та озерами.

На схід від Підляшшя, в басейні серединної і нижньої течії Припяти та її численних прирічків, аж до Дніпра тягнеться Поліська низина. Значну частину Полісся вже осушено; замісць болот вона вкрита сіножатями. Лівобережна низина тягнеться вздовж лівого берега Дніпра, починаючи од водозбору нижньої Десни аж до великого Чорноморського степу. Північна частина цеї низини має всі ознаки Полісся, а південна частина поступовно зливається з Чорноморськими степами.

Чорноморська низина простяглася довгою і широкою смугою по всьому Чорноморському і Азовському берегові; вона має цілком степовий характер, за винятком хіба річних гирл та болотяних річних долин.

§ 6. **Річки.** Сливе всі українські річки несуть свої води у Чорне море. Тільки Сян та Західний Буг із своїми прирічками женуть свої води у Німецьке море. Дністер, Південний Буг (Бог), Дніпро та Кубань впадають у Чорне море; Донець та Дон — в Азовське море.

Дністер (1371 кільом.) бере свій початок у Високих Бескидах та прорізує своєю течією глибоку межу між Поділлям та Бесарабією. З лівого боку у Дністер впадають такі прирічки: Гнила та Золота Липа, Стрипа та Серет, далі Збруч, — межа між Україною та Галичиною, Смотрич, Ушиця, Мурахва та Ягарлик. Дністер судоходний протягом 800 кільометрів, але рух пароплавів по Дністру відбувається дуже мляво.

Буг (Південний Буг) — 750 кільометрів починається на Поділлі в Проскурівському повіті. Його прирічки з правого боку — Кодима і Чічіклея, а з лівого боку — Соб, Синюха та Інгул. Прирічки Буга маловодні та мілководні. Сам Буг судоходний тільки в нижній течії, починаючи од Вознесенська до Миколаїва, протягом коло 100 кільометрів.

Дніпро (2150 кільометрів) — третя річка по довжині з річок Европи, належить Україні від м. Жлобина до самого гирла, протягом коло 1400 кільометрів. Дніпро судоходний від гирла прирічки Осьми з переривом на порогах, протягом коло 80 кільометрів. Вся судоходна частина Дніпра ділиться на три частини:

Верхня від Могилева до Київа	610	верст.
Середня від Київа до Катеринослава . . .	484	„
Нижня від Олександрівська до Херсону .	294	„

Одначе невеличкі пароплави ходять і вище Могилева, сливе до самого Смоленську.

Дніпро бере початок в центрально-російській височині і в межах України обертається вже у велику річку, принявши прирічки з правого боку — Березину, а з лівого — Сож. Україні належать: нижня течія Березини від Бобруйська та нижня течія Сожа од Віток.

Коло Київа Дніпро забірає до себе воду з великих судоходних річок: Десни (з лівого боку), з Сеймом та Припяти (з правого боку) з прирічками: Піною, Ясельдою, Случем, Птичем — ліворуч, та Турею, Стоходом, Стирем з Іквою, Горинню із Случем, Убортом та Ужем — праворуч. Правий беріг Дніпра перед Київом починає підійматися все вище вгору; лівий беріг—низький з широкими плавнями та заливними сінокосами. Слідуючі прирічки Дніпра будуть: з лівого боку — Сула, Псел, Ворскла, Орел та Самара, а з правого — Тетерів, Ірпень, Рось та Тясминь. За річкою Самарою лівий беріг Дніпра починає бути горяний, — починаються пороги. Всіх порогів нараховується девять. Нижче порогів, за островом Хортицею, починається низький беріг з обох боків — Дніпровські плавні. Тут з правого боку впадає прирічок Інгулець на верхівях якого, в районі Кривого Рогу, містяться знамениті копальні залізної руди. Врешті Дніпро вливається в Чорне море девятьома гирлами, утворюючи величезний лиман. Дніпро судоходний на 1900 кільометрів.

Довжина окремих судоходних та сплавних участків Дніпра і його прирічків та поділ вантажів, які було перевезено по них в 1909 році, згідно з даними, зібраними Проф. О. О. Русовим, були такі:

Від гирла р. Осьми до р. Оршиці	353	верст.	4·2	міл. пуд.
„ „ „ Оршиці до р. Березини	367	„	5·2	„ „
„ „ „ Березини до р. Припяти	255	„	43·4	„ „
„ „ „ Припяти до Десни	95	„	111·5	„ „
„ „ „ Десни до Лоцманської Каменки до порогів .	501	„	75·2	„ „
„ „ „ Осьми до Лоцманської Каменки	1.571	„	39·0	„ „
на порогах	76	„	16·2	„ „
від порогів до Херсону	294	„	45·8	„ „
цілий Дніпро	1.941	„	39·9	„ „

Десна вище гирла Болви	261	верст.	2·9	міл. пуд.
„ нижче гирла Болви	781	„	4·9	„ „
Вся Десна	1.042	„	4·4	„ „
Болва	99	„	2·4	„ „
Тетерів	92	„	1·6	„ „
Припять	468	„	29·7	„ „
Піна	55	„	12·4	„ „
Ясельда	21	„	17·6	„ „
Сож	361	„	9·9	„ „
Березина	456	„	14·5	„ „

Буг (Західний Буг) бере свій початок на Поділлі і належить Україні до м. Мельник на північний захід від Берестя.

Донець — прирічок Дону належить майже цілком Україні; він почасти судоходний і знаменитий своїми камінновугільними багатствами, які знаходяться в його водозборі.

Україна вкрита великою кількістю великих і малих річок і прирічків. Початок свій більшість українських річок бере на високорівні, де сходяться Розточчя, Волинська, Подільська та Наддніпровські височини. Це велике українське межиріччя тягнеться досить довгою смугою через південно західну Волинь, північне Поділля, південну Київщину і північний схід Херсонщини та північний захід Катеринославщини. На північ в Німецьке море несуть свої води тільки Сян та Буг (Західний Буг) з своїми прирічками. Водозбір Буга зрошує західну Холмщину та Підляшшя. На північ по схилах Волинської височини течуть прирічки водозбору Припяти, яка є найбільшим прирічком Дніпра і протягом всієї своєї течії зрошує українські землі.

Чорне море сполучено з Німецьким морем Дніпровсько-Бугським каналом через Дніпро і Припять. Цей канал сполучає обидва водозбори між містами Кобрином і Пінськом через річки Піну і Муховець. Сполучення Чорного моря з Балтийським іде: 1. через канал Огінського, через річки Шару (прирічок Німана) і Ясельду (прирічок Припяти); 2. через Березинський канал з Західною Двиною. Перші два канали — Дніпровсько-Бугський та Огінського містяться на території української Держави, а третій — Березинський — у Білорусів.

Велика кількість річок, які порізали Україну у всяких напрямках, вражала всіх вчених ґеоґрафів та істориків. Ще батько всесвітньої історії Геродот (482—420 р. до Р. Х.) писав про нашу територію, що вона славна великими судоходними річками. Останній чинник — присутність великої кількости сплавних і судоходних річок — має величезне культурне і торгове значіння. Через Дніпро проходив великий історичний шлях „із Варяг в Греки“, котрим провадилася

торгівля між північними словянськими народами з багатою торговою Візантією. Цим-же шляхом наші предки підтримували зносини з культурними народами півночи. По течії річок і прирічків поширювалася старо-словянська (українська) культура на північ. схід, південь і південний-захід, де можна, мирним шляхом, а де і силою зброї, військовими експедиціями. По річках поширювалася і манастирська кольонизація; нові манастирі основувалися завжди над річками і були ніби фортецями української Київської церковної культури. Сельсько-господарська кольонизація також переважно поширювалася по річках у всі боки від Київського культурного осередку. Цілком зрозуміло, що ґрунтом для вивчення економичного стану країни кладеться ґеоґрафичні відомости, а передовсим — гідроґрафію, науку про води внутрішні (річки, озера) і зовнішні (моря, океани). Водні шляхи були споконвіку найулюбленішими для всяких торговельних, культурних і військових зносин, а судоходство — головним засобом для сполучення з зовнішніми народами та з зовнішньою культурою.

Українські річки, як ми вже згадували вище, беруть свій початок на порівнююче невисоких височинах і в протилежність тим річкам, які беруть свій початок в гірських кряжах, вкритих вічним снігом, поповнюються водою не рівномірно. Весною, коли тане сніг, річки ревуть і стогнуть од великої кількости води і розливаються на великі простори, а літом поповнюються тільки підґрунтовими водами і вкриваються мілинами і перекатами. Українські річки течуть головне через сухі степові місцевости, бідні лісом, з досить гарячим підсонням, а тому, головна хиба наших річок — великі весняні повені, які наносять населенню многоміліонові шкоди (Дніпровська весняна повідь і щорічні шкоди Київу, Черкасам, Кременчукові, Катеринославу) та літні мілини, які утрудняють судоходство до тяжких розмірів. Це — головна хиба українських річок і передовсим нашого Дніпра. Відсутність певної пляномірної реґуляції течій українських річок поглублює цю хибу. Річні водотоки часом міняють свій напрям, підмивають і зносять один беріг річки та наносять його в другому місці. Дрібні річки, які літом зовсім пересихають або обертаються в слухняні тихесенькі струмочки, — весною в повідь ревуть і нуртують і з піною шматують свій власний беріг і зносять його далеко, далеко, а на своєму місці залишають великі провалля. Такими численними проваллями, в напрямках течії цих тихесеньких з вигляду, але шкодливих струмочків, вкрито всю Україну. Боротьба з ними найпотрібніша, бо вони розмивають поля, псують пашні, підмивають і руйнують цілі села і міста та утрудняють шляхи спо-

лучення. Одначе на уреґулювання водотоків наших річок до цього часу у нас на Україні зверталося мало уваги.

До загальних хиб українських річок треба віднести також і те, що значна кількість з них, а в тому числі і Дніпро, — зімою вкриваються кригою. Судноплавство припиняється на три-чотирі місяці (на Дніпрі коло Київа в середньому з кінця листопаду до початку березня). На де-яких річках (Дніпро, Рось, Тетерів) судноплавству шкодять пороги.

Дніпрові пороги тягнуться на 76 верст і цілком припиняють судноплавство. Давно вже складено проєкти шлюзування порогів та використовування енерґії падаючої води (так званого білого вугілля). Дніпровські пороги могли-б дати по-над 500.000 кінських сил і постачали-б електричну енерґію на район до 15.000 кв. верст по обидва боки Дніпра. Тоді-б усі фабрики і заводи в районі Дніпровських порогів приводилося-б у рух цією безплатною енерґією, всі села і міста діставали-б дешеве електричне світло, а всі залізниці цього району були-б електрифіковані і не потрібували-б цінного мінерального палива (камінного вугілля). Таким „білим вугіллям“ — (енерґія водоспадів), або „зеленим вугіллям“ (енерґія тихотоків та малих водоспадів) окрім Дніпра ще багаті українські річки: Тетерів, Буг, Рось, Дністер, Донець, Горинь і инші. Вони могли-б видати багато сотень, тисяч, а то і міліонів, безплатних кінських сил, які могли-б бути перероблені в дешеву механичну енерґію.

Велику користь дають Державі наші річки завдяки своєму вигідному ґеоґрафичному положенню. Майже всі вони несуть свої води до Чорного моря, а тому виявляється можливим і в інтересах народного хазяйнування корисним, сплавляти всякі товари (хліб, ліс, цеглу), використовуючи безпосереднє силу течії річки (на плотах і баржах) безпосереднім сплавом. Що-літа Дніпро, Десну, Припять, Сож, Березину вкрито численною кількістю плотів і барж, які частогусто сами по собі, тільки завдяки течії річки, повільно несуть свої цінні грузи—народні багатства в Чорне море, щоб звідти переправлятися за кордон — в обмін на инші товари.

§ 7. **Озера.** Україна бідна озерами. Тільки на півночі України, на Підляшші, є багато невеликих озер (Світязське, Пулемецьке і инші) та на Поліссі (Чорне, Вигоновське, Жид та инші). Ця ґрупа озер має солодку воду. На півдні України, в північних повітах Таврії є багато дрібних солоних озер (Перекопська ґрупа, Генічеська, Евпаторійська, озеро Сакське, Керченсько-Теодозійська ґрупа), та на півдні

Херсонщини по-над Чорним морем є коло 500 солоних озер, які носять спільне назвисько — Кінбурнські озера. Між гирлами Дніпра і Буга є сім лиманів, які відограють ролю озер і в яких, так само, як і в Кінбурнських і Таврійських озерах, добувається сіль-самосадку.

§ 8. **Підсоння України.** Підсоння (клімат) України помірковане, континентальне і досить одноманітне.

Підсоння сильно впливає на характер діяльности чоловіка, на фльору (рослинність) та на фауну (тваринний світ) країни. Відомо, що для багатьох корисних рослинних культур потрібна певна кількість тепла і соняшного світла. Як-би сельський господарь не докладав своїх рук, своєї праці, а всяка рослинна культура може рости і достигати лише в певних кліматичних умовах. Навіть більш того, для багатьох рослин має величезне значіння не тільки загальна річна кількість тепла, а також і розпреділення його протягом цілого року, протягом літа. Одні рослини потрібують багато вохкости, другі — багато сонця і тепла, треті потрібують поміркованих умовин. Тому, цілком зрозуміло, що від певного підсоння залежить і відповідна фльора, а разом з тим і фауна.

Лінії, які наноситься на ґеоґрафічні мапи, і які сполучають всі місця з однаковою пересічною річною температурою (Ізотерми), або з однаковою пересічною температурою самого гарячого місяця (ізотери), або самого холодного місяця (ізохімени), означують межі для певної рослинности (фльори).

Для України пересічна річна температура міститься між — 6° та 9° Ц (Вовчанськ — 6·3°, Київ та Харьків — 6·8°, Полтава — 6·9°, Єлисавет — 7·6°, Катеринослав — 8·2°, Одеса — 9·8°); Таврійський півостров має: Симферопіль — 10·1°, Севастопіль — 12·2°, Ялта — 13·4°. Ізотерми для України полягають значно нижче (на південь), ніж у Західній Европі. Останнє пояснюється тим, що зіма на Україні значно холодніша, ніж в тих місцевостях Західної Европи, які лежать на однаковій паралелі (рівнолежно). Так, наприклад, пересічна температура в січні буває: в Лондоні — 3·5°, у Львові — 4·6°, Київі — 6·2°, Харькові — 8·3°. З другого боку, літо на Україні трохи тепліше; ріжниця для пересічних температур літа не остільки велика, як для зіми (липень у Лондоні — 17·9°, Львові — 18·0°, Київі — 19·2°, Харькові — 20·9°). Таким робом, ріжниця між температурою літа і зіми на Україні дуже велика, — значно більша, ніж в Західній Европі, а разом з тим і підсоння України — ясно визначене — континентальне. Зіма, за винятком півдня України, досить довга і досить сувора, весна — коротка і погожа, літо — довге і гаряче, а осінь — довга і хороша.

§ 9. **Атмосферні опади.** Кількість опадів (дощ, сніг, роса, туман, град) на Україні досить помірна (на північний захід — більше, а на південний схід — менше), але цілком достатна, щоб рослинність розвивалася і впору достигала. Кількість опадів на півночі

Волині — по-над 700 м. м., на Поділлі — по-над 600, на Наддніпрянщині — по-над 500 (Київ — 534, Полтава — 532), на Слобожанщині — по-над 450 (Харьків — 465, Катеринослав — 475), над Чорним і Азовським морями — коло 400 (Одеса — 408, Миколаїв — 360, Севастопіль — 386, Луганськ — 379). Чим далі на південний схід, тим сухіше підсоння. Але загальне розміщення опадів сприяє урожаям, бо дощі надають головне тоді, коли вони найпотрібніші, а власне в червні та липні місяцях. На правобережній Україні весною і з початку літа часто випадає град і шкодить пашні. На півдні — трапляються засухи.

Помірне підсоння України гарно впливає на працездатність і на характер населення. Відомо, що на тропиках чоловік буває лінивий, апатичний, мало працездатний і слабо розвинений. Цьому сприяє гаряче підсоння, вохкість, а також буйна рослинність, родючість ґрунту, які не вимагають від чоловіка великого напруження в боротьбі за своє істнування, а висока пересічна температура зменшує у чоловіка охоту і здатність до праці. Навпаки, в полярних країнах, через суворі морози, коротке літо, — продуктивність праці чоловіка, навіть не дивлячись на всі його старанні заходи, не висока; боротьба за істнування дуже трудна і загострена; на півночі чоловік у боротьбі з природою скоро виснажується. Помірне підсоння, навпаки, є самим підходящим для самоудосконалення і сталого проґресивного культурного розвитку людини, яка, працюючи в міру своїх сил, та істнуючи в сприяючих кліматичних і помірних температурних умовинах, має повну спроможність, без особливого напруження сили волі і без загострення боротьби за істнування, поруч із клопотами про свої харчі, про своє істнування, ще віддаватися і творчій праці. Довге тепле літо і коротка мягка зіма дають можливість не припиняти своїх робіт протягом цілого року. В той час, як довга полярна ніч та пекуче літо тропиків сприяють розвиткові пасивности, помірний клімат України надає людности бадьорість і енерґію, а останні сприяють тому, що всяка робота буває більш продуктивна. Таким робом, помірне підсоння сприяє розвиткові фізичних та розумових здібностей чоловіка.

Українське підсоння дуже сприятливе для розвитку сельського господарства та скотарства. Коротка зіма не вимагає заготовки для худоби великих запасів фуражу, а велика кількість низин, річних сінокосів та степів, поки вони були не поорані під пашню, давала достатну кількість паші.

На півночі України панують західні вохкі вітри, які заносяться з Атлантичного океану; вони дають значну кількість опадів і тим змягшують континентальність українського підсоння. Над південно-східною частиною України панують східні сухі вітри, які збільшують континентальні властивости підсоння півдня України. Кількість хмар на Україні менша за пересічну кількість західної серединної та північної Европи.

§ 10. **Ґрунт на Україні.** Ґрунт на Україні поділяється так: головний поверховий шар, який залягає в південних частинах південних повітів Волині, на півдні Київщини і Чернигівщини, в ґуберніях Подільській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській, Харьківській та на півночі Таврійської — це суглиниста чорноземля,

найголовніше багатство України, найбільш родючий ґрунт на цілу Европу. Південь Волині, північ Київщини, сливе вся Чернигівщина та північний схід Полтавщини — це темносірі лісостепові та сірі лісові суглинки, також гарний високо родючий ґрунт. За цією смугою, далі на північний захід, в Холмщині, йдуть малопідзолисті суглинки. Північні частини Волині, Київщини та Чернигівщини — піски. У водозборі Припяти та на Поліссі — торфяні болота. По побережжі Чорного моря (Одеса, Херсон, Евпаторія) — яснобурі та каштануваті суглинки та супіски. По південному берегу Крима — вапнякові та рухлякові породи та глинясто лупакові ґрунти.

Українська чорноземля, яка надає високу родючість українському ґрунтові, має такі загальні риси: 1. містить в своєму складі значну кількість (4—10%) орґаничних річей, так званого „перегною“, який власне і надає ґрунтові темний колір; 2. має високу втягуючу здібність, звязану з великою кількістю цеолітових річей, цеб-то кремінко-квасних сполучень, які добре споживаються рослинами. Чорноземля дуже гарно затримує у верхньому шарі ґрунту потрібні для рослин солі калія, фосфорної кислощі то-що. Обидві ці властивости української чорноземлі головне і сприяють родючості ґрунту. Перегній віддає рослинам азот, а легко переходячі у водний розчин кремінко-квасні сполучення постачають рослинам потрібні для них мінеральні речі. До обробки під пашню чорноземля надається дуже гарно: вона легко розорюється. Завдяки своїй чорноземлі, Україна дуже сприятлива для хліборобства, для городництва та для садівництва. Але оскільки-б не був родючий ґрунт, він хутко виснажується без відповідного угноювання. На превеликий жаль, людність на Україні мало звикла угноювати свої поля. Угноювання ґрунту на Україні поширено тільки на півночі, та й то виключно кізяком. Чим далі на південь, тим менше угноїння дістає український ґрунт. Вживання штучного угноїння (суперфосфату, томасових шлаків, сірчанокваснoго амонія та селітри) — поширено дуже мало.

Де-що про статистику.

§ 11. Статистика — це наука, присвячена систематичному дослідженню масових зявищ і проявів соціяльного і економичного життя людини. Для осягнення таких завдань статистика користується дослідами, виявленими в числах і науковою обробкою здобутих чисел. Статистичні досліди завжди бувають масові і стосуються до якихось сталих річей і одиниць, напр., міри, ваги, кількости, протягу, площі, обсягу, коштовности і т. и. Результати дослідів укладаються в таблиці, окремі числа котрих розставляються по гомольо-

ґичних ґрупах в певному порядку, найбільш вигодному і пристосованому для легкого порівняння, висновку і підрахунку. На підставі результатів статистичного досліду, виходячи з великої кількости окремих числових даних, виводиться аритметичні пересічні числа, які характеризують зявище в нормальному вигляді, характеристичному для даної ґрупи в залежности од місцевих певних умов, а також числа абсолютні, які характеризують певний стан річей, що зміняється під впливом часу і обставин од мінімума і до максимума, і відносні числа, які допомагають виявленню стану річей і дають можливість робити висновки і порівняння.

Статистичні досліди найчастіше мають своєю метою дослідження людности та всіх проявів життя людини і результатів людської діяльности (громадської, промислової, торговельної, наукової то-що). Для осягнення позитивних результатів вся сукупність чинників, з котрих складається людське життя, розбивається на окремі ґрупи по наперед загаданих і вибраних осібностях, напр.: зріст, національність, заробітна платня то-що; решту прикмет іґнорується.

Статистичні досліди провадиться або — 1. анкетним шляхом, або 2. шляхом обовязкової чи доброхітної кореспонденції; або 3. шляхом приближних вирахунків, основаних на анальоґії, або на підставі вже попереду підміченої пропорціональности, або на суто-математичних вирахунках.

Анкетний дослід — це найбільш певний і розповсюджений. Допитний лист, який розсилається для збору відомостей (напр., по волостях, по фабриках, по школах), повинен бути складений по можливості коротко. Всі запитання повинні бути ясні, зрозумілі і сформульовані так, щоб кожен міг дати на них найкоротшу і найточнішу відповідь. Поруч із цим, порядок запитань в анкетному листі має бути скомпонований так, щоб кожна послідуюча відповідь провірялася-б сама собою попередньою відповіддю. Анкети провадиться або шляхом розсилки анкетних листів почтою з проханням негайної, строчної обовязкової відповіді, або шляхом особистого допиту. Обовязковий допит всього без винятку населення, через спеціяльних людей-урядовців, називається всенародним переписом. Переписи бувають повітові, ґуберніяльні, або цілодержавні. Повний цілодержавний перепис перевести дуже трудно: для цього треба багато людей і коштів. Тому-то повний всенародний перепис переводиться дуже рідко, раз в кільканадцять років.

Останній всеросійський, а разом і всеукраїнський повний перепис відбувся в 1897 році. Наслідки цього перепису дали спроможність точно виявити: кількість населення, його зрістний склад, кількість чоловіків і жінок, рівень освіти (кількість грамотних), поділ населення по його праці, етноґрафичний та релігійний склад і багато де-чого иншого з галузей народно-господарського і соціяльного життя.

В 1916 році відбувся всеросійський сельсько-господарський перепис з метою виявити продовольчі ресурси Росії, в звязку з останньою війною і з метою виробити певний продовольчий плян. Цей перепис обхопив усі галузі народного сельсько-господарського життя, а власне: засівоплощу, кількість хазяйств селянських і власницьких, урожай всякого збіжжя, картоплі і трав, кількість коней, рогатої худоби, овець, свиней то-що, та розпреділення худоби і засівоплощі між окремими хазяйствами.

Для управління державою перепис конче потрібен; він виявляє маштаб народно-господарського життя цілого народу і окремих частин держави, дає ґрунт для складання державного бюджету і фінансових плянів, зясовує промислові, торгові інтереси окремих галузей народного господарства і в цілому і в частинах і врешті допомагає складанню пляну військової оборони (плян військової повинности, плян мобілізації, продовольчі і споживчі бази, то-що).

Історія статистичних досліджень криється в глибині віків. В стародавніх памятниках Китая (Шу-кінг), Індії (Дармазастра), цеб-то за дві тисячи років до Р. Х., ми вже зустрічаємо результати статистично-економичних і громадських дослідів. Особливо широко використовувалося статистичні методи жидами. В священних книгах Ісход, Чисел, Ісуса Навина, Царств, Ездри та Неемії є багато спогадів про використування статистичного досліду для ріжноманітних завдань. Геродот наводить статистичні дані про Єгипет і Персію; в працях Плятона, Ксенофонта, Плютарха і Аристотеля ми знаходимо статистичні дані, які стосуються до життя Греції, а в працях Полібія, Ціцерона, Тацита і др. — про економичне життя Риму. До нас дійшли відомості про 36 переписів Риму, які відбулися до часів Веспасіяна. В середні віки відбулося багато статистичних дослідів окремих абатств, епископатів, ґрафств і королівських маєтків; всі ці памятки збереглися і до наших часів.

Нині статистичні досліди провадяться центральними міжнародними державними і громадськими установами по наперед виробленному сталому плянові і мають своїм обєктом або цілодержавне народно-господарське життя, або його окремі галузі, напр.: територію, населення, освіту, релігію, землеволодіння, сельське господарство, скотарство, промисловість, торгівлю, кредит, фінанси, пожежі, страхування, кооперацію, продовольчі справи, шляхи сполучення, почту і телеґраф і т. п.

Час від часу відбуваються всесвітні конференції, присвячені вирішенню загальних питань. Перша конференція статистиків відбулася в Брюселі в 1853 р., друга — в Парижі в 1855 р., третя — у Відні в 1857 р., в Петербурзі — в 1872 р. і. т. д., реґулярно через два-три роки.

На Україні центральні статистичні установи містяться при кожному з окремих міністерств (Земельному, Торгу і Промисловости, Продовольчому, Освіти), при Всеукраїнській Спілці Земств, та ґуберніяльні — при Ґуберніяльних і Мійських Самоврядуваннях.

§ 12. **Людність України.** Людність, яка входить в склад населення Української Держави[1]), посідає південну частину бувшої Европейської Росії, а власне десять ґуберній: Холмську, Волинську, Чернигівську, Подільську, Київську, Полтавську, Харьківську, Херсонську, Катеринославську, Таврійську, Підляшшя (повіти Берестейський, Кобринський, Пружаньський, Більський) та почасти ґубернії Воронізької (повіти Бірючський, Богучарський, Валуйський, Острогозький та почасти Павловський), Курської — (Білгородський, Гайворонський, Ново-Оскольський, Путивльський, та почасти Суджанський), Хотинський повіт

---

[1]) В окраїнних частинах кількість українського населення така:

На Курщині в Павловському повіті 38·4% українців; Суджанському повіті 47·0% українців; окрім того —

на Бесарабщині в Хотинському повіті — 53·2%; Акерманському — 26·7; Сорокському — 16·0; Ізмаільському — 19·6%.

На Донщині — в Таганрогськім повіті — 61·7%; Донецькім — 38·9; Ростовськім — 33·6.

На Кубані — в Темрюкськім — 75·2%; Єйським — 73·9; Катеринодарськім — 51·8; Кавказькім (Тихоріцька) — 45·8; Майкопськім — 31·3; Баталпашинськім — 27·1.

На Ставропільщині — в Ново-Григорівськім повіті — 50·7%; Медвіженськім — 45·5; Олександрівськім — 38·3.

На Чорноморщині — в Туапсинськім — 23·9%; в Новоросійськім — 16·8.

На Астрахавщині — в Чорноярськім повіті — 40·8%: Царевськім — 38·2; Єнотаевськім — 17·9; та Пятигорськім — 13·8%.

Бесарабської ґуб., Пінський та Мозирський повіти Минської та Гомельський і Річицький повіти Могилівської ґуб., Кубань та Західну Донщину аж по Каспійське море.

Загальна кількість населення України, яка по перепису 1897 року складала 27.200 тис. душ, а нині складає по-над 37 міліонів, поділялася між окремими частинами так:

Волинська ґуб. має територію в	63·0	тис. кв. вер.,	та	76·7%	українського	насел.	
Катеринославс. ґуб. має територію в	55·7	„ „ „	„	68·9%	„	„	
Київська ґуб. має територію в	44·8	„ „ „	„	89·4%	„	„	
Подільська ґуб. має територію в	36·9	„ „ „	„	80·9%	„	„	
Полтавська ґуб. має територію в	43·8	„ „ „	„	93·0%	„	„	
Таврійська ґуб. має територію в	53·1	„ „ „	„	66·1%	„	„	
Харьківська ґуб. має територію в	47·9	„ „ „	„	80·6%	„	„	
Херсонська ґуб. має територію в	62·2	„ „ „	„	53·5%	„	„	
Холмська ґуб. і Підляшшя має тер. в	23·2	„ „ „	„	50·0%	„	„	
Чернигівська ґуб. має територію в	46·0	„ „ „	„	85·6%	„	„	
Полісся (4 повіти.) має територію в	41·1	„ „ „	коло	25·0%	„	„	
Вороніжчина (4 пов.) має тер. в	23·6	„ „ „	та	76·1%	„	„	
Курщина (4 пов.) має тер. в	10·7	„ „ „	„	60·6%	„	„	
Разом.	552·0[1])	тис. кв. вер.,	та	70·0%	українського	насел.	

[1]) Загальна кількість населення по окремих ґуб. України, по перепису 1897 р. була на Волині 2998 тис. душ; на Катеринославщині 2112; Київщині 3576; Поділлі 3032; Полтавщині 2795; Таврії 1444; Харьківщині 2510; Херсонщині 2733; Холмщині і Підляшші 1219; Чернигівщині 2322; Поліссі (4 повіти) 793; Вороніжчині (4 повіти) 973; Курщині (4 повіти) 674, а разом 27.180 тисяч душ.

Кількість населення в країні не є щось стале. Кількість населення що-разу міняється. На зміну кількости населення впливають: смертність, епідемії, кількість народжень, виселення і т. п. Зміна кількости населення в країні зветься „рухом населення“. Населення України швидко зростає.

Відомий український статистик професор О. О. Русов вирахував, що природний щорічний приріст населення для Українців складає 1·66%; отже на кінець 1918 року кількість Українців складатиме для цілої б. Европейської Росії — 31 міліон. В межах нинішньої Української Держави живе (приблизно) 37,140.000 душ, а власне:[1])

Українського населення	26,000.000 душ
Инших націй	11,140.000 „

§ 13. **Етноґрафичний склад населення.** Населення — складає Державу. Роля населення, як апарату, який виконує всі господарські функції країни — надзвичайно велика. Населення обробляє землю, будує, працює в підприємствах, виконує всякі адміністраційні, культурні й громадські функції. Тому дослідження всього, що стосується до населення, його рух, зріст, освіта, його працездатність, кількість чоловіків і жінок, рівень грамотности і заможности, і всього, що має якесь відношення до населення, — має велику вагу і осягається шляхом перепису.

---

[1]) Коли приняти до підрахунку всіх Українців, які посідали по-за межами нинішньої України в других частинах бувшої Росії, то загальна кількість їх, згідно з переписом 1897 року, в межах Росії буде така:

на території нинішньої Української Держави . . .	19.000.000
в межах бувшої Росії і Польщі	1,750.000
на Кавказі	1,306.000
в Сибіру	225.000
в Серединній Азії	102.000
Разом	22,383.000

[1]) Окрім того: 1. В Галичині в округах: Коломия, Тарнопіль, Станиславів, Бережани, Золочів, Стрий, Львів, Самбір, Перемишль, Сянок, площа яких є коло 50 тис. кв. верст з населенням в 5 міліонів душ, з якої кількости Українці складають 64·4% та,

2. в Буковині в Черновецькім окрузі міста Чернівці, Заставна, Кіцмань, Вашківці, Вижниця, Сторожинець, Серет, Радівці з околицями, площею коло 5 тис. кв. верст з населенням в 0·5 міліона душ, з якої кількости українці складають 56%.

3. На Угорській Україні по верхівях р. Тиси, по р. Біла Тиса, по нижній течії р. Вишова з прирічками Руське і Руно. Загальна площа Угорської України складає 14 тис. кв. верст з городами Мармарош-Сіґет, Беріг Угочай з кількістю населення в 0·5 міліона.

Населення Української Держави в межах 1918 року, по своєму етноґрафичному складові поділяється у відсотках, на підставі статистичних даних 1897 року, так:

Українців	70·0%	Татар	1·0%
Москалів	12·1%	Молдаван	0·8%
Жидів	8·8%	Греків	0·3%
Німців	2·2%	Болгар	0·3%
Поляків	2·1%	Чехів	0·2%
Білорусів	1·4%	Инших народів	0·8%

§ 14. **Густість населення.** Густість населення, цеб-то кількість душ населення, яка припадає пересічно на кожну квадратову версту для окремих частин України, — показується в таких числах:

	По перепису 1897 р.	в 1918 р. (приблизно)
На Волині	47·4	65·0
„ Катеринославщині	37·9	60·0
„ Київщині	79·7	110·0
„ Поділлі	81·9	108·0
„ Полтавщині	63·4	88·0
„ Таврії	27·3	39·0
„ Харьківщині	52·0	72·0
„ Херсонщині	44·0	60·0
„ Холмщині і Підляшші	52·6	56·0
„ Чернигівщині	50·1	70·0
„ Поліссі (4 повіти)	19·3	27·0
„ Вороніжчині (4 повіти)	41·6	58·2
„ Курщині (4 повіти)	63·0	88·2
Пересічна густість населення для всієї України	50·0	коло 69·0

Пересічна густість сельського населення, за винятком міст — 64 душі на кв. версту.

Найбільша густість населення припадає на ґубернії: Подільську та Київську; найменша — на Полісся та на Таврію.

Густість населення в инших державах світу в 1907 році була така; в Бельґії на 1 кв. кільометр — 246 мешканців, Голяндії 172, Анґлії 140, Японії 123, Італії 117, Ґерманії 112, Франції 74, Австро-Угорщині 74, Україні 60, Сербії 56, Румунії 51, Болгарії 42, Еспанії 29, Швеції 18, Спол. Державах Півн. Америки 9, Норвеґії 7, бувш. Росії 7.

Коли поділити Україну по старому звичаю на три частини: Правобережну, Лівобережну та Степову, [1]) то густість населення буде така:

	Площа в тис. кв. вер.	По перепису 1897 р.	в 1918 р. (приблизно)
Для Правобережної України	209·0	55·6	77
„ Лівобережної України	172·0	54·0	76
„ Степової України	171·0	37·0	53
	552·0	50·0	69

§ 15. **Сельське і мійське населення.** Україна — країна переважно хліборобська, і тому поділ всього населення між містом і селом виявляється так:

Мійське населення складає . . . . . 13·6%
Сельське „ „ . . . . . 86·4

Поділ населення на сельське і мійське для окремих ґуберній виявляється так. На кожні сто душ припадає населення:

	Сельського	Мійського
На Волині	92·7	7·3
„ Катеринославщині	87·9	12·1
„ Київщині	84·6	15·4
„ Поділлі	92·1	7·9
„ Полтавщині	90·3	9·7
„ Таврії	77·9	22·1
„ Харьківщині	84·8	15·2
„ Херсонщині	72·1	27·9
„ Холмщині і Підляшші	80·0	20·0
„ Чернигівщині	91·5	8·5

Кількість селянського населення за час од увільнення селян з кріпацтва (з 1861 року) подвоїлася.

По містах живуть переважно Москалі, Жиди, на заході — Поляки, по селах — Українці. Поділ чисто українського населення між містом і селом виявляється в таких відношеннях:

Мійське українське населення . . . . . 5·6%
Сельське „ „ . . . . . 94·4%

§ 16. **Виселення (еміґрація) з України.** Тому, що густість населення на Україні, особливо сельського, в порівнянні з иншими країнами, дуже велика, то з України що-року багато людей виселялося в инші краї. З України (бувш. Російської) виселення провадилося головне в Східний Сибір, на Амур (Зелений Клин), в Середню Азію, на Кубань, в Киргизькі степи, а з Галичини, Волині, Холмщини в Канаду,

[1]) До Степової одходять ґубернії: Херсонська, Катеринославська і Таврійська.

Сполучені Держави Америки і в Арґентину. Протягом 1906—1912 років виїхало до Сибіру переселенців: з Полтавщини 198.459 душ, з Чернигівщини 157.622, з Київщини 148.157, з Харьківщини 127.538, з Херсонщини 85.739, з Катеринославщини 69.979, з Волині 43.287, та з Поділля 42.355 душ. [1]) Що-року Україна висилала коло 125.000 еміґрантів. [2])

§ 17. **Поділ людности по його праці.** Поділ людности на Україні по праці виявляється так: [3])

Полеводством	73·20%
Баштановодством та плянтаціями	0·02%
Городництвом та садівництвом	0·38%
Тютюноводством	0·05%
Виноградарством	0·05%
Бджільництвом, шовківництвом	0·02%
Скотарством	0·40%
Лісовим промислом	0·15%
Рибальством, полюванням	0·24%
Разом сельським господарством	74·5%
Промисловість оброблююча	9·0%
Торгівля	5·3%
Транспорт, шляхи	1·4%
Поденна праця, чорноробочі	4·8%
Всяка инша праця	5·0%

На Україні, порівнюючи з цілою бувшою Російською Імперією, порівнююче більший відсоток людности працює над тютюноводством, садівництвом, торгівлею, та менший — над скотарством, лісоводством, рибальством та полюванням. Сельським господарством і на Україні і в Росії занята порівнююче однакова кількість населення.

Поділ чисто українського населення України по його праці по проф. О. О. Русову виявляється так:

сельське господарство	87·5%
промисловість оброблююча	5·1%
торгівля	0·8%
транспорт, шляхи	0·7%
поденна праця, чорноробочі	3·5%
всяка инша праця	2·4%

[1]) На кожні 100 десятин ріллі припадало сельського населення: в Европейській Росії 130 душ, в Анґлії 79, у Франції 84, а в Ґерманії 107 та на Україні: на Київщині 178 душ, Поділлі 160, Чернигівщині 157, Волині 147, Харьківщині 137 Полтавщині 124, Катеринославщині 98, Херсонщині 68 та в Таврії 58.

[2]) Австро-Угорщина висилала в рік 270.000. Італія 260.000 еміґрантів.

[3]) Статистическій справочникъ по Югу Россіи. Полтава, 1910 г.

З вищенаведених порівнянь цілком ясно, що чисто українське населення України, яке живе на території Української Держави, не тільки суто-хліборобське, але в порівнянні з рештою населення, виконує більш просту і тяжчу роботу. Зате серед чисто українського населення значно менший відсоток людей без „сталої праці“ (0·4 проти 1·4 в цілій Росії), та вдвоє менше людей з „невідомою професією“ (0·4 проти 0·8).

Українці кохаються в сельському господарстві. По розмірах людности (у відсотках), занятої сельським господарством, на першому місці серед народів бувшої Росії, стоять Черемиси, 97·8% з яких працюють коло сельського господарства. На другому місці Мордва 95·3%; на третьому Молдаване 92·3; четвертому Білоруси 89·9; пятому Башкири 89·3; шостому Болгари 88·6; сьомому Українці 87·5; далі Литвини 84·2; Грузини 76·4; Татари 75·8; Греки 70·9; Москалі на дванадцятому місці 70·3%; Латви 66·5; Ести 64·2; Поляки 61·4; Чехи 56·6; Вірмени 43·9; Німці 32·4; Киргизи 22·9; Калмики 15·2; Цигани 11·6 та Жиди 3·2%.

§ 18. **Зрістний склад населення.** Зрістний склад українського населення відмінний від такого складу инших сусідніх і рідних нам народів, а власне, поділ по зросту у відсотках [1]) для:

	Москалів та Білорусів	Поляків	Жидів	Українців
Діти до 9 років	26·5	27·7	28·4	30·4
від 10 до 19 років	20·8	20·6	23·9	21·2
„ 20 „ 29 „	16·3	16·5	16·7	15·3
„ 30 „ 39 „	12·6	13·5	11·4	12·0
„ 40 „ 49 „	9·6	8·2	8·1	8·8
„ 50 „ 59 „	6·8	6·8	6·1	6·2
„ 60 та старше	7·3	6·7	5·4	6·1

Українці налічують серед себе в порівнянні з Москалями, Білорусами, Поляками і навіть Жидами відносно більшу кількість дітей і молоді до 20 років. Для кількістного відношення людей середнього віку і старшого віку — це відношення міняється не на користь Українцям. Треба зазначити, що середній людський вік життя для Українців менший, ніж для Москалів, Білорусів та Поляків, хоча трохи більший за середній вік для Жидів. Смертність на Україні серед дітей більша, ніж у решти народів бувшої Росії. А поруч і народження дітей на Україні більше, ніж в Росії та в Польщі. Побільшена смертність серед дітей пояснюється браком лікарської допомоги та низьким рівнем культури сельського населення, як наслідком довгого російського панування.

---

[1]) О. Корольова, Записки Наук. Т-ва у Київі, т. V та VII.

Поділ людности по зросту в порівнянні з иншими народами Росії і Европи у відсотках зясовується з таких рядків:

	До 19 років	20—59 років	60 років та старше
Для цілої б. Росії	48·4	44·8	6·8
„ Українців	52·3	41·9	5·9
„ Жидів	52·3	42·3	5·4
„ кавказьких народів	49·8	42·6	5·9
„ ґерманських племен	49·3	44·7	6·0
„ індо-европейських	49·2	44·8	6·0
„ Поляків	48·3	45·0	6·7
„ Москалів і Білорусів	47·3	45·3	7·3
„ Фінів	47·1	45·5	7·4
„ північних народів	45·6	48·0	6·4
„ Монголо-бурят	45·3	48·1	6·6
„ Латишів	43·7	46·6	9·7
„ Сербів	53·7	41·3	4·4
„ Болгар	50·4	41·2	8·7
„ Угрів	45·7	46·7	7·6
„ Анґлійців	45·2	47·0	7·8
„ Німців	44·2	48·0	7·8
„ Французів	34·7	52·8	12·5

Найбільша кількість (відсоткова) підлітків у Сербів, Українців і Жидів; найменша — у Французів, Латишів, Німців та Анґлійців.

Найбільша кількість літніх (старих) людей — у Французів, Латишів та у Болгар. Найменша — у Сербів, Жидів, Українців та кавказьких гірських народів.

Останні порівняння свідчать, що Україна — благословенний край для дітей; Українці кохають своїх дітей, вирощують їх, оскільки дозволяють їм культурні умовини їхнього тяжкого життя та їхні достатки. Але через низький культурний рівень — як вже вказано — смертність серед дітей на Україні дуже велика.

§ 19. **Кількість народженних та померших.** На Україні на кожну тисячу душ що-року родиться приблизно 48 душ дітей. В Західній Европі на кожні 1000 душ населення припадає тільки 32—37 народжень.

Смертність на Україні, навіть в нормальні часи, також велика. На кожні 1000 душ населення що-року вмірає 32 душі. В Західній Европі 15—25 душ.

Таким робом, роковий приріст населення для України 16 душ на 1000 душ населення, а в Західній Европі 14 душ.

В городах смертність населення, а також і кількість народжень менша, ніж по селах.

Особливо велика на Україні смертність дітей. З кожної тисячи новонародженних вмірає на Україні до пяти літнього віку по-над 400 дітей, а в Західній Европі тільки коло 300. Така висока дитяча смертність на Україні пояснюється кепським доглядом за дітьми, особливо тяжкою бідністю, неосвіченністю батьків, і особливо матірок, та відсутність певної медичної допомоги.

Середній вік життя на Україні 27 років.

§ 20. **Кількість шлюбів.** Кількість народжень стоїть у звязку з кількістю шлюбів. Бажання стати до шлюбу є природним для кожної людини і, коли-б не було перешкод з боку незабезпеченности, то всі люди у свій час женилися-б і виходили заміж. В дійсности трудні і складні умовини сучасного життя стоять на перешкоді цьому цілком природному змаганню. Скількість браків дуже висока. На Україні одно весілля припадає на кожні 100 душ. В Західній Европі одно весілля припадає тільки на 140 душ.

Кількість шлюбів залежить від багатьох економичних причин, між иншим від урожаю, що особливо характеристично для України.

§ 21. **Релігійний склад населення.** Переважна більшість населення України, а разом і самого українського народу віри православної. Українці споконвіку дуже релігійний народ, але цілком толерантний до всяких инших релігій. Серед населення України в приблизних відношеннях налічується:

Православних	83·0 %	Протестантів	2·4 %
Іудеїв	8·8 %	Магометан	1·2 %
Католиків	2·8 %	Старовірів	0·5 %
Инших релігій	1·3 %		

Велика більшість Українців — віри православної (виняток роблять галичане, які належать до греко-католицької церкви, або як її инакше називають — уніятської). Так само Москалі та Білоруси; католицької — Поляки та невелика кількість Українців з Холмщини, Підляшшя та правобережної України; магометанської — Турки та Кримські Татари, а старовіри — це Москалі, виселенці з Росії.

§ 22. **Народна освіта.** Відсоток грамотних, згідно з переписом 1897 р. на Україні дуже низький, а власне — 13·6 % (23·3 % для мужчин та 3·9 % для жінок). Тут цікаво відзначити, що на Київщині, де істнує з давніх-давен Університет Св. Володимира, на місці старої української культури підчас князів Київських, нині відсоток грамотних навіть нижче середнього. Для окремих ґуберній відсоток грамотних, зокрема серед Українців і зокрема серед решти населення, виглядає так:

По перепису 1897 року.

	Для Українців.	Для решти населення.
Для Холмщини і Підляшшя . . .	17·3	28·7
„ Київщини	11·8	18·1
„ Поділля	10·5	15·5
„ Волині	9·4	17·2
„ Чернигівщини	16·4	18·2
„ Полтавщини	14·5	16·9
„ Катеринославщини	14·4	21·5
„ Херсонщини	15·3	25·9
„ Таврії	19·2	27·9
„ Харьківщини	13·5	16·8
„ Курщини	16·1	16·3
„ Вороніжчини	16·3	16·3
„ Кубані	14·6	16·8

Для порівняння цікаво навести рівень грамотности для инших народів, які живуть у б. Европейській Росії, а власне:

	Відсоток грамотних: Мужчин	Жінок
Серед Німців	59·9	58·6
„ Латишів та Литовців	52·0	52·5
„ Жидів	48·9	28·2
„ Финнів	35·2	26·9
„ Поляків	34·8	29·4
„ Москалів, Українців та Білорусів разом	29·6	9·3
„ всіх народів Росії разом	29·3	13·0
„ Українців	23·3	3·9

Воно цілком і зрозуміло: Німці мали свою німецьку школу на рідній мові: Фінни, Жиди і Поляки також мали свої школи на рідній мові. А Українці калічили свою мову в чужій для них російській школі. Вони мали школу не на рідній мові. Тому і рівень грамотности і культурність їхня була значно нижче, ніж у всіх инших народів Росії і Европи.

Відсоток грамотних для України за останні двадцять років збільшився мало не в два рази. Значно збільшилася й кількість шкіл. На 1 січня 1919 року по всій Україні рахувалося по над 50.000 комплєктів нижчих шкіл, з тої кількости:

Одноклясових	45.992	комплєктів
двохклясових	2.299	„
запасних	1.182	„
польських і жидівських	761	„
	50.236	комплєктів

Вищих початкових шкіл було . . . 1.168.

Державні витрати на нижчі початкові школи досягають на 1919 рік 105 міліонів карбованців, а на вищі початкові школи — 50 міліонів карбованців, а разом тільки на одну народну початкову освіту 155 міліонів карбованців у рік!

Поділ вищих і нижчих шкіл по окремих краях України зясовується з такої таблички:

	Нижчих початкових шкіл.	Вищих початкових шкіл.
	Кількість комплєктів:	
На Волині	3.837	130
„ Катеринославщині	7.488	112
„ Таврії		56
„ Київщині	6.151	191
„ Поділлі	5.007	141
„ Поліссі	1.011	18
„ Полтавщині	6.409	170
„ Харьківщині	7.338	96
„ Херсонщині	5.246	95
„ Холмщині	1.902	9
„ Чернигівщині	5.845	150
По всій Україні	50.234	1.168

Окрім того ремісничих шкіл:

Державних	при	нижчих	початкових школах	25
	„	вищих	„ „	17
Приватних	„	нижчих	„ „	20
	„	вищих	„ „	7

Професійних кляс ручної праці і ремісничих відділів:

При нижчих початкових школах	180
„ вищих „ „	40
Просвітних майстерень	70

Середніх шкіл на Україні до 1918 року налічувалось до 1000, вони поділялися так:

Ґімназій	даржавних	хлопячих	137
„	„	дівочих	16
„	„	реальних	38

Ґімназій громадських хлопячих	156
„ „ дівочих	151
„ „ реальних	16
„ приватних хлопячих	79
„ „ дівочих	146
Комерційних шкіл	89
Торгових „	19
Техничних державних	18
„ приватних	28
Учительських семинарій	42
Учительських інститутів	8

Кількість чисто українських ґімназій, з українською викладовою мовою досягла на 1 січня 1919 року 130; з цієї кількости:

Державних ґімназій	42
„ реальних шкіл	10
Громадських ґімназій	78

Кількість вищих шкіл на Україні на 1 січня 1919 року складалася з 9-ти державних університетів: Київський Св. Володимира, Київський Український, Київський жіночий Св. Ольги, Харьківський, Одеський, Камянецький-Український, Катеринославський, Ніженський Історико-Фільольоґичний та Полтавський Народний, та з 12 вищих спеціяльних шкіл, а власне: 3-х політехнік: Київська, Одеська, Херсонська, одної Технольоґичної в Харькові, одної гірничої в Катеринославі, одної ветеринарної в Харькові, одної будівничої в Київі, двох Комерційних в Київі і в Харькові, одного вищого Технікума в Київі, Народного Політехнікума в Київі та одної духовної Академії у Київі.

Загальна кількість студентів в університетах досягала 34.000 душ хлопців і дівчат, а власне: в університетах 15.000 душ та в спеціяльних вищих техничних школах до 19.000 душ.

Освіта на Україні — єдина і скомпонована циклічно. Перша освіта одержується в нижчій початковій школі (4 роки), далі у вищій початковій школі (знову 4 роки, вона відповідає бувшим 4-х клясовим проґімназіям), далі у ґімназії (V—VIII кляс) і врешті у вищій школі: в університеті або у вищих спеціяльних школах. Дитина вступає в нижчу школу приблизно в 7 років: у вищу початкову (II цікл) в 11 років; в середню школу (III цікл) в 15 років: у вищу школу в 19 років і кінчає всю науку на 23 році свого життя.

Вся господарська, практична, наукова і творча діяльність людини є продуктом творчости одного осередка — його розуму. Чим людина розумніша, тим корисніше вона працює. Розум здобувається освітою. Тому то освіта народна це найголовніший чинник життя. Німецький фільософ-учений Ляйбніц казав: „дайте мені в руки народну освіту, і я перебудую увесь світ!“ Це дійсно так. І це добре зрозуміли всі народи, і тому всі народи старанно дбають про піднесення власної освіти. Нині може бути багатим і щасливим тільки той народ, якого освіта стоїть на високому рівні. Тому то і заходи нашого народного уряду направляється найбільше в бік піднесення нашої занедбаної народної освіти.

В 1914 році бюджет Російського Міністерства Освіти для цілої Росії для всіх шкіл ледви досягав 170 міліонів рублів у рік. В 1919 році Україна тільки для одної початкової освіти призначила 155 міліонів! Окрім того, бюджет середніх і вищих шкіл складає не меншу суму.

Народне господарство.

Кожен чоловік мусить працювати. Він мусить працювати головне для того, щоб видобути собі засоби істнування. Майже все, що дає природа людині, не приносить йому такої користи, яку воно приносить після того, як людина додасть до цього певну кількість праці. Візьмемо приклади. Сельське господарство: попереду потрібно затратити велику кількість праці на обробку ґрунту, на сівбу, а потім уже людина дістає собі зиск — урожай збіжжя, городину, садовину то-що: машини: їх треба здобувати; камінне вугілля — його треба викопати; навіть риба, яка плаває у річці, робиться корисною тільки після того, як людина докладе певну кількість праці, а власне зловить її та виготовить її так, що вона стане придатною на споживок. Навіть серед роскішної тропичної природи людина може вмерти від голоду і спраги, коли вона не захоче працювати. Отже кожна річ робиться корисною тільки після того, як чоловік додасть до неї певну кількість праці.

Отже всі люди повинні працювати. Всі громадяне одної країни працюють або у власних хазяйствах (підприємствах) або в підприємствах (хазяйствах), які належать окремим приватним особам або Державі. Селянин, хлібороб, фабрикант, купець і т. д. ведуть хазяйнування за власний риск, на свої гроші і по власному пляну і охоті. Робітники, майстри, інженіри та инші службовці працюють в чужому ділі, в чужому хазяйстві. А все разом, окремі хазяйства великі і дрібні, всі

фабрики і заводи, вся їх праця разом, обєднана певним сталим економичним пляном, встановленим Державою під загальним керуванням Уряду (Ради Міністрів), — це є народне господарство.

§ 23. **Що таке промисловість.** Підвалиною народного добробуту є рівень розвитку народного господарства, цеб-то сукупність всіх галузей народного хазяйнування. А таких галузей є три: 1. промисловість добуваюча; 2. промисловість оброблююча та 3. торгівля. Таким робом виходить, що народне господарство в цілому — це наука ріжних промислів, цеб-то тих заходів, якими людність клопочеться, щоб роздобути, „промислити“ собі гроші, їжу, всякий заробіток. Коротше, всяка діяльність чоловіка, яку справлено на те, щоб здобути собі все потрібне для життя, — це діяльність промислова, а сукупність таких заходів багатьох людей — це промисловість.

Промислова діяльність людини — це найприродніша діяльність. Коли-б людина не робила заходів „промишляти“ собі їжу, одіж, житло, то вона вмерла-б передчасно від голоду, холоду і від наглої смерти. Також і у всякої живої тварини є інстинкт промислу. Але у людини цей інстинкт оздоблено даром передбачення, розвинуто досконаліш. Тому-то у людини виникає значно більше всяких потреб в промислі, ніж у звірів та инших живих тварин. А чим більш чоловік культурно розвинений, тим більша кількість виникає у нього всяких потреб, тим складніше доводиться йому „промишляти“, щоб задовольнити свої численні потреби.

Перші потреби — їжа і тепло, а власне, всякі споживчі речі: одіж, паливо та житло. Всі ці речі складають головну турботу для чоловіка — головний його промисел. В гарячому підсонні людина їсть мало, одежі потрібує також менше, ніж в холодному підсонні, а житло може бути дуже примітивне. Чим холодніше підсоння, тим складніші умовини життя, тим складніший промисел чоловіка, бо потрібна тепліша одіж, потрібні складніші, міцніші і тепліші житла, паливо і т. и. Таким робом, загальна кількість перших потреб цілком залежить від природних умов, в яких живуть люди.

Тепер вже повинно бути цілком зрозуміло, що промислову діяльність людей справлено виключно на задоволення їхніх природних матеріяльних потреб, головне потреб першої конечности, а сукупність всіх промислових заходів зветься господарською або економичною діяльністю. Сума всіх господарських заходів цілого народу — це „народне господарство“. (Див. стор. 33.)

Кожній людині потрібна повна кількість річей першої конечности: потрібен хліб, залізо, камінне вугілля, одіж вовняна, бавовняна, льняна. Але всі ці речі видобувається тільки в певних місцях. Так, наприклад, хліб не родить на півночі; камінне вугілля видобувають тільки в Донецькій окрузі; ліс — на півночі України; бавовняник привозять або з Америки, або з Туркестану; льон розводять тільки на півночі України; виноград родить навпаки — тільки на самому півдні України. Проте всім людям потрібна певна кількість всякого з цих товарів, але не може один чоловік сам себе задовольнити всіми потрібними йому річами першої необхідности. Ознакою сучасних культурних взаємовідносин між людьми є те, що всі люди працюють в якій-небудь одній галузі народного хазяйства або, як то кажуть, спеціялізуються. Лишки своєї власної продукції вони вимінюють на инші потрібні для них речі. Обмін лишками провадиться шляхами (залізними, водними, ґрунтовими), якими сполучено між собою окремі країни, окремі области.

Далі, по мірі самоудосконалення людини, окрім річей першої конечности, чоловік став потрібувати ще де-яких инших умов життя — ознак свого високо-культурного рівня. Ці додаткові умови життя, якими власне людина відріжняється од тварин, його духові вимоги, до котрих належить книжка, наука, культурні і художні розваги, — театр, мистецтво, музика то-що.

§ 24. **Гроші.** Для полекшення обміну лишками, для порівняння вартости як кожної з річей першої конечности, так і других річей, на які є попит з боку культурно розвиненої людини, встановлено певні коефіцієнти цінности. Всяка річ, корисна і потрібна чоловікові, має певну цінність. Цінність її буває то більша, то менша, в залежности від того, яку кількість праці було покладено, щоб цю річ видобути, щоб її виробити. Таким робом, мірою цінности всякої речи є певна середня кількість праці, яку вкладено при виробленні або виготовленні цієї речи. Всі цінности можуть бути порівняні. Для простоти обміну цінностями було введено гроші-знаки, які містять в собі якусь певну кількість цінностей, рівнозначних певній кількості праці.

Грішми в старі часи були головне всякі споживчі речі: шкіри, худоба, сіль, морські мушлі. Далі, замісць грошей, почали ходити шматочки металю: заліза, міді, а під кінець шматочки дорогоцінного металю: золота і срібла.

Перші відомості про золото відносяться до 1600 року до Р. Х. В Европі золото в старі часи видобувалося в Еспанії, Портуґалії, Франції, та в Карпатах; в Азії, в Індії, в Алтайських та Уральських горах. В середні віки в Европі було золота дуже мало. Тільки після Колюмба золото почали довозити в Европу в великих кількостях з Америки. Всесвітня здобич золота в 1915 р. складалась з 471 міліона долярів, або майже на 2 міліярди гривень. 40% всієї рокової кількости золота добуває Трансвааль (південна Африка); 21% Сполуч. Шт. Північної Америки; 9·5 Австралія; 5·7 Росія (Сибір та Урал); 4 Родезія (Африка); 3·6 Мексика; 3·4 Канада та 2·8 Південна Америка.

В Росії золото добувається тільки в Азіятській частині, а власне на східному Уралі, в східному та почасти в західному Сибіру. Золото зустрічається в надрах землі в двох виглядах: в жилах та в розсипу.

Всесвітня здобич срібла складається приблизно з 260.000 пудів. Найбільшу кількість постарчає Мексика — до 75%; Росія здобуває всього 0·05% всесвітньої продукції.

Плятину добувається майже виключно на Уралі — до 400 пудів в рік, що складає 95% від всесвітньої добичи.

Золоті гроші мають багато вигід. Вони легко можуть бути поділені на дрібні частки; далі золото не окислюється, не чорніє, не змінюється; золото — дорога, коштовна річ, — вміщає в собі велику кількість цінностей, а тому вигідна для перевозки, переноски і для транспорту.

Але при сучасному стані річей, коли народне багатство складається з великої кількости всяких цінностей, часто-густо буває невигідно переносити або перевозити з собою великі кількості металових грошових знаків. Одна тисяча гривень в золоті важить 406·56 ґр. А коли доводиться перевозити, або переносити, або пересилати почтою десятки, сотні або тисячі тисяч гривень, то такий обмін грішми є вже занадто утруднений. Тому кожна держава для полекшення товарообміну випускає папірові гроші.

Папірові гроші — це квиточки, на котрих означено їх дійсну вартість в золоті. Держава ґарантує, що коли отакий папірець буде предявлено у Державну Скарбницю, то звідти буде повернено предявникові таку кількість золота, яку проставлено на цьому папірцеві, на цьому грошовому знакові. Такі папірові гроші виявляють з себе великі вигоди, бо вони є портативні, вигідні для переховування, для пересилки і через те, що цінність їх стверджено державою, яка встановлює для папірових грошей тверду сталу валюту, вони мають загальне довірря і ходять нарівні з золотою монетою.

Розмір цінностей кожного народу що-року зростає. Цінності цілого народу складаються з наслідків праці всього народу протягом певного терміну. Державу складає сам народ. Народ своєю працею вироблює цінности. Чим більше і чим продуктивніше працює народ, тим багатша і сама держава.

Отже нині ні одна держава не має достатної кількости золота, щоб забезпечити всі папірові знаки, які вона випустила на ринок. Чим же забезпечується папірові гроші в такому випадкові?

В таких випадках папірові гроші забезпечується всим народним майном, всим народним багатством, яке складається з лісів, земель, урожаїв, фабрик і заводів, залізниць та всякого державного майна.

Українська держава молода і не встигла ще назбірати велику кількість цінностей. Тим більше, що повстала вона після тяжкої війни, після революції. Історія яскраво наводить історичні і політичні причини її одсталого господарського розвитку. Праця українського народу, в порівнянні з працею инших народів всесвіту, була мало продуктивна. В залежности від останнього і наш освітний рівень і розміри культурних заходів значно нижчі і менші за відповідні заходи у сусідніх европейських народів. Проте Україна має всі сприяючі умови для широкого економичного розвитку. Родюча чорноземля, сприятливе підсоння, велика кількість природних багатств, все це дає населенню України широку можливість з великою користю і продуктивністю визискувати свою працю і випрацьовувати собі засоби для заможного істнування. А разом з тим і поставити наше державне народне хазяйство на певну височінь.

Воно справді є так. Все, що наведено нами попереду, повинно остаточно ствердити ці висновки. Сприятливий ґрунт, гарне зрошіння, велика кількість водних шляхів, власне тепле море, при всіх сприяючих попереду наведених умовинах, дають нам повне право зробити висновок, що Україна має всі дані, щоб стати одною з самих багатих держав всесвіту. Але ми не вміємо ще працювати з найбільшим корисним ефектом! Ми ще не випрацювали таких форм народно-господарського життя, які сприяють видобуванню з своєї праці найбільшої користи. Потрібно збільшити наші урожаї принаймні до загально-европейських норм, потрібно поліпшити економичне визискування наших фабрик і заводів, наших природних багатств і нашої торгівлі . . .

Оце завдання сьогодняшнього дня . . . А для того, щоб ми змогли прикласти свої сили до полагодження всіх ненормальностей нашого молодого народного господарського орґанизму, нам потрібно дослідити всі галузі цього хазяйства, порівняти його стан із станом економичного життя инших країн, винайти причини нашого економичного підупаду та виробити певний плян для нашого майбутнього державного господарського життя.

Сельсько-господарська ґеоґрафія.

§ 25. Всю територію України поділяється на дві частині: північну — лісову, південну — степову. До лісової частини України

належать ґубернії і землі: Підляшшя, Полісся, Холмщина, Волинь, Київщина, Чернигівщина, північ Поділля, Полтавщини і Харьківщини, де відсоток площі лісів складає не менш 10% загальної площі. Степова Україна — решта південних ґуберній — має лісову площу значно меншу від 10%.

Пересічна кількість лісів для лісової частини складає 15% від загальної площі, для степової — тільки коло 3%.

По системах сівообороту Україна поділяється також на дві частині, межа між котрими йде тільки трохи на південь від попередньої межі: по північному кордону ґубернії Херсонської та Катеринославської. На північ — район трьохпільної системи, на південь — район степової заліжної системи хазяйнування.

Ріжниця між ними така. По трьохпільній системі на одному полі сіють: перший рік — озимину (жито або пшеницю); другий рік — ярину (овес, ячмінь, просо або гречку); на третій рік — поле не засівають, — воно зостається під паром, правда заораним та по можливості угноєним; воно, як кажуть у нас, — гуляє. В тих місцях України, де поширено культуру цукрового буряка, в трьохпілля вводять буряк, або замісць озимини, або замісць ярини. Пар перед тим, як засівати його озиминою, угноюють. В степовій Україні, де ґрунт ще не зовсім виснажений, сіють підряд де-кілька років (6—8 років) всякі хліба, а потім залишають поле не оране на 5—10 років під „заліж“. А далі, коли поле одпочине, знову кілька років засівають хлібами і т. д. На півдні України поля рідко угноюється.

Правда, в ґуберніях північно-західних (Холмщина, Волинь, Київщина, Поділля) що-року все збільшується так звана многопільна або плодозмінна система, де в сівооборот вводять на два або три роки посів трав або корнеплодів.

Прикладом такого сівообороту для шести, девяти та десяти пільної системи буде:

VI.	IX.	X.
1. Мішанка (трава)	1. Пар угноєний	1. Пар
2. Озиме	2. Озиме	2. Озиме
3. } Тимофіївка	3. Картопля або буряк	3. Картопля
4. } Тимофіївка	4. Овес	4. Ярове
5. } Тимофіївка	5.—7. Трава	5.—7. Трава
6. Ярове	8. Озиме	8. Пар
	9. Ярове	9. Озиме
		10. Ярове

Поруч із цим треба зазначити, що в міру зросту населення, в міру зменшення гулящих земель, первістні способи хазяйнування зміняються повільно на правильну трьохпільну систему з угноєним паром, а остання — на многопільну систему з засівом трав і корнеплодів (окінних рослин).

З хлібів сіють пшеницю (на півночі — озиму, а на півдні — ярову), жито (переважно озиме), просо, гречку, овес і ячмінь. Ячменю дуже багато сіють на півдні України (в степовій Україні). З другорядних хлібів сіють: горох (правоб. Україна), сачавицю (Поділля), квасолю (правобер. Україна), кукурузу (Катеринославщина і Чернигівщина), голомшу (південь України і Поділля), картоплю і т. п.

Сіяні трави вводиться в посівооборот повільно, але кількість посіву їх що-року збільшується. Найбільшу кількість трав (тимофіївка, сачавиця, люцерна) сіють на Полтавщині та на Поділлі.

З техничних рослин сіють: льон на волокно — на Чернигівщині, льон на насіння — на Катеринославщині і Таврії, коноплю — на Чернигівщині та почасти на Полтавщині й Харьківщині.

На Київщині, Поділлі, Волині, Харьківщині, Полтавщині, Чернигівщині та Курщині поширено культуру цукрового буряка.

На півдні України більш поширено скотарство. Там розводять худобу на мясо, овець — на вовну, коней — на вивоз.

§ 26. **Поділ землі між власниками та окремими галузями господарства.** Ми вже знаємо з попереднього (див. стор. 24), що густість населення на Україні досить велика. По густості населення Україна займає девяте місце серед держав світу, таким чином вона є густо заселеною країною і в додаток з великою кількістю сельсько-господарського населення. Цілком зрозуміло, що на Україні бракує землі.

Культурною площею називається загальна кількість площі ріллі, сіножатей та садиби. Така культурна площа землі на Україні складає 82·6%, цеб-то максимум, який є в инших країнах Европи. Отже порівняймо: поділ землі у відсотках для окремих держав Европи між ріллею та садибою, лісом, сіножатями та нездатними землями виявлявся так:

	Ріллі та садиба.	Сіножаті.	Ліс.	Нездатні землі.	Культурна площа.
Україна	70·3%	12·3%	10·6%	6·8%	82·6%
Анґлія	12·9%	65·8%	3·9%	17·4%	78·7%
Італія	46·2%	25·0%	15·7%	13·1%	71·2%
Франція	59·4%	10·5%	15·8%	14·3%	69·9%
Ґерманія	48·7%	16·2%	25·8%	9·3%	64·9%
Австро-Угорщина	40·6%	23·6%	30·2%	5·6%	64·2%
Еспанія	39·1%	19·7%	20·8%	20·4%	58·8%
б. Росія	28·2%	16·4%	39·2%	16·2%	44·6%

Під тиском зросту населення Україна примушена що-року збільшувати кількість ріллі за рахунок сіножатей, лісів та культивуючи „непридатні“ землі. Протягом 25 років (з 1887 по 1912 рік) кількість ріллі на Україні збільшилася на 22%.

Що до поділу землі між окремими галузями сельського господарства в окремих ґуберніях, то він виявляється наприкінці першого десятиріччя цього століття так:

	Ріллі та садиби	Сіножаті	Ліс	Нездатна	Разом
	в тисячах десятин				
Волинська	3.113	891	1.439	711	6.154
Катеринославська	4.268	969	160	311	5.708
Київська	3.116	320	825	268	4.529
Подільська	2.845	216	429	222	3.712
Полтавська	3.441	397	250	162	4.250
Таврійська	3,729	985	261	453	5.428
Харьківська	3.655	402	460	330	4.847
Херсонська	5.223	861	80	277	6.441
Чернигівська	2.595	557	932	343	4.427
Разом	31.985	5.598	4.836	3.077	45.496

По кількості сельського населення Україна займає виключне місце серед держав світу. В той час, як на кожні 100 десятин ріллі припадає сельського населення в Анґлії 79 душ, Франції 84, Ґерманії 107, то на Україні для Київщини 178, Поділля 160, Чернигівщини 157, Волині 147, Харьківщини 137, Полтавщини 124, Катеринославщини 98, Херсонщини 68 та Таврії 58.

По катеґоріях землеволодіння земля на Україні наприкінці першого десятиріччя цього (XX) століття поділялася так:

Селянської надільної землі	20.382	дес.	або	56·6%
„ купленої „	5.363	„		
Казенної та удільної „	2.320	„	„	5·1%
Манастирської та церковної	580	„	„	1·3%
Приватних власників (не селян)	16.851	„	„	37·0%
Разом	45.496	дес.		

Кількість селянської землі на 1 січня 1916 року збільшилася до 29.465.860 дес. Таким робом в 1916 році селянська земля складала вже 65%.

„Земельний голод“ або ступінь незабезпечення дрібних власників (селян) землею не по всій Україні однаковий. В одних ґуберніях на одну селянську семю припадає землі більше, в других менше, а в третіх (як на Поділлі та на Київщині) зовсім обмаль. Згідно з сельсько-господарським переписом 1916 року на Україні (в 9-ти ґуберніях) істнувало коло 4-х міліонів хазяйств, які володіли в середньому кожне 7·35 десятинами землі, а власне:

На Волині 290.648 селянських хазяйств, які володіли 2.866·9 тис. дес. землі і на кожне припадало пересічно 9·86 дес. землі.

На Катеринославщині 482.912 селянських хазяйств, які володіли 4.527·3 тис. дес. землі і на кожне припадало пересічно 9·37 дес. землі.

На Київщині 652.194 селянських хазяйств, які володіли 2.643·3 тис. дес. землі і на кожне припадало пересічно 4·05 дес. землі.

На Поділлі 573·687 селянських хазяйств, які володіли 2.010·2 тис. дес. землі і на кожне припадало пересічно 3·51 дес. землі.

На Полтавщині 475.619 селянських хазяйств, які володіли 2.959·2 тис. дес. землі і на кожне припадало пересічно 6·22 дес. землі.

На Таврії 239.784 селянських хазяйств, які володіли 3.616·1 тис. дес. землі і на кожне припадало пересічно 15·08 дес. землі.

На Харьківщині 424.783 селянських хазяйств, які володіли 3.919·3 тис. дес. землі і на кожне припадало пересічно 9·23 дес. землі.

На Херсонщині 417.038 селянських хазяйств, які володіли 3.787·0 тис. дес. землі і на кожне припадало пересічно 9·08 дес. землі.

На Чернигівщині 391.533 селянських хазяйств, які володіли 3.136·7 тис. дес. землі і на кожне припадало пересічно 8·01 дес. землі.

Коли-ж перейти до розпреділення селянських господарств по розмірах їх фактичного землеволодіння, то ми побачимо, що на Україні в 1913 році було:

Безземельних або маючих саму садибу до			700.000	семей	—15%
Володіючих	1— 3	дес. землі	800.000	„	—20%
„	3— 5	„ „	1,000.000	„	—22%
„	5— 8	„ „	950.000	„	—21%
„	8—10	„ „	600.000	„	—13%
„	10—20	„ „	300.000	„	— 7%
„	по-над 20	„ „	80.000	„	— 2%

Сельське господарство.

§ 27. Під терміном сельське господарство часто розуміють тільки саму культуру землі в самому широкому значінні. Але до сельського господарства належить не тільки обробка землі, засіви та взрощування культурних рослин, цеб-то всякого збіжжя, кормових та всяких техничних (льон, конопля, сояшник то-що), а також плодових та садових рослин, а поруч з цим також і безпосереднє використовування продуктів сельського господарства, як наприклад: скотарство, птахівництво, молочарство, бджільництво і т. и.

Таким робом під сельським господарством треба розуміти не тільки господарчі заходи, справлені на використовування ґрунту в цілях продукції збіжжя і всякого роду рослин, а поруч з цим також і всякі инші господарчі заходи, що до використовування. за допомогою продуктів урожая, всіх вигод скотарства та другорядних сельсько-господарських промислів.

Звідси виникає і поділ сельського господарства на цілу низку галузей, з котрих головніші є: 1. полеводство або хліборобство, цеб-то культура корисних рослин, а між ними передовсим всякого збіжжя, далі кормових рослин, бобових, корнеплодів, масличних рослин та всяких инших, які мають техничне значіння; 2. сіножаті та культура кормових трав; 3. городництво та баштановодство; 4. садівництво; 5. виноградарство; 6 і 7. скотарство та птахівництво, цеб-то розведення всяких корисних тварин (худоба, коні, вівці, свині, кози, гуси, кури та инше); 8. рибальство; 9. бджільництво та 10. лісове господарство.

I. Хліборобство.

а) Зернові хліби.

§ 28. Сельсько-господарський промисел для України є основний і найголовніший. Як вже згадувалося вище, 74·5% всієї людности на Україні працює коло сельського господарства. Коли-ж ми звернемося до роду праці чисто української людности, то між українцями коло сельського господарства працює ще більший відсоток. Цеб-то 87·5%. Звідси виходить, що сельсько-господарський промисел на Україні є промисел національний.

Історія сельського господарства бере свій початок ще в глибині віків, аж у тих часах, коли народи-прародичі ще мешкали на берегах річок Ефрата та Нілю. Доісторичний Єгипет культивував ячмінь, пшеницю, жито, льон, бавовняник. З Єгипту землеробство розповсюдилося і в инші країни, через Палестину, через Фінікіян в Картаґен, а звідти греками було завезено в Европу. Античні греки не тільки вміли сіяти корисні рослини, але вони вміли угноювати свої поля. Римляне старих часів цінили сельське господарство так високо, як і військові справи. Тоді вже було багато письменників і вчених, які досліджували сельське господарство, робили всякі спроби і писали підручники. Угноювання у римлян було розповсюджене в значній мірі; вони вміли діставати угноїння не тільки з гною. (Стеркуцій перший одкрив угноюючу властивість хлівного гною), а також і з попілу, з рослин і навіть з каміння. Обробка поля у римлян провадилася дуже старанно; тоді вже користувалися плугом і иншим сельсько-господарським знаряддам. Окрім того, римляне вміли висушувати болота та проводити на поля штучне зрошування.

Ґерманці всю сельсько-господарську культуру переняли у римлян; також під їх впливом почали і своє скотарство. З початку XVII віку сельське господарство на Заході Европи стояло на досить високому рівні; особливо високо стояло скотарство. В той час було поширено гарбарство та сукновальство. Далі, після увільнення селян від кріпацтва, розвиток землеробства приняв ще ширші розміри.

Поступ і розвій сельського господарства на Україні в усі часи значно відставав од Західно-Европейського. Україна по своєму ґеоґрафичному положенню була осторонь від високо-культурних центрів Західної Европи, а тому і культурний рівень її господарського життя посовувався не остільки жваво, як це помічалося для Заходу.

Одначе вже за часів Київських князів сельське господарство на Україні було сталою працею у населення. В IX та X ст. словяне для обробки ріллі користувалися сельсько-господарським знаряддям, орали землю, а в „соху“ впрягали коня. В тамті-ж часи Київщина пишалася високим розвитком бджільництва і скотарства. Але пізніше на цім діло й стало. Проґрес Заходу не торкався сельського господарства на Дніпрі, де сельське господарство майже до кінця XV віку зоставалося майже на одному рівні. З України вивозили шкіри, мед, віск, рибу, великі отари худоби, коней. В цей час особливо славився український віл, який навіть був міновою одиницею і „волами рахували, ніби червоним золотом“ (проф. М. Грушевський).

Починаючи з початку XVI віку в Західній Европі розпочався зріст попиту на збіжжя та на инші хліборобські продукти. Разом з цим і пани власники, які до того часу вже сильно обсіли правобережну Україну, почали цікавитися хліборобством і вимагати від своїх селян-кріпаків за панщину все більших кількостей збіжжя, яке з великим зиском продавали на захід, сплавляючи його через річки Вислу, Сян, Буг та Німан — в Анґлію, Нідерлянди, Францію і навіть в Еспанію. В міру того, як попит на українське збіжжя на Заході все зростав, і ціни на нього все підвищувалися, збіжжя з України починають вивозити все з дальших і дальших околиць. Поруч з цим поміщики починають збільшувати свою ріллю та засівають з власної ініціятиви та головне працею своїх кріпаків все більші і більші простори. Останнє счинило, як відомо, великий кольонизаційний рух „з тісного залюдненого Полісся“ (проф. М. Грушевський) на південний схід нинішньої України.

Далі пішли на Україні смути. Не до культурного розвитку сельського господарства було на Україні!

Тільки з кінця XVIII століття і на Україні прокинувся інтерес до народного господарства і далі після 1861 року цеб-то після увільнення народу від панщини, одкривається нова ера.

Коли ми підрахуємо всі культурні здобутки в сельському господарстві за минуле XIX ст., то, порівнюючи з Західною Европою, вони не будуть завеликі. Україна в розвитку свого народного господарства одстала від Заходу у всіх галузях, а передовсим освітою, розвитком торгівлі і промисловости, шляхами . . .

Культурна одсталість на Україні в багатьох галузях народного господарства помічається навіть в більш значній мірі, ніж в самій Росії. Тому багато причин і між ними найголовніші: централістично-кольоніяльна політика, політичний гніт, брак освіти на рідній мові та специфично-руський адміністраційний режим, який старанно нищив та викоріняв всі прояви національного самобуття. Все це особливо гальмувало культурний поступ на Україні, а передовсим останнє одбивалося на сельському господарстві взагалі та на селянському зокрема. В селянських хазяйствах вражає порівнююче низький рівень сельсько-господарської техніки та первістні засоби ведення господарства. Селянські поля в більш значній мірі виснажуються, пагано угноюються, а разом з тим підупадають урожаї. Поруч із зростом населення, із збільшенням площі ріллі підупадає скотарство.

Нині нема вже на Україні тих широких ланів та степів, про які згадується в піснях та старовинних переказах! Все розорано — всюди кишить народ.

Але міняються обставини . . . Після 1905 року селянство стало виявляти все більший і глибший інтерес до культурних поліпшень в обсягу сельського господарства. Та й освіта стала поширюватися все глибше і глибше. Разом із школою на село пішла книжка, а за книжкою й ґазета і спеціяльний журнал. Селянин почав охоче купувати сельсько-господарські машини та всяке знаряддя, почав прислухатися до порад фаховців . . . Одним словом, наш селянин ставав все культурнішим, а поруч з цим зростають і його потреби! . . .

Нарешті, після чотирьох років війни, розпочалася Російська революція, а за нею прийшло відродження України . . . своя школа, своя рідна державна мова і надії на ближчу кращу будучину! . . .

§ 29. **Значіння сельського господарства для України.** Україна — країна хліборобська. Фабрично-заводська промисловість на Україні розвинено мало, і загальний прибуток, який приносить населенню сельське господарство, в багато разів більший за прибуток від гірничих та фабрично-заводських підприємств. Та й зиск і розвиток нашої фабрично-заводської промисловости цілком залежить від урожаю. Коли добре вродили хліба, селянин дістає гарний зиск, а разом з цим починає купувати собі всякі товари. Нема урожаю, нема грошей у селянина, нема кому і товарів купувати. Це саме так і є, бо на Україні 86·4% сельського населення. Від того, чи є гроші у нашого селянина, чи нема у нього грошей, залежить і розвиток нашої промисловости.

Україна майже не вивозить за кордон своїх фабрикатів. Тому вся українська фабрично-заводська промисловість, за небагатьома винятками, працює на внутрішні ринки. Така залежність фабрично-заводської промисловости від урожаю і від сельського господарства робить її кволою і стримує її розвиток.

Вся торгівля України з закордонними державами провадиться головне збіжжям, цукром і тільки в де-якій мірі сирцем, шкури, щитина, мінерали, от як залізна та маґанова руди, чавун, залізо та камінне вугілля. Таким робом і що до вивозу за кордон сельське господарство, а головне його продукти, для України відограють головну ролю.

В останні роки на всесвітньому хлібному ринкові Україні доводиться конкурувати з Південною Америкою, а головне з Арґентиною. Головна хиба українського збіжжя, його забрудненність, легка вага та дорожнеча. На Україні дорогі робочі руки, а це збільшує ціну на збіжжя. Треба сподіватися, що сучасна всесвітня революція вирівняє останній дефект тим, що ціни на робочі руки по всьому будуть однакові.

З другого боку, Україна потрібує численну кількість всяких товарів: мануфактуру, чай, химичні товари, а передовсим всякі машини та сельсько-господарське знаряддя. Українські заводи сельсько-господарських машин та знаряддя не всилі задовольнити все зростаючу потребу наших сельських господарів у всяких машинах. Недостачу доводиться що-разу докуповувати за кордоном.

§ 30. **Збіжжя.** На Україні головну ролю в сельському господарстві відограють сім хлібів: жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, гречка і кукуруза. Для закордонної торгівлі йдуть тільки перших чотирі: жито, пшениця, ячмінь і овес. Решта: просо, гречка і кукуруза продукуються тільки на власний споживок, та де-які кількости для внутрішнього торгу.

Посівна площа для 9-ти українських ґуберній в 1916 році поділялася так: головними хлібами занято 88·2% всієї посівної площі; другорядними 8·5%; сіяними травами 2·5%; техничними рослинами 1·7%, а власне:

I. Головні хліба.

Пшениця	30·0%
Ячмінь	22·8%
Жито	19·0%
Овес	10·5%
Гречка	3·9%
Просо	2·0%
Разом	88·2%

II. Другорядні.

Голомша	3·0%
Картопля	2·9%
Городина	1·0%
Горох	0·5%
Сачавиця	0·2%
Квасоля	0·2%
Кормові рослини	0·1%
Решта	0·7%
Разом	8·6%

III. Техничні рослини.

Соняшник	0·67%
Льон	0·48%
Конопля	0·48%
Рапс	0·02%
Решта	0·05%
Разом	1·70%

IV. Сіяні трави.

Многолітні	1·0%
Однолітні	1·5%
Разом	2·5%

Посівплоща окремих ґуберній у відношенні до посівплощі всіх 9-ти ґуберній складає:

для Волині . . . . . 8·2%
„ Катеринославщини . . . . . 15·5%
„ Київщини . . . . . 8·5%
„ Поділля . . . . . 8·7%
„ Полтавщини . . . . . 10·5%
„ Таврії . . . . . 12·5%
„ Харьківщини . . . . . 10·2%
„ Херсонщини . . . . . 18·8%
„ Чернигівщини . . . . . 7·1%

Посівплоща в 1916 році в 9-ти українських ґуберніях між селянами і поміщиками поділялася так:

	Вся посівплоща десятин	% селянської	% поміщицької
Волинська ґуб.[1])	1,084.689[2])	81·5	18·5
Катеринославська	2,959.740	85·7	14·3
Київська	2,016.721	76·6	23·4
Подільська	1,767.065	67·8	32·2
Полтавська	2,306.221	81·1	18·9
Таврійська	2,775.920	86·3	13·7
Харьківська	2,064.493	85·0	15·0
Херсонська	3,611.751	79·6	20·4
Чернигівська	1,477.347	93·0	7·0
Разом .	20,083.947	83·38	16·62

Таким робом, селянські посіви на Україні в 1916 році були в 5 разів більші за поміщицькі, що знову-ж таки стверджує висновок, що Україна — це країна селянська і сельсько-господарська.

Озимина складає . . . . . 36·1%
Ярина „ . . . . . 61·4%
Сіяні трави „ . . . . . 2·5%

§ 31. **Зиск від зернового хазяйства.** Україна (9 ґуберній) продукує у середньому коло 1200 міліонів пудів всякого збіжжя. З цієї кількости складають:

Жито й пшениця . . . . . 56·0%
Овес та ячмінь . . . . . 36·0%
Просо й гречка . . . . . 4·5%
Инші збіжжя . . . . . 3·5%

---

[1]) Окрім пяти окупованих і занятих в 1916-му році німецьким військом повітів: Волод.-Вол., Ковельського, Луцького, Дубенського і Кремінецького.

[2]) Для 1913 року вся посівплоща Вол. ґуб. складала 1,742.000 десятин.

Вивозні лишки для України складають пересічно за пятиріччя 1909 до 1913 року 340 міліонів пудів, цеб-то 30% всього урожаю, що виносить до $^3/_4$ коштовности всього вивозу з України. Але в дійсності ми зовсім не так багаті. Наш громадянин споживає пересічно в рік значно менше всякого хліба, ніж в инших державах..

На кожного мешканця Канади пересічна продукція пяти основних хлібів (пшениці, жита, ячменю, вівса і кукурузи) припадає в рік в розмірі 106 пудів, Арґентинця 83 пудів, Американця 72 пудів, Румуна 55 пудів, Даньця 43 пудів, Австрійця 41 пудів, Українця 34·7 пудів, Росіянина 28 пудів, Шведа 28 пудів, Француза та Німця 26 пудів.

Таким робом по пересічній продукції хліба Україна стоїть на шостому місці, кожен громадянин України їсть хліба в три рази менше, як канадець, в два рази менше, як американець, в $1^1/_3$ рази більше, як німець. і француз, та в $1^1/_5$ рази більше, як росіянин.

Україна, про яку йде споконвічна слава, як про країну, де течуть молочні річки в хлібних берегах, а по загальній кількості урожаю основних пяти хлібів серед держав світу стоїть аж на восьмому місці.

На кожну душу населення головніших країн, які експортують (вивозять) збіжжя, розмір експорту і вживання в пудах для пяти основних хлібів поділяється так:

		який продукує		вивозить за кордон		споживає	
Кожен	Канадієць	106	пуд.	23	пуд.	83	пуд.
„	Американець	72	„	3	„	69	„
„	Мадяр	41	„	6	„	35	„
„	Арґентинець	83	„	55	„	28	„
„	Болгарин	36	„	9	„	27	„
„	Румун	55	„	28	„	27	„
„	Українець	35	„	11	„	24·6	„
„	Росіянин (з цілої б. Росії)	28	„	4	„	24	„

Як багато не доїдає наш селянин українець, а також селянин росіянин і Болгарин і Румун і Арґентинець, в порівнянні з Американцем? Решта країн, які продукують хліба стільки, що їм його не вистарчає, докуповують його до норм потрібного споживку.

Кожен	Данець	який	продукує	43	п.	докуповує	17	п.	та	споживає	60 п.
„	Німець	„	„	26	„	„	5	„	„	„	31 „
„	Француз	„	„	26	„	„	4	„	„	„	30 „

Вони мають за що докуповувати потрібний собі хліб. У них є широко розвинена фабрично-заводська промисловість. Вони виробляють на продаж багато всяких річей, які ми, українці, за браком власного виробництва, мусимо собі купувати за кордоном. А щоб купити такі речі, мусимо продати свій хліб, сами не доїдаючи.

Чому це так?

Причин для цього єсть багато. Інтереси України, як недержавного народу, яким вона була увесь час свого дотеперішнього істнування, без рідної школи, без власного самоврядування, завжди нехтувалося во імя інтересів центрів, во імя інтересів цілої Імперії. Український селянин не був свідомий в придбаннях сучасної культури. Урожай з селянського поля споконвіку видавався на 20 до 25% менше для всякого збіжжя, ніж урожай з піль поміщицьких. Наші поля, особливо на півдні України, ще й досі не знають відповідної кількости угноєння. Та й пересічний урожай для України для всякого збіжжя менший за урожай в культурніших країнах.

От порівняймо пересічний збір урожаю в пудах з однієї десятини на Україні і в других країнах для головніших хлібів і картоплі:

	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	Кукуруза	Картопля
Росія (бувша ціла) .	52	47	58	54	70	484
Україна	60	72	61	71	93	510
Австрія	91	90	100	85	80	660
Бельґія	148	166	183	158	.	1150
Голяндія	121	158	174	140	.	1208
Ґерманія	121	143	138	127	.	907
Болгарія	77	83	84	61	96	.
Румунія	61	85	68	62	86	666
Франція	71	88	93	87	80	580
Швейцарія	130	149	133	142	.	990
Японія	100	94	131	.	.	660
Канада	77	90	105	97	230	830
Півн. Америка . . .	67	67	89	73	115	438

Порівняння далеко не на користь Україні. Рівень сельсько-господарської культури на Україні стоїть на одному з останніх місць, не дивлячись на сприятливе підсоння і чудову чорноземлю, рівної якій немає майже на всьому світі!

Причин тому, що селянські поля дають гірший урожай, ніж поля поміщицькі, єсть багато і по-за тими, про які ми вже згадували, а власне: головніші з них: 1. Після реформи 1861 року селянам було віддано гірші землі, а кращі залишилися поміщикам; 2. обробка землі селянами провадилася гірше за браком відповідного інвентарю і худоби та 3. селянське насіння, легше, не одсортоване і більш засмічене, само собою, не сприяє гарному урожаєві. Тому і українське збіжжя, яке по натурі зерна найкраще в світі, на всесвітньому ринкові розцінюється трохи дешевше, ніж збіжжя, скажемо, канадське,

арґентинське або австралійське, з якими нам завжди доводиться конкурувати. Але факти сучасного часу, а власне, інтерес до вищої культури, який проявляється серед селянських верств, а разом з тим і до науки, до техничних поліпшень та удачне переведення аґрарної реформи буде нам певною запорукою, що, через де який час, здобутки нашої української аґрикультури, зрівняють вартість нашого збіжжя із збіжжям наших конкурентів.

§ 32. **Пшениця.** Пшениця належить до найбільш розповсюджених в Европі хлібних рослин. Пшениця розводиться в Европі з давніх давен. В Анґлії, Франції та на півдні Европи пшеницю засівають переважно перед иншим збіжжям. В Німеччині, також як і у нас, сіють поруч з пшеницею жито, але зріст посіву пшениці помітно більший. Воно є цілком зрозуміло, бо пшеничний хліб найсмачніший, та й споживок з неї більший за житній.

На півночі України майже виключно сіють пшеницю озиму; на півдні сіють переважно пшеницю ярову. По всій Україні сіють 45% озимої та 55% ярової пшениці. Пересічна рокова продукція пшениці за пятиріччя 1909 до 1913 років по окремих ґуберніях України поділяється так:

На Катеринославщині	89.960·9	тисяч	пудів	або	21·8
„ Херсонщині	77.667·5	„	„	„	18·8
„ Таврії	64.401·5	„	„	„	15·6
„ Харьківщині.....	44.602·2	„	„	„	10·8
„ Полтавщині	44.067·4	„	„	„	10·7
„ Поділлі	39.635·5	„	„	„	9·6
„ Київщині	32.553·4	„	„	„	7·9
„ Волині	18.493·6	„	„	„	4·5
„ Чернигівщині	1.279·5	„	„	„	0·3
по 9-ти ґуб. України....	412.661·5	тисяч	пудів.		

Продукція пшениці на Україні виносила 27·5% загально російської продукції та 6·7% продукції всього світу.

Україна, як продуцент пшениці, стоїть на пятому місці серед держав світу.

Пересічний урожай пшениці на світі виносить 6,197.000 тис. пуд. Амер. Спол. Шт. продукують 20·4%, Росія без України 18·1; Індія 9·2; Франція 8·6; Україна 6·7; Австро-Угорщина 6·4; Канада 5·7; Італія 5·4; Ґерманія 4·6; Арґентина коло 5; Австралія коло 3.

Українську пшеницю вивозять головне в Ґерманію, Анґлію, Францію, Італію та Австрію через Одесу, Херсон і Маріупіль.

Пшенична мука йде на виріб хліба, макарон, всякого тіста та кляйстру і крохмалю. Окрім того, з пшеничної муки виготовляють також і крупи (манна крупа).

§ 33. **Жито.** Жито — селянський хліб. На Україні жито сіють переважно селяне. Жито сіють майже виключно озиме (99%).

Жито не має остільки стару культуру, як пшениця, і раніш його культивували як кормову рослину. Батьківщина жита — наші південні степи. Культура жита дістала широкий розвиток в Росії головне через те, що ця рослина краще витерпює холод і потрібує меншу кількість вохкости. Разом з тим жито не витерпює і спеки.

Пересічна рокова продукція жита за пятиріччя 1909—1913 р. по окремих ґуберніях України в тисячах пудів поділяється так:

На Полтавщині	40.303·7	тис. пуд.,	або	16·8%
„ Київщині	38.648·2	„ „	„	16·1%
„ Волині	35.812·9	„ „	„	14·9%
„ Чернигівщині	29.996·8	„ „	„	12·5%
„ Харьківщині	28.508·7	„ „	„	11·9%
„ Поділлі	26.718·8	„ „	„	11·1%
„ Херсонщині	21.830·2	„ „	„	9·1%
„ Катеринославщ	9.465·1	„ „	„	3·9%
„ Таврії	8.238·9	„ „	„	3·7%
Разом	239.523·3	тис. пуд.		

Україна продукувала 17·2% від загально імперської продукції жита, та 8·5% від продукції всього світу.

Україна, як продуцент жита, стоїть на третьому місці серед держав світу.

Пересічний урожай жита на світі виносить 2,818.500 тис. пуд. Росія без України продукує 45·5%, Ґерманія 24·8; Україна 8·5; Австро-Угорщина 8·5.

Житній хліб для нашого північного селянина — це головний споживок. Жито вивозиться і за кордон, але в невеликих кількостях. Для пятиріччя 1909—1913 р. вивіз жита за кордон виносив 8·6% від загальної продукції.

§ 34. **Ячмінь.** Культура ячменю була відома з стародавніх часів. Ячмінь сіяли Єгиптяне, Жиди, Індуси, Греки. Батьківщина ячменю — територія між Каспійським та Червоним морями.

Культуру ячмено на Україні дуже поширено. По своїй продукції ячмінь у нас стоїть на другому місці, зараз після пшениці. Щорічний урожай ячменю досягає 271.945·2 тис. пуд., що виносить 40% від загально імперської продукції та 13·3% від продукції всього світу.

Продукція ячменю по ґуберніях (пересічна за період 1909—1913 р.) в тис. пуд. поділяється так:

На Херсонщині	67.774·5	тис.	пуд.,	або	24·9%
„ Катеринославщині	66.439·7	„	„	„	24·1%
„ Таврії	43.424·6	„	„	„	16·0%
„ Харьківщині	29.329·4	„	„	„	10·8%
„ Полтавщині	21.778·2	„	„	„	8·0%
„ Поділлі	16.220·8	„	„	„	6·0%
„ Київщині	13.708·5	„	„	„	5·0%
„ Волині	10.391·2	„	„	„	4·1%
„ Чернигівщині	2.878·3	„	„	„	1·1%
Разом	271.945·2	тис.	пуд.		

Вивіз ячменю за кордон виносить 46·8% всієї продукції. Ячмінь вживають як примішку до жита на хліб, на крупи, для броварства та у великій кількості на годівлю худоби.

§ 35. **Овес.** Овес родить всюди, а при доброму догляді дає надзвичайно високі урожаї. Овес у нас на Україні вживається для худоби і головне для коней. Але на півночі (Шотляндія) незаможні люди вживають його на виготовлення хліба. В Німеччині варять кісіль. В Бельґії біле пиво.

На Україні вівса продукують мало. Пересічна рокова продукція за останнє довоєнне пятиріччя виносила всього 147.201·2 тис. пуд., цеб-то 13% загально імперської (російської) продукції та 3·7% від продукції всього світу.

По ґуберніях продукція вівса поділяється так:

1. Київщина	27.469·8	тис.	пуд.,	або	18·6%
2. Волинь	24.500·0	„	„	„	16·6%
3. Полтавщина	22.116·9	„	„	„	15·1%
4. Поділля	21.370·1	„	„	„	14·5%
5. Харьківщина	15.118·6	„	„	„	10·3%
6. Чернигівщина	13.059·1	„	„	„	9·0%
7. Херсонщина	9.893·5	„	„	„	6·7%
8. Катеринославщина	7.092·4	„	„	„	4·8%
9. Таврія	6.510·8	„	„	„	4·4%
Разом	147.201·2	тис.	пуд.		

Вивіз вівса за кордон — незначний і виносить всього 5% від усієї продукції.

§ 36. **Просо й гречка.** Просо й гречка, або так звані „крупяні хліба“, засіваються на Україні не в дуже великій кількості. Пересічний збір крупяних хлібів у всіх девяти українських ґуберніях для пятиріччя 1909—1913 років виявляється у розмірі 60.445·3 тис. пуд., що виносить 5% від загального урожаю всіх шести хлібів: споживчих (жита й пшениці) 58%, кормових (вівса та ячменю) 37%, та крупяних (проса й гречки).

Найбільшу кількість крупяних хлібів сіють на Київщині (25%), далі на Полтавщині (20%), потім на Волині та Чернигівщині (по 13%). Найменше в Таврії та на Херсонщині.

§ 37. **Картопля.** Картопля розповсюдилася у нас на Україні порівнююче дуже недавно. Всього тільки років коло ста тому. А тепер картопля служить великою допомогою в господарстві. Картоплю їдять всі, особливо незаможне населення споживає картоплі великі кількості.

Продукція картоплі на Україні все збільшується.

В 1907 році картоплею було засажено 596·4 тис. дес., з котрих зібрано 257·5 міл. пуд. картоплі.

В 1910 році картоплею було засажено 630·4 тис. дес., з котрих зібрано 324·6 міл. пуд. картоплі.

В 1913 році картоплею було засажено 693·6 тис. дес., з котрих зібрано 332·8 міл. пуд. картоплі.

Україна продукує 15·2% загально імперської кількости картоплі та 4% від продукції всього світу.

Площа посіву картоплі протягом семи років збільшилася на 11%, урожай на 32%, а абсолютна кількість збору в $1^1/_3$ рази. Найбільшу кількість картоплі садять на Волині, Чернигівщині та на Київщині, цеб-то на півночі України. Найменшу кількість в Таврії та на Херсонщині.

Урожай картоплі в 1907 році був 432 пуди з десятини, а в 1914 році збільшився до 571 пуда. Але урожай картоплі може бути доведений і до 1000 пудів з десятини, коли тільки ґрунт під картоплю буде глибоко угноєний та зораний.

Історія картопляної культури в Европі така: картопля стала відома в Европі всього по-над сто років тому. Батьківщина картоплі, як відомо, — Америка. Пруські королі Фридрих I та Фридрих Великий доклали всіх заходів, щоб населення Німеччини звикло до картоплі. Річ в тім, що обробка землі в Зах. Европі в тамті часи стояла на низькому рівні, і тому Зах. Европу часто одвідував неурожай, а разом з ним і голод, від якого вимірало багато народу. Культура картоплі, яка завжди родила досить гарно і яка, як рослина, не вимагає великого догляду — улегшила проблему боротьби з частими недородами і з голодом. Але населення Европи не легко приняло до свого вжитку картоплю! В Німеччині картоплю називали „чортовими яблуками“, і народ спочатку довго не хотів її вживати. Але поволі звик. В місцевості коло Гарца, де було зроблено в 1748 році перші спроби над розведенням картоплі, нині стоїть „картопляний“ монумент.

Також і у Франції розповсюдження картоплі провадилося дуже помалу, бо простий народ спочатку ставився до картоплі з страхом і бридкістю. Але під впливом голоду, який бував там часто, — звик.

В Росії картопля зявилася вперше у Петрограді в 1765 році і розповсюджувалася дуже помалу. В перші часи картоплю їли тільки чужоземці. Росіяне довго цуралися картоплі. В 1842 році в Пермі та в Ірбиті на ґрунті голоду і небажання їсти картоплю, були „картопляні бунти“, які доводилося утихомирювати військом.

На Україні картопля ввійшла в круг нашого селянського господарства під впливом Заходу значно раніше, ніж в Росії.

Картоплю вживається не тільки для їжі; вона йде у великій кількости на виріб горілки, крохмалю, а також на годівлю худоби.

§ 38. **Буряк.** Серед корнеплодів друге місце в сельському господарстві займає буряк.

Батьківщина буряка знаходиться між Серединним і Каспійським морями, а також у Персії. Буряк відомий людині з давніх давен, і нині під впливом культури в нашому житті, доводиться мати діло з буряками трьох сортів: 1. кормовий буряк для годівлі худоби; 2. червоний буряк, який споживають люди собі в їжу, та 3. цукровий буряк, з котрого продукують цукор.

Культура кормового буряка на Україні ще не вийшла з стадії спроб, які робляться де-не-де порівнююче в невеликій кількості і поки-що серйозного значіння не мають. Все це не гаразд, бо кормовий буряк є гарним споживком для рогатої худоби, особливо для коров, і сприяє збільшенню удою молока.

Червоний буряк розводять на всій Україні: на півночі — на городах, на півдні — на баштанах, почасти на власний споживок, а в місцевостях коло великих міст — і на продаж.

Цукровий буряк, який відомий у Европі ще з часів Плінія Молодшого, на Україні в цілях здобування з нього цукру почали розводити тільки в 1840 році, коли гр. А. Бобринський збудував на Київщині перший цукровий завод.

Цукровий буряк розводять на всій півночі України, а особливо в ґуберніях Київській, Подільській та Харківській.

В 1914/15 році на Україні площа засіву і урожай цукрового буряка по окремих ґуберніях були такі:

На Київщині	204·734 дес.,	з котрих зібрано	223·940·8 тис. пуд. цукр. бур.
„ Поділлі . .	160.601 „	„ „ „	149·314·0 „ „ „ „
„ Харьківщині	78.767 „	„ „ „	99.025·7 „ „ „ „
В укр. частині Курщини коло	36.000 „	„ „ „	„ коло 50.000·0 „ „ „ „
На Полтавщині	32.388 „	„ „ „	44.602·3 „ „ „ „
„ Волині . . .	37.082 „	„ „ „	38.935·3 „ „ „ „
„ Чернигівщині	32.601 „	„ „ „	37.430·0 „ „ „ „
„ Херсонщині	15.500 „	„ „ „	15.465·9 „ „ „ „
„ Холмщині .	8.208 „	„ „ „	7.100·4 „ „ „ „
В укр. частині Вороніжчини коло	8.000 „	„ „ „	„ коло 7.000·0 „ „ „ „

Разом по всій Україні коло 613.600 дес., з котрих зібрано коло 672.600, що виносить 86% від загально імперської продукції цукрового буряка.

Більш низький рівень українського сельського господарства в деякій мірі одбивається на вартості цукрового буряка. Цукровий буряк на Україні видає пересічно коло 13·7% цукру, а в Німеччині коло 14·8%, в Австрії 13·8%; в Франції 11·9%; в Еспанії 11·5%; в Італії 10·4%.

Таким робом, тут треба ще раз підкреслити, що українська чорноземля, підсоння, кількість атмосферних опадів та пересічна річна температура як найкраще підходять до умовин, потрібних для культури цукрового буряка.

Культура цукрового буряка на Україні все поширюється, а разом з тим цукроварна промисловість також зростає і міцніє. Посівплоща цукрового буряка за останні пятнадцять років (1898—1912) збільшилася в два рази і ростиме й надалі. Прибуток з десятини бурякової плянтації більший в $4^1/_2$ рази за прибуток від десятини збіжжя. Тому селянство на Україні охоче розводить цукрові плянтації.

§ 39. **Тютюн.** Тютюн на Україні розводять охоче і в значній кількості. Тютюном засівають що-року по-над 30.000 десятин. Найбільше тютюну сіють на Чернигівщині (43%), далі на Полтавщині

(24%) та в Таврії (11%). Загальний роковий збір тютюну доходить до трьох міліонів пудів, що виносить 47% загально імперської продукції. Серед держав світу українська тютюнова промисловість має пяте місце (після Америки, Індії, Росії та Угорщини).

На Україні розводять такі сорти тютюну: 1. (турецький) жовтий-пашіросний 26% — на Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині, Таврії, Херсонщині та Чернигівщині; 2. (американський) темний для сиґар 6% — на Полтавщині, Чернигівщині, Київщині, Поділлі та Таврії, та нижчі сорти тютюну: бакун та махорку, по всій Україні, особливо на Полтавщині та на Чернигівщині в кількости 70%.

Вживання тютюну, як курева, на Україні дуже розповсюджено, не дивлячись на те, що вживання тютюну шкодливе для здоровя.

Тютюн в своєму складі має одно шкодливе орґаничне сполучення — нікотин, яке є само по собі сильною отрутою, а з другого боку надає тютюнові міцність і наркотичну властивість, за що власне тютюн і цінится. Кількість нікотину в тютюні, в залежности від сорту, буває в межах 1·9—4·8%.

Проти куріння тютюну не раз озброювалися і уряд і церква. Москалі-старовіри, а де-які сектанти і до цього часу вважають тютюн „поганим зіллям". Але народ у своїй масі не всилі був позбавитися цієї звички. Тютюн обкладається високим акцизом, що дає великий зиск державі.

Історія тютюну така. Батьківщина тютюну Азія та Америка; в Европу тютюн пройшов двома шляхами: через Росію та Україну з Азії, та з Америки через Еспанію після Колюмба.

Розказують, що коли Еспанці разом з Колюмбом висадилися на острові Куба, то вони побачили місцевих мешканців, які смоктали якісь звертки з листя якоїсь рослини. Ці звертки з одного боку куріли. Місцеві мешканці називали ці звертки „табако". До Европи табак був занесений в 1496 році одним з монахів, як лікарську рослину. Французький посол при Портуґальському дворі Жан Ніко завіз тютюн у Францію в XVI ст., як лікарську рослину. Спочатку табак і поширювався як лікарство від опухів, від ріжних пухирів, а особливо — щоб пригасити біль. Вчені у Франції назвали тютюн в честь Жана Ніко, який розповсюдив тютюн у Франції. Звідси — і те орґаничне сполучення, яке входить в склад тютюну і надає йому силу дурману, зветься нікотин.

Але недовго тютюн зоставався в Европі тільки ліками! Чутки про дурманячі властивості тютюну, як курева, розповсюдилися і значні та заможні Анґлійці перші в Західній Европі почали вживати тютюн, як курево.

Спочатку тютюн привозили з Америки. Перші спроби розводити тютюн в Европі було зроблено в XVII віці, спочатку в Портуґалії, а потім в Нідерляндах.

На Україну та в Росію тютюн розповсюдився з Азії. З історії культури відомо, що Китайці, Японці, Індійці та Перси були завзяті курії. Вже на початку XVII сторіччя куріння тютюну у нас було розповсюджене. При Петрі I на тютюн, який розводився на Україні, було накладено „акциз"; цей царь перший зробив і спробу провести монополію продажу тютюну.

§ 40. **Прядільні та олійні рослини.** Найскладніший проблєм України — це постачання мануфактури. Україна зовсім не продукує бавовняника, продукує мало льону та майже зовсім не має власних мануфактур. Все це вона звикла купувати за кордоном і то в великій кількости.

Найголовніша з прядільних рослин — бавовняник довозиться головне з Америки (Південні штати), з Азії (Індія, Туркестан), почасти з південного Кавказу та з Єгипту.

Всесвітня продукція бавовнянику, пересічна за пятиріччя 1910 до 1914 років 19,200.000 кіп, [1]) поділялася так: Америка продукувала 63%, Ост. Індія 22·3%, Єгипет 9%, та Азіятська Росія 6·7%.

Бавовняник є одно- або многолітня рослина з родини мальвових. Квіти жовтого або білого кольору сидять на стеблинах, які виходять з пазухи листя. З квіток розвиваються трьох- або шести-рядові коробочки, в котрих знаходиться насіння, проміж яким стелеться мягке, біле або жовтаве волокно, схоже на вату. Це і є бавовняне волокно або бавовняник. Роля бавовняника, як сирця для виробу тканин, дуже велика. Це видко з того, що вживання бавовняних тканин за останні двадцять пять років стало подвійним. З бавовняного насіння готують бавовняну олію, яка йде на освітлення.

Бавовняник, як рослина, вимагає дуже багато світла й тепла: його можна сіяти тільки тоді, коли земля вже має 21—23° тепла. Для доброго урожаю потрібно 200—240 теплих безморозних днів, а тому культура його на Україні неможлива.

§ 41. **Льон.** Льон росте по всій Україні. Льон культивують двох сортів: льон-довгунець (на волокно), або льон кудряш (рогач на насіння). На півночі України (Волинь, північ Київщини і особливо Чернигівщина, а також північ Полтавщини) сіють переважно льон довгунець, на півдні України — кудряш.

Посівна площа льону і урожай насіння по окремих ґуберніях України в 1912 році поділяється так:

На Таврії.....	26·0 тис. дес.,	та зібрано	990 тис. пуд. насіння
„ Чернигівщині ...	19.0 „ „ „ „		756 „ „ „
„ Катеринославщині	15·0 „ „ „ „		712 „ „ „
„ Полтавщині	12·0 „ „ „ „		615 „ „ „
„ Волині	9·0 „ „ „ „		319 „ „ „
„ Херсонщині	6·1 „ „ „ „		309 „ „ „
„ Харьківщині....	4·5 „ „ „ „		231 „ „ „
„ Поділлі	2·4 „ „ „ „		128 „ „ „
„ Київщині	2·6 „ „ „ „		127 „ „ „
Разом.	106·6 „ „ „ „		4·187 „ „ „

[1]) Кіпа — коло 400 анґлійських фунтів або 10 пудів.

Льняне насіння видає 32—35% олії, яка йде на варку оліфи для олійних фарб, а почасти і в їжу.

Україна має багато підвалин для пишного розвитку льняної культури, як на волокно, так і на насіння. В дійсності льняну культуру поширено дуже мало; особливо продукцію льону довгунця.

Правда, кустарне ткацтво домашнього полотна в де-яких місцях України (Волинь, Чернигівщина, почасти Полтавщина і Київщина) значно поширено. Але цей промисел поволі витіснявся московською бавовняною мануфактурою. В останні часи селянство, особливо молодь, часто-густо стидається одягатися в одіж з полотна домашнього виробу, а все додержує „моди“ та убірається у вироби з московської мануфактури, по міських зразках, вважаючи це за „ознаку вищої культури“.

Сама Росія (без України) серед держав світу по виробу прядива і льняного полотна займає перше місце, а власне продукує 85% продукції всього світу. Сама Росія перероблювала льняне прядиво на полотно тільки в незначній кількости, а 60—65% свого урожаю що-року вивозила за кордон, як сирець.

З льняного прядива вироблюють всяке полотно, парусину, столову білизну, упаковочні тканини та мішки.

§ 42. **Конопля.** Коноплю розповсюджено на Україні більше, ніж льон. Посівна площа і урожай коноплі на Україні пересічно для періоду 1901—1910 років були такі:

	Пересічна рокова посівплоща в десятинах	Пересічний роковий збір коноплі в тисяч. пудів	Збір коноплі з однієї десятини в пудах
На Волині	10·577	467·8	44·2
„ Катеринославщині	9·018	419·5	46·5
„ Київщині	9·399	452·5	48·1
„ Поділлі	9·061	382·5	43·3
„ Полтавщині	27·992	1.051·2 [1])	37·9
„ Таврії	550	20·3	36·9
„ Харьківщині	19·524	709·8	36·4
„ Херсонщині	5·572	270·9	48·9
„ Чернигівщині	51·100	1.260·4 [1])	26·6
Разом	142.803	5·145·0	35·0

[1]) Збір коноплі в 1912 році на Полтавщині 1383 тис. пуд., а на Чернигівщині 1666 тис. пуд.

Посівплоща коноплі на Україні виносить 22·2% від посівплощи в цілій Росії, а урожай 25·7%; пересічний урожай з одної десятини 31 пуд.

Найбільшу кількість коноплі збірають на Чернигівщині (25%) та на Полтавщині (21%); найменьшу на Таврії (0·4%).

Із стеблин коноплі дістають прядиво, а з насіння олію, якої видобувають 30—35% од ваги насіння.

Культура коноплі у нас на Україні має певну будущину. Наші селяне звикли до коноплі і охоче її обробляють. З коноплі готують грубі тканини для хатнього вжитку, рядна то-що. Волокна коноплі грубіші, ніж волокна льону, зате вони довші і міцніші.

Вивіз конопляного клоччя за кордон виносить $^1/_5$ всієї продукції і переводиться головне в Ґерманію (60% всього вивозу), потім до Анґлії (20%), Франції (6%) та Австрії (3%). Головні наші конкуренти — Італія і Ґерманія.

§ 43. **Джут.** Джуту Україна не продукує. Вона привозить джут або як сирець з Ост-Індії і переробляє на своїх фабриках (щорічний довіз коло $2^1/_2$ міл. пуд.), або безпосереднє готові вироби.

Джутові вироби йдуть головне як упаковочний матеріял (мішки то-що).

§ 44. Шовківництво.

Центр шовківництва — Китай, Японія, а в Европі — Італія, які разом продукують 70% продукції всього світу. Шовк походження стародавнього. В Европі шовківництво розповсюдили Араби в VIII ст., але в більш-менш помітній кількості його почали видобувати тільки в XIII ст.

Шовк дає гусінь шовковичного червяка або так званого „тутового шовкопряда". Ця гусінь перед тим, як зробитися лялькою, обмотує себе тонкою міцною блискучою ниткою. Цей замоток шовку зветься гніздечком. Шовковичний червяк розводиться на листях тутового дерева (шовковиці).

На Україні дуже сприяючі обставини для розвитку шовківництва, але, на превеликий жаль, справа ця ще не розвинулася.

II. Сінокоси.

§ 45. Сінокіс або лука — це просторінь землі, на котрій росте трава без всякого догляду з боку людини. Сінокоси містяться здебільшого по берегах річок, болот, в плавнях та в низинах, де близько вода, де ґрунт більш вохкий.

Колись Україна славилася своїми лугами-степами, де на широких просторах, на цілині росла буйна степова трава, де випасалися великі отари всякої худоби. Нині обставини змінилися. Прискорена кольо-

низація вільних земель, надзвичайно скорий зріст населення примусили переорювати степи під ріллю. А що-далі осушується все більшу кількість болот, а осушені болота, та й природні сінокоси, під тиском конечности, теж перетворюється в ріллю. Площа сінокосів на Україні все зменшується.

Цікаво порівняти площу сінокосів, пересічну за період 1901 до 1910 років, з площею сінокосів 1913 року:

	в 1901—1910 року		в 1913 році	
	пересічна рокова в десятинах	урожай сіна в тис. пуд.	площа в десятинах	урожай сіна в тис. пуд.
Волинська ґуб.	681.628	63.039	617.861	58.082
Катеринославська	356.477	30.634	146.507	17.239
Київська	191.405	22.015	166.411	22.053
Подільська	70.088	8.930	57.925	8.724
Полтавська	383.159	38.915	323.908	43.387
Таврійська	252.877	13.114	154.759	11.333
Харьківська	248.366	24.197	196.711	27.130
Херсонська	304.921	24.767	146.509	16.648
Чернигівська	556.578	59.365	467.617	54.319
	3,045.500	285.000	2,277.200	258.000

Пересічний урожай сіна для десятиріччя 1901—1910 років 90·3 п. з десятини, а в 1913 році 113·3 п. з десятини. Найкращі урожаї сіна бувають в ґуберніях: Подільській, Київській, Полтавській, Харьківській та Чернигівській, а найгірші — в Таврії та на Херсонщині.

В звязку з недостачею сіна на Україні в останні роки помічається підупад скотарства. Почувається брак кормів.

Поруч із зменшенням природних луків, поруч із збільшенням населення і кількости ріллі, сельське господарство примушене стати на шлях інтензифікації, цеб-то визискувати з меншої кількости землі більшу кількість всякого роду продуктів сельського господарства, а поруч із цим і продуктів скотарства: молока, масла, сала, шкір то-що. Для того, щоби втримати скотарство від занепаду, потрібно забезпечення країни кормами. Розвязання цієї проблеми — цеб-то: як забезпечити худобу годівлею при все проґресуючім зменшенні сінокосів — осягається двома шляхами: 1. обробка й догляд за природними луками; 2. посів трав на полях. Останнє дає можність збірати з однієї десятини сіяної трави 300 пудів сіна, цеб-то майже в три рази більше, ніж з природних сіножатей.

На превеликий жаль, на Україні засів трав провадиться в дуже незначній кількості. Однолітніми травами в 1916 році було засіяно всього 292·3 тис. дес., а многолітніми 201·0 тис. дес. Разом 593·3 тис. дес., що виносить коло 3-х відсотків від загальної посівної площі.

Найбільшу кількість трав сіють на Полтавщині (коло 20%), найменшу в Таврії (коло 2·1%). Із сіяних трав сіють переважно: конюшину, люцерну, віку та инші.

III. Городництво.

§ 46. На городах сіють всяку городину, а власне: капусту, цибулю, моркву, редьку, хрін, часник, помидори, салат, огірки, боби, горох, квасолю, кукурузу[1]), гарбузи, кавуни, дині та инше. Всяка городина споживається або безпосередне або як приправа до мяса та всякого варива. По селах городи розводять коло самої хати, щоб мати легший догляд. Коло великих міст розводять великі промислові городи, які постачають всяку городину у місто на продаж. По селах на городах розводять городину тільки в такій кількості, щоб вистарчило на зіму для семї.

Правда, в останні часи, завдяки доброму сполученню провінції з містами, промислові городи починають розводити і в сельських місцевостях. На півдні такі городи звуться „башти", „баштани"; на баштанах розводять переважно огірки, дині, кавуни та гарбузи. Тим більше, що всяку городину можна консервувати: огірки і капусту на зіму солять, з помидорів виготовляють томати і т. и. Окрім того, в багатьох місцях повелося виготовляти „суху городину", так званий „сухий борщ" або „сухий суп".

Городництво — це культура „інтензивна", цеб-то така культура, яка вимагає доброго угноїння, гарного зрошіння, вкладання великої кількости праці, а разом з тим і капіталу. Як і всяка інтензивна культура, городництво дає гарний зиск.

Культури городини бувають: або грядкові або парникові. Грядкові культури в звичайних умовах на грядках, зроблених на звичайному ґрунті. В цілях видобування ранніх сортів городини розводять парники, цеб-то криті і теплі будівлі, з великою кількістю вікон для проходу соняшного проміння й світла, з добре угноєним ґрунтом та з штучним зрошінням і отопленням. Таке штучно пристосоване підсоння до умовин росту городини дає можливість вирощувати всяку городину значно раніш, нім вона достигає на звичайних городах.

Городництво на Україні, не дивлячись на сприятливі умовини і кліматичні і ґрунтові, поширено досить мало; воно не розраховано на далекий експорт і здебільшого обслуговує тільки місцеві ринки. Особливо кепсько стоїть справа в західній частині правобережної України (на Волині і на Поділлі). На лівобережній Україні справа з городництвом стоїть трохи краще. На Чернигівщині садять багато цибулі і огірків: цибулю садять у великій кількості в Борзенському, Ніжинському та Козелецькому повітах, на так званих „гноянках", цеб-то на добре угноєних низинах. Огірки — так званий „ніженський" сорт — в Городнянському, Глухівському, Стародубському та Ніжин-

---

[1]) Квасолю, горох, боби та кукурузу часто сіють просто на полях, особливо на півдні України.

ському повітах. Солоні „ніженські“ огірки вивозиться далеко за межі України. В українських частинах Курщини розводять для експорту велику кількість цибулі і часнику; на Харьківщині — капусту.

На Харьківщині, Полтавщині та в українських частинах Вороніжчини і Курщини розводять багато всякої городини, а передовсим гарбузи, кавуни і дині на баштанах, не тільки для місцевого споживку, але й на вивіз. Для баштанів вибірають цілину або „коноплянники“ (Курщина), переважно косогори і обовязково на сонячний бік.

В Степовій Україні городину культивують в два строки: весінній та осінній, які поділяються літньою засухою. Всі рослини, які дозрівають в-осени, підтримується протягом літа поливкою. Городи в Степовій Україні містяться по берігах річок, в балках та по берегах степових потоків. Головна городина — капуста. Рання городина: капуста, горох, цибуля, редька достигає на один місяць раніш, ніж в північній частині України, а власне: картопля, горох, цибуля, редька коло половини травня; огірки, помидори, морква, буряк та рання капуста — коло половини липня. Пізня капуста, пізній буряк — тільки в кінці вересня, цеб-то на місяць пізніше, ніж в північній Україні. Останнє залежить від кепського росту рослин протягом сухої частини літа.

Місцеве населення Степової України не дуже кохається в городині. Огороди розводять переважно Татари, Молдаване, німецькі кольоністи, а особливо Болгари. Останні визначаються особливою любовю до городництва і культивують спеціяльно болгарські сорти бараболі, капусти та иншу городину.

Промислове городництво поширено коло великих центрів, якими на південній Україні є Одеса, Миколаїв, Єлисавет, Тираспіль, і з успіхом конкурують з городиною, яку довозять з Турції.

Експортна торгівля провадилася з Петроградом, Москвою, а з иншими країнами дуже мляво.

На городах України нерідко розводять всякі лікарські трави, а передовсим мяту (Полтавщина), полинь, шавлію, бобовник, румянок та братики.

IV. Садівництво.

§ 47. Садівництво — це одна з самостійних галузей сельського господарства; це культура овочевих дерев в цілях визискування всяких овочів, придатних для людського споживку.

Овочі — це здорова і корисна для людського орґанизму їжа. Овочі, як і всяка городина, мають значну кількість крохмалю та инші орґаничні сполучення, а передовсим цукор та олійні споживчі сполучення, конче потрібні для людського орґанизму. В теплих і жарких місцях овочі можуть майже цілком заступити місце хліба; шлунок їх добре травить.

Склад овочів далеко не однаковий; він залежить головне від кліматичних обставин; на півдні в теплих країнах овочі бувають солодкі, соковиті і високо споживчі, а на півночі та в поміркованому підсонні не такі вже споживчі, не такі солодкі і навіть кислі.

З овочів виготовляють всякі консерви, варення, навидло, компоти, мармеляди то-що. Всі ці речі високо споживчі, смачні і добре засвоюються шлунком.

Садівництвом людність цікавилась із стародавніх часів. Ця галузь сельського господарства була відома і на далекому Сході і в Старому Римі і користувалася великою увагою і любовю. Єгиптяне залишили на своїх памятниках велику кількість малюнків всяких овочів. Персіяне (царь Кір в VI ст. до Р. Х.) обсажували овочевими деревами шляхи, які сполучали столицю з провінціями. В ріжних стародавніх творах (Катона, Колюмеля, Плінія) знаходиться описи багатьох сортів грушок і яблук. Завдяки Римлянам садівництво поширилося і по всій серединній Европі.

Садові культури цінні тим, що вони не вимагають дуже добрих ґрунтів: сади часто добре ростуть на таких ґрунтах, які непридатні для инших галузей землеробства. Але далеко не всякий ґрунт буває придатний до того, щоб на ньому розводити садок. Овочеві дерева не люблять мокрих місць, не люблять і чистого піску.

Україна по своїх кліматичних, ґрунтових, економичних та инших місцевих умовинах пробуває у вельми сприятливому становищі для широкого розвитку садівництва.

Вся територія України міститься в межах можливости культивування ріжних сортів яблук, груш, слив і вишень.

„. . . Садок вишневий коло хати . . .“, це неодмінний додаток до селянської садиби північної та серединної України.

Межа розповсюдження морелі, черешні та грецького горіха лежить на південь від лінії: Ковель—Житомир—Полтава та річки Донець. Для брусквини цей кордон лежить ще далі на південь, а власне: Хотин, через південні повіти Поділля, через Катеринославщину і по берегах Азовського моря на Кубань.

Вздовж західно-українського державного кордону лежить широка смуга, в якій найбільш широко розповсюджено промислове садівництво, поруч з високим рівнем його техніки (водозбір річок Дністра, Буга). Чим далі на схід і північ, становище промислового садівництва все погіршується.

Другий видатний район промислового садівництва посідає середню течію Дніпра і його прирічок, в межах Чернигівщини, Київщини та Полтавщини.

Третій район Харьківщина і передовсим повіти Валковський, Богодуховський, Сумський та Харьківський.

Четвертий — родюча південна частина Кримського півострова.

Найбільш багатий і родючий овочевий район навіть з усієї Европи, частини бувшої Росії — це схід і південний-схід правобережної України, ґубернії Волинська, Київська, Подільська, Херсонська та Бесарабська з кількістю садів до 150.000 десятин і роковим урожаєм всяких овочів до 10 міліонів пудів. Особливо родючі повіти Акерманський, Проскуровський, Ново-Ушицький, Летичівський та Камянець-Подільський. Тут родять найкращі західно-европейські сорти яблук

(білий кальвіль, розмарин, наполеон, едельрот), груш (дюшес, боклюїз, бери), слив (ренкльоти, венґерки, японські сливи), черешні, морелі, а на півдні і брусквина. З місцевих сортів яблук розводиться: книш, циганку, зорі, саблуки, путивки, антонівки; груш: глек, ілїнку та всякі сорти вишень, слив і черешень.

Селянські сади, які розповсюджено в цілому районі і особливо коло Дніпровських плавнів, відограють велику ролю, як основний і підсобний заробіток, але культура селянських садків і стан техничного використовування їх стоять дуже низько. Є також великі приватновласницькі сади (кн. А. Е. Гагарина в Окнах на Поділлі; Л. П. Симиренка в м. Городище на Київщині) та в Умані великий, гарно обставлений Державний Сад.

Сам Київ славиться своїми садками, особливо околиця Київа, Преорка.

На Лівобережній Україні своїм промисловим садівництвом визначається Чернигівщина та Полтавщина, потім Харьківщина і на останньому місці Катеринославщина.

Найбільш сприятливі умовини для широкого розвитку садівництва є в місцевостях водозбору Десни, особливо західної частини Чернигівщини. В Новозибковськім, Мглинськім та Суразькім повітах коло садівництва працюють переважно селяне старовіри. На Полтавщині коло нього працюють вельми охоче всі верстви населення. Де-які села Лубенського повіту (с. Мгарь), Гадяцького та особливо Зіньківського повіту, визначаються розміром промислового селянського садівництва. На Харьківщині, поруч з розвиненим селянським садівництвом, визначається також і приватно-власницьке промислове садівництво. З окремих садів треба одзначити: 1. садове хазяйство І. І. Каразина в Богодухівськім повіті (с. Основянці) в 42 десятини; цей сад має 135 сортів яблунь, 605 груш, 50 слив та 40 вишень; 2. ґр. Д. А. Строганової в Сумському повіті (с. Хотінь) в $20^1/_2$ дес. і 3. сад кн. П. Д. Святополк-Мирського площею в 200 дес., виключно з яблук антоновок. Садівництво в Криму пристосовано до долин Бельбек, Салгир, Альми, Судак, Алушта і инші в приморській смузі. Окрім звичайних сортів овочів в Криму розводять: брусквину, морелі, миґдаль, інжир, каштан, маслину та грецький горіх.

Взагалі-ж треба відзначити, що населення України кохається в своїх садках, охоче поширює їх культуру і побільшує, оскільки в силах, площу промислового садівництва.

Техничну переробку овочів на Україні поширено дуже мало. На південному заході України сушать сливи і готовлять „навидло“. На Полтавщині та Харьківщині заготовляють велику кількість сушених

яблук і груш, які експортується в Москву і навіть у Сибір. На Херсонщині і Поділлі виробляється у великій кількости так званий „узвар“ (ст. Каларашь, Деражня, Одеса, Проскурів, Тираспіль). На Полтавщині і Харьківщині готують „фруктові кваси“, в Криму конфітури, мармеляд то-що. В де-яких місцевостях півдня України розпочинають овочеве і ягідне виноробство. Але ці заходи ще поки-що початкові. Взагалі-ж овочеве хазяйство ведеться дуже примітивно. Головна перешкода для відповідного розвитку садівництва — брак наукового досліду, брак спеціяльної освіти і пляномірної допомоги з боку урядових інституцій і мійських самоврядувань. Також бракує орґанизації скупки і продажу, які до цього часу або поставлено без пляну або переводиться через скупщиків, що на Україні дуже поширено. Але тут приходить на поміч кооперація.

Промислове ягідництво на Україні не поширено. В лісовій частині ягоди (суниці, полуниці, лісову полуницю, боровицю) збірається в лісах, а на півдні ягідництво купчиться в невеликому маштабі коло великих центрів, де розводять головне малину та полуниці для потреб міста. На Харьківщині ягідні промислові хазяйства є в Ахтирському повіті та в околицях самого Харькова, де розводять головно суниці і малину.

V. Виноградарство.

§ 48. Виноградарство — це найстаріша галузь сельсько-господарської промисловости. Виноград вживають у їжу безпосередне, готують з нього вино, сушать, виготовляють родзинки, коринку то-що.

Найширше розповсюджено культуру винограду в Італії (по-над 50% европейської продукції), далі у Франції (20%) і Еспанії (16%). Площа виноградників на Україні склададає $10^1/_2$% цілої російської кількости та 7·35% від загально-европейської площі виноградників.

Виноград розводиться на півдні України в ґуберніях Таврійській, Подільській, Херсонській та Катеринославській для 1910 року в таких кількостях:

	Площа виноградн. в десятинах	Загальний збір винограду в тис. пуд.	Урожай винограду в пудах з однієї десятини
На Херсонщині	14.640·2	1.725·3	118
„ Таврії	9.267·3	1.566·6	169
„ Поділлі	1.469·7	216·6	147
„ Катеринославщині	499·5	62·7	126
Разом	25.876·7	3.571·2	138

Середній урожай винограду на південному Кавказі 159 пуд. з десятини; на північному 363 пуд., на Туркестані 78 пуд.

Площа виноградників в 1913 році на Україні була 29.710 дес., цеб-то збільшилася на 15%. На півдні України є багато сприятливих обставин для розвитку культури винограду, а передовсим климатичні умовини. Тому не буде помилкою передбачати в ближчій будущині, коли українську аґрикультуру буде піднесено на відповідний рівень, і ця галузь народного хазяйства розівється, пошириться і займе відповідне місце серед инших галузей нашого народного хазяйства.

На Херсонщині виноград розводиться головне по берегах ріки Дністра, в Тираспільському повіті та в околицях міста Одеси.

На Поділлі — в Ольгопільському повіті, по Дністру — продовження Тираспільських виноградників та в Балтському повіті.

В Таврії — в Дніпровському, Мелітопільському та Бердянському повіті, де ґрунт особливо сприяючий для поширення виноградарства, та на південному березі Криму.

В Криму вирощують велику кількість лікарського винограду, який споживають приїзжі хворі на місці.

VI. Скотарство.

§ 49. Доісторична людина в першій стадії свого культурного розвитку обходилася без свійських тварин. Тільки пізніше, коли людині значно утруднилася боротьба за істнування, чоловік почав приручати до себе і до свого житла всяку худобу з ріжною метою. Попереду доісторична людина приручила вола, вівцю, козла, коня, верблюда, свиню, курку та голуба, а далі буйвола, гуску, качку, павича, цесарку, бджолу і т. д.

Одна частина з приручених тварин була цікава людині тим, що вона давала їй робочу силу (віл, коняка, верблюд); друга тим, що вона дає мясо, шкіру, пух, яйця, вовну і т. п... Далі чоловік почав дбати про те, щоб всякі корисні для господарства тварини, які пощастило йому приручити до себе, розпложувалися-б і тим самим забезпечували його і його семю назавжди всим для нього потрібним: працею, мясом і всякими иншими продуктами скотарства. Таким шляхом історично і повільно склалося скотарство, нині одна з найголовніших галузей сельського господарства.

Але людина, осягнувши остільки позитивні результати своєї роботи над використовуванням здібностей і властивостей скотарства, не зупинилася на них. Сучасне раціональне скотарство — це досить складна наука не тільки про те, як вибрати корисну худобину, як її годувати і як за нею ходити! Людина починає поруч із цим робити всякі заходи, щоб збільшити продуктивність праці робочої худоби та инших корисних властивостей їх. Шляхом підбірання підходящих особів, шляхом плекання, чоловік встиг не тільки змінити форму і загальну будову тіла худобини і тим самим пристосувати її до тієї чи иншої роботи, але також вплинути на особливі корисні для чоловіка властивости цієї тварини так, щоб вона почала видавати їх в більшій кількості (молочні корови, довгошерстна вівця, яєшна курка то-що).

Але не всяка тварина придатна була для того, щоб стати свійською. Вівця, собака, бик, свиня, кінь, курка дуже легко пристосовуються до всяких обставин домового життя і майже по всіх усюдах живуть разом з чоловіком, незалежно від змін підсоння. Північний олень, верблюд мають меншу здатність пристосовуватися до зміни обставин і зовсім не витримують зміни підсоння. А де-які дикі звірі, які володіють високо корисними для чоловіка властивостями, як, наприклад, величезна сила лева або тигра, смашне мясо і гарна

шкіра ведмедя, прудкість лані, здібність до праці горилі по своєму характеру не можуть бути приручені до чоловіка ані в яких обставинах. Коли вони знаходяться у полоні в чоловіка (зоольоґічні садки) без власної волі, вони сумують, хиріють і навіть гублять здатність до розплоду.

Батьківщиною домашньої худоби є серединна Азія, так само, як вона є батьківщиною для городництва, садівництва та майже всіх галузей сельського господарства. З Азії свійська худоба попала і в Европу підчас великого переселення народів. Хоча, можливо, де-які тварини, що водилися в дикому стані в Европі, також могли бути приручені чоловіком з давніх давен.

Через підбірання та парування кращих особів ріжних пород чоловік витворив нові породи свійської худоби з такими властивостями, які йому були особливо бажані. Таким чином просту свиню була перетворено в Анґлії в знамениту іоркширську свиню, яка видає дуже багато сала і тому найбільший прибуток у хазяйстві; таким чином витворився славетний черкаський віл, який цінится високо своїм смачним мясом; грубововняні вівці перетворилося в тонкорунні, а анґлійська коняка — це потомок арабських скакунів, які так високо ціняться за свою надзвичайну красу, енерґію, відданність хазяїнові, тямучість, память, слух, очі, сміливість та благородний вогонь.

Що найнотрібніше в сельському господарстві — то це худоба: вона залишає після себе гній, який так потрібен для угноїння піль. Худоба поїдає всякі рештки та малоцінні продукти сельського господарювання, а взаміну того віддає хазяїнові свою силу, мясо, шкіру та инші продукти скотарства. Таким робом хліборобство і скотарство тісно звязані між собою і окреме їх істнування нині неможливе.

Скотарство на Україні поділяється на чотирі головних галузі: рогата худоба, коні, вівці та свині.

По підрахунках всеросійського сельсько-господарського перепису в 9-ти українських ґуберніях в 1916 році було скота:

Коней	5,754.600	голів, або	22·0%	загальної	кількости
рогатої худоби	8,016.800	„ „	30·8%	„	„
овець	7,350.400	„ „	28·2%	„	„
кіз	60.800	„ „	28·2%	„	„
свиней	4,894.000	„ „	18,7%	„	„
верблюдів, ослів, буйволів то-що . .	4.300	„ „	0·3%	„	„
Разом . . .	26,112.000	голів.			

До війни, в 1912 році, на кожні 100 душ населення припадало голів худоби:

	Коней	Рогатої худоби	Овець	Кіз	Свиней
На Волині	17·6	26·4	18·0	0·06	16·6
„ Катеринославщині . .	24·3	23·4	14·7	0·2	13·4
„ Київщині	10·9	13·3	13·5	0·2	13·2
„ Поділлі	13·8	15·2	12·2	0·2	11·0
„ Полтавщині	14·9	20·2	22·5	0·1	14·5
„ Таврії	25·2	22·9	52·5	0·6	10·5
„ Харьківщині	16·2	22·2	17·6	0·1	11·3
„ Херсонщині	25·3	27·1	12·6	0·2	13·3
„ Чернигівщині	20·9	20·9	31·7	0·3	16·6
Пересічно на всю Україну	17·5	20·3	19·3	0·2	13·2

Найбільша кількість коней припадає на Катеринославщину та на Херсонщину. Найменша — на Київщину і Поділля. Що до рогатої худоби, то на першому місці стоїть Херсонщина і Волинь, а на останньому — знову-ж Київщина і Поділля. Вівці розводиться у великій кількости на Таврії та на Чернигівщині — двох протилежних кінцях України. І там і там є великі площі випасів, а на Чернигівщині, окрім того, сіють багато всяких трав. Чернигівщина — це один з найбільших центрів на Україні вовняної промисловости. Найменшу кількість овець розводиться на Поділлі та, — як це не дивно, — на степовій Херсонщині. Тонкорунних овець на Україні тільки 12% від загальної кількости, і розводиться їх переважно на півдні України (Таврія, Херсонщина, Катеринославщина). Свинарство поширено на півночі України більше, ніж на півдні.

Кількість худоби, яка припадає на 100 душ населення ріжних країн світу по статистичних даних 1910—1912 років:

	Коней	Рогатої худоби	Овець	Кіз	Свиней	Ослів та мулів
Европ. Росія . . .	17·8	24·9	31·8	0·6	10·1	—
Україна	17·5	20·3	19·3	0·2	13·2	—
Кавказ	16·8	51·0	92·6	8·7	9·8	1·4
Сибір	48·1	59·7	50·8	2·4	11·4	—
Серединна Азія .	44·4	48·4	194·5	25·2	1·0	1·0
Австрія	6·3	32·1	8·5	4·4	22·5	0·3
Угорщина	11·3	35·0	40·9	2·0	36·3	0·1
Анґлія	3·2	17·1	56·8	—	5·5	—
Ірляндія	12·3	112·4	82·5	—	24·2	—
Болгарія	11·0	46·5	109·0	33·6	12·1	3·0
Ґерманія	6·9	32·0	8·4	5·4	39·2	0·02
Данія	19·6	82·7	26·7	1·5	53·9	—
Еспанія	2·7	13·1	80·7	15·9	13·1	8·9
Італія	2·8	18·0	32·3	7·9	7·3	3·6
Сербія	5·3	33·1	130·8	21·5	29·7	0·03
Франція	8·2	37·4	40·9	3·7	17·8	1·4
Швейцарія . . .	3·8	38·5	4·3	9·1	15·2	0·1
Швеція	10·6	48·4	17·0	1·2	17·1	—
Арґентина	130·9	404·3	1.160·0	59·7	40·3	11·4
Канада	35·2	89·5	33·6	—	45·2	—
С. Шт. П. А. . .	22·5	60·6	55·1	—	63·1	4·8
Австралія	53·9	261·7	1.878·0	—	18·9	—

Останнє порівняння показує, оскільки екстензивно ведеться у нас на Україні скотарство.

§ 50. **Рогата худоба.** Рогата худоба в житті сельського господаря відограє найбільшу ролю.

Як відомо, рогата худоба належить до породи жуйних, і її шлунок пристосований до перетравлення найтвердішої їжі. Таким робом, рогата худоба що до їжі найменш вибаглива, а разом з тим видає велику кількість цінного угноїння. Головні-ж вигоди — мясо, молоко і шкіра.

Розводиться дві породи рогатої худоби: одну, яка дає найсмачніше мясо, — це „убойна“, мясна худоба; а друга, яка дає найбільше молока, — це „молочна“ худоба. Окрім мяса, худоба дає ще й сало, яке йде на виріб мила, свічок, маргарину; шкіри, які йдуть на чоботи і підошви, а з кісток, хрящів та всякого непотребу виробляють клей і штучне угноїння (костяна і кровяна мука).

Розведення рогатої худоби на Україні не дуже поширено, особливо коли пересічні цифри порівняти з иншими країнами (див. вище). Причина цьому, як ми вже зазначали це й раніш, — зменшення випасів та кількости сінокосів. Але цей підупад скотарства, який нам доводиться констатувати в останні роки, безперечно є явищем тимчасовим. Після того, як наше сельське господарство перейде до нових форм сучасного інтензивного сельського господарства з поширеним травосіянням — українське скотарство буде розвиватись і безперечно випередить багато сусідніх держав. До того-ж ще треба додати, що нашому скотарству дуже шкодить відсутність достатної ветеринарної допомоги, незнайомість селянства з методами плекання худоби, а разом з тим від частих пошестей (чуми, сибірки, ящура, запалення легенів) гине що-року велика кількість худоби.

Тепер зупинимося на де-яких продуктах, які чоловік дістає від рогатої худоби.

§ 51. Молоко — це один з найпотрібніших і найбільш розповсюджених і корисних продуктів споживання. Окрім того, з молока виробляється сир, масло і сметану, продукти високої споживної вартости.

Молоко гарно засвоюється шлунком, містить в собі багато споживчих річей, а тому — це найкраща їжа для дітей і для дорослої людини при всяких хворобах, коли шлунок людини може перетравлювати саму легку їжу. Не дивно, що споживання молока остільки поширено і що на молоко і на молочні продукти по всіх усюдах є такий великий попит.

Україна, з причин, які ми вже наводили вище, не забезпечена вповні продуктами молочарства. Само молочарство на Україні стоїть на досить низькому рівні. Тільки на передодні війни наш селянський продуцент молока почав вперше знайомитися з тим станом молочарства, яке на Заході Европи давно вже принято до вживання. Правда, Україна вивозить за кордон де-яку кількість масла . . . Але не від достатку свого! Споживання масла у нас дуже обмежене. До цього часу масло було дорогим споживчим продуктом, недоступним для споживання незаможним верствам населення.

Коровяче масло має 87% жиру, 9% води, 0·7% білкових річей, 0·5% безазотистих річей та 1·6% всяких солей. Масло видобувається із сметани або із сметанки. Масло, як і всякий жир, трудніше переварюється шлунком, ніж молоко; але зате масло в 13 раз більш корисне, як споживок, ніж молоко, яке має всього 3·6% жиру, 3·4% білкових річей та 87·5% води. Також і сир є високо споживча річ. Сир має в своєму складі по-над 30% жиру та по-над 25% білкових річей і в 5½ раз більш споживчий, ніж молоко.

На Заході сир є улюбленою їжою простого незаможного населення. У нас на Україні до цього часу для незаможного населення сир був

дуже дорога річ, сливе роскіш. Та й, на превеликий жаль, не вміють на Україні готовити добрих сирів ще й до цього часу.

На ближчій черзі для України стоїть справа з орґанизацією молочарських спілок для спільного виробу продуктів молочарства і продажу їх, а також орґанизація громадських та кооперативних сироварних та маслобойних заводів.

§ 52. Другою великою галуззю промислу і торгівлі продуктами скотарства є мясо.

Мясо після хліба найбільш поширений споживчий продукт у всіх народів. Споживання мяса надає людині велику фізичну силу та витривалість. Мясо має в своєму складі 17—20% білкових річей та 2—29% жиру. Тому воно і ціниться так високо, як гарний споживок.[1])

Тому-то по кількості спожитого у державі мяса і принято робити висновок про ступінь заможности самого населення. Найбільше мяса споживає Американець — 110 фунтів в рік; далі Анґлієць 100 фун., Німець і Француз 75 фун., а Українець і Італієць тільки приблизно 20 фунтів на рік.

Людина споживає мясо багатьох тварин. Але передовсим споживається мясо травоядних тварин, а між ними мясо рогатої худоби. Волове мясо смачніше за мясо корови.

Поділ рогатої худоби по її зросту і вартості згідно з переписом 1916 року уявляється так (в тис. голів):

	На Україні	В цілій б. Европ. Росії	% України до б. Европ. Росії
Волів	753·3	2·500·3	30·1%
Бичків старше 2-х років	107·2	441·1	24·5%
Корів	3.343·2	17.389·3	19·2%
Телят і бичків (1½—2 р.)	576·9	2·615·1	22·2%
Підтілків і бичків (1—1½ р.)	880·9	4·128·9	21·3%
Телят до 1-го року	2.385·5	10.952·0	21·7%
Разом	8.016·8	38.064·8	21·1%

Україна кохається у волах! Не дурно український селянин з такою любовю співає в своїх піснях „про воли круторогі“. Віл — це основа добробуту нашого хлібороба.

---

[1]) Пшеничний хліб має 6·8% білков. річей, 0·5% жиру та 57·8% безазот. річей.
Житній „ „ 6·4% „ „ 1·1% „ „ 50·4% „ „
Овсяний „ „ 8·6% „ „ 10·4% „ „ 66·7% „ „

Відомо, що не жирне, добре зварене або засмажене мясо лекше споживається шлунком, ніж хліб, овочі і яйця. Але мясо є дорога споживча річ і незаможному населенню поки-що мало доступна.

На кожне господарство на всю Україну пересічно припадає 1·16 робочої коняки та 0·45 пар волів, а в Росії 1·2 коняки та 0·1 пар волів.

На 100 десятин посівплощі припадає:

	на Україні	в Росії
Робочих коней штук....	23·2	25·7
Волів пар	1·9	1·8

Найбільш розповсюджено на Україні так звану „українську" породу рогатої худоби, в більшості сірої масти, великого зросту, кощавого складу з добрими сильними мязами, одним словом робочий віл! Середня вага такого вола 28—36 пудів, але зустрічаються воли вагою до 55 пуд. Українська корова порівнюючи дає менше молока, але молоко смачніше, ґустіше, жирніше і дає великий вихід масла.

§ 53. **Коні.** Собака й кінь найстаріші і найвірніші друзі людини. Недавно зявилися автомобилі; не дуже давно на послугу людині стала і електрика і навіть парова тяга. Але до того часу всі перевозки і ваги, і почти, і людей провадилося на конях. Правда, в наші часи, коли до послуг людини і електричний трамвай, і поїзд, і автомобилі, коняці припадає ніби трохи менший тягар. Але це висновок для міста; по селах коні продовжують виконувати такі самі роботи, як і раніш. Особливо велике значіння має коняка в сельському господарстві, де вона найпотрібніша. Правда, у нас на Україні з конякою конкурує віл. Але не у всіх галузях сельського господарства віл може замінити коняку. Там, де потрібно скоро перевозитися, де потрібно кудись скоро їхати, придатна тільки коняка.

Батьківщиною коняки вважають і Азію і Европу. І там і там в доісторичні часи коні водилися в дикому стані і незалежно одно від другого були приручені чоловіком до себе. Таким робом зявилося дві ріжних породи: европейська коняка або холоднокровна, та азіятська або теплокровна.

Азіятська коняка має дуже гарні форми; вона невисокого росту, бистра і має гарячий темперамент. Тому-то азіятську коняку й називають теплокровною, хоча в дійсності всі коні мають однаково теплу кров. З азіятських пород коней відзначається своїми високими властивостями арабська коняка, батьківщина якої центральна Арабія. Араби дуже кохають своїх коней, старанно доглядають їх, а тому арабська коняка переняла від свого хазяїна чулість, відданність, відвагу, розум і взаємну любов до хазяїна.

До арабської породи близько підходять ще такі східні породи коней: перська, берберійська, єгипетська, татарська і инші.

Европейська коняка, в протилежність арабським рисакам, тяжка, незграбна, пристосована не стільки до скорої їзди, як до перевозки великої ваги та для обробки ґрунту, а тому її називають холоднокровною. Від парування европейської коняки з азіятською виникла ціла серія ріжних покручів, які переняли в однаковій або неоднаковій мірі властивості обох пород.

На Україні не слідкували за чистотою кінської породи. Тому-то українська коняка не є щось стале. Але по своєму давньому походженню українська коняка є нащадком азіятської породи, вивезеної з Азії в давні часи і акліматизованої на українських степах. Робоча коняка на Україні, під впливом недостачи випасів, після трудної роботи, поволі губить свій зріст, свою бувшу красу й силу, свій

тип, і нині потрібно вжити енерґійних заходів шляхом парування з сильнішими продуцентами, або піднести життє- і працездатність української коняки.

На Україні є тільки пять кінських заводів (один на Полтавщині — Дубовський завод, та чотирі на Харьківщині в Старобільськім повіті) та шість скарбових стаєнь, які постачають населенню скарбових жеребців.

По перепису 1916 року на Україні було 5,754.600 коней, які поділяється так (в тис. голів):

	На Україні	В цілій б. Европ. Росії	% України до б. Европ. Росії
Робочих коней по-над 4 роки	4.162·3	16.793·5	25 %
Робочих коней до 4-х років	476·8	1.594·2	30 %
Жеребят старше одного року	594·2	2.434·8	24·7 %
Лошат молодших за один рік	511·4	2.306·4	22·2 %
Разом	5.754·6	23.154·5	25·0 %

Найбільша кількість коней на Україні належить селянству, а власне 89·4 %, решта 10·6 % в руках приватних власників. Жива вага українського робочого коня 16—20 пудів, тоді як жива вага французької коняки 28—29 пуд., американської 28—48 пуд., а анґлійської доходить до 55 пудів. Також і ціна української коняки в звичайні часи в десять раз менша, ніж ціна американської коняки.

На Україні припадає на одно селянське хазяйство 1·1 робочої коняки. Тому цілком зрозуміло, що між селянськими хазяйствами є багато таких, які не мають ні одної коняки або тільки одну коняку.

§ 54. **Вівці.** Вівчарство, яке по всій Европі ще в половині XIX віку відогравало дуже значну ролю, нині по всій Европі значно підупало. Підупадає воно з кожним роком і у нас на Україні. Підупад цей звязаний цілком з браком випасів, який що-року все гостріше відчувається, та за браком відповідного догляду за самою вівцею. Поруч із зменшенням кількости овець, зменшується і зиск, який дістає хазяїн од вівчарства.

Сельський господарь дістає од вівці вовну, молоко, сир і мясо. Вівці поділяються на звичайних або товстововних та тонкорунних або мериносовських.

Загальна кількість овець на всій земній кулі — 500 міл. голів; з цієї кількости в Европі коло 200 міліонів, а на долю України припадає 28·2 міліони голів або 5·6 % всесвітньої кількости. Тонкорунних овець на Україні всього 12 % від загальної кількости. На одно селянське хазяйство на Україні припадає 1·5 овечих голів, на приватно власницьке 36·2; пересічно для України 1·85 голів, а для цілої бувшої Росії 3·8 голів.

На 100 душ населення на Україні припадає 19·3 вівці, на Кавказі 92·6, Сибіру 50·8, Серединній Азії 194·5, Болгарії 199. Ґерманії 8·4, а в Австралії 1878 голів. Україна із своїми малими просторами випасів очевидячки не може конкурувати з такими державами, як Австралія, південна Америка, Африка, де є великі степи, де є великі випаси і де годівля овець не коштує дуже дорого. Окрім того, шерсть, як прядиво, має в останні часи сильних конкурентів в особі бавовняника і джута. Але з цього не слід робити висновку, що вівчарство могло-б піти на нівець! Вівчарство буде розвиватися, бо особливі властивости вовни не замінять ні бавовняник, ні инші рослинні прядива, а при інтензифікації нашого сельського господарства вівчарство дістане собі шлях до істнування, удосконалення і до відповідного розвитку.

Вівчарство істнувало з вікономних часів. Відомо з історії, що неосілі народи Сірії за 2000 років до Р. Х. переганяли свої отари з випасу на випас. Далі церковна історія каже, що Авраам, Ісаак, Яков були пастухи. Про тонкорунних овець згадується у Гомера в Одисеї, де похід арґонавтів за золотим руном — це ніщо инше, як похід за тонкорунними вівцями.

Фінікійці привезли тонкорунних овець в Італію і в Еспанію, де й поклали перші підвалини для вівчарства, яке там і розвилося. Також і романці і маври, які в 711 році завоювали Еспанію, відограли ролю культуртреґерів тонкорунного вівчарства для Західної Европи.

VII. Птахівництво.

§ 55. Птахівництво на Україні дуже поширено, але воно ще не набрало сталого, послідовного, чисто промислового характеру. Розводять птицю у нас майже виключно жінки-хазяйки по селах: розводять гусей, курей, качок, индиків. Птахівництво дає досить гарний побічний заробіток: від птиці ми дістаємо смашне споживче мясо, яйця, пух і піря.

Птиця в сельському господарстві годується всякими рештками, а на полях поїдає всяку комашню та черву, що сприяє урожаєві. Окрім того, птиця дає гарний гній.

Українське птахівництво має головною метою часто-густо виключно продовольчо-споживчі завдання місцевого характеру. А тому на птахівництво не зверталося відповідної уваги; спроби поліпшити місцеві породи та акліматизувати у нас на Україні кращі висококультурні закордонні породи дуже рідкі; птиця розводиться якось сама собою, майже без всякого догляду з боку її власників. А Україна-ж має дуже сприятливі умовини для розвитку птахівництва: мягке підсоння, велику кількість дешевої їжі і т. и.

Розводять головне курей і гусей, в меншій кількости качок і индиків.

Україна веде досить жваву торгівлю птицею і продуктами птахівництва з закордоном, особливо з Росією, Австрією та Німеччиною. Що-року з однієї Волині переганялося гоном через кордон в Австрію по-над $1^1/_2$ міліони штук гусей. Велику кількість вивозиться і по залізницях. Найбільш поширено птахівництво на Чернигівщині, Волині, Київщині, Херсонщині та на Полтавщині. Де-які ґуберніяльні самоврядування в останні часи робили всякі заходи до того, щоб якось піднести місцеве птахівництво: робили виставки, призначали премії за кращі породи, роздавали селянам коштовних продуцентів і т. и. Особливо такими заходами вславилася Полтавщина.

Яєць з України вивозиться за кордон що-року по-над 4 міліони пудів.[1]) Найбільшу кількість яєць вивозять з Поділля (21%), Київщини (16%), Харьківщини (15%), Херсонщини (13%) та Волині (12%). Вивіз яєць з України складає 24—37% бувшого загальноімперського вивозу. Але офіціяльна статистика далеко не повна; дійсний вивіз яєць значно більший.

Торгівлю яйцями звязано цілком протилежно з торгівлею птицею. Чим більше розвинено промислове птахівництво, тим менше вивозиться з ґубернії яєць. Ось, наприклад, Чернигівщина: вона вивозить багато гусей і мало яєць.

Спосіб торгівлі птицею і продуктами птахівництва, який встановився у нас на Україні, надто ненормальний. Що-весни в момент, коли нашому селянству найпотрібніші гроші, на Україну наїзжають аґенти закордонних торгових фірм, роздають місцевому населенню задатки і законтрактовують велику кількість яєць і птиці, яку селяне обовязуються доставити в-осени в певний строк на складочні пункти, звідки цей товар переправляється за кордон. Цілком зрозуміло, що така купля-продаж не єсть на користь Українському се-

---

[1]) В 1910 році 3575 тис. пуд., в 1912 році 4367 тис. пуд.

лянству. Тому слід-би було, щоб з боку урядових, громадських та кооперативних кол було виявлено ініціятиву для захисту наших національних інтересів в цій галузі народного господарства, а власне для орґанизації відповідних артілей та спілок.

VIII. Рибальство.

§ 56. Під рибальством розуміється дві галузі рибного хазяйства:

1. рибний промисел, коли рибу ловлять в річках та в морі;

2. рибоводство, коли рибу розводять штучно в сажавках та в ставках.

Рибальство — один з найстаріших промислів. Воно й зрозуміло. Мясо риби смачне; рибна їжа здорова і добре споживча, тому рибний промисел завжди дає гарний зиск. Тим більше, що риба ловиться круглий рік. Колись українські річки були дуже багаті рибою. Нині-ж по містах хижаки виловили рибу, а та, що зосталася, ловиться трудно. Багато дорогих і цінних сортів риби вже повиловлено, а само населення про правильне рибне хазяйство не має ніякого розуміння. Проте ще й нині зиск від рибальства для частини населення складає головне джерело істнування.

У водозборі верхнього Дніпра і його прирічків, згідно з відчитами місцевих ґубернаторів, було виловлено в 1912 році таку кількість риби:

в межах	Київщини	66.708	пудів
„	Чернигівщини	72.631	„
„	Полтавщини	36.586	„

В цих місцевостях ловиться така риба: щука, лящ, язь, сом, окунь, короп, йорж, карась, лин, судак та в невеликій кількості осятри.

По берегах Азовського моря в межах Катеринославської ґубернії в 1913 році було виловлено 137.591 пуд всякої риби, в тому числі до 10% червоної риби.

До червоної риби належить: білуга, осятер, сірюга та чечуга. Біла риба — хамса (анчоус), барабулька, кефаль, судак, камбола, скумбрія та инші.

В Чорному морі в 1913 році було виловлено коло 150 тисяч пудів всякої риби, а червоної в тому числі 10%.

В річках Чорноморського водозбору в 1913 році було виловлено до 350 тисяч пудів ріжної риби, а в тому числі: коропа 11%, тарані 11%, судака 7%, оселедців 8% та до 2% червоної риби. Ікри було видобуто до 250 пудів.

Багато всякої риби, а передовсим оселедців, ловиться в Дунаі, особливо там, де він впадає в Чорне море (Вілково).

Українське рибальство по своїй коштовности складає всього 1·4% від бувшого цілодержавного. Для цілої бувшої Росії окремі райони складали такий відсоток: Каспійсько-Волзький 50%, Каспійсько-Курінський 23·6%, Далекий Схід 22%, Біле море 3%.

IX. Бджільництво.

§ 57. Бджільництво на Україні — це один з національних промислів. Але, не дивлячись на те, що бджільництво не вимагає само по собі великої праці, і, не дивлячись на те, що це підсобна робота в хазяйстві і завжди дає хороший зиск і прибуток, воно ведеться занадто примітивно. Значіння бджільництва в сельському господарстві полягає не тільки в тому, що бджола носить мед і віск! При цвітінні рослин і дерев бджоли переносять з мужської квітки на жіночу оплодотворяючий квітковий пил і таким робом сприяють урожаєві збіжжя, овочів, трав і городини. Тому то сельські хазяйни завжди дуже охоче розводять пасіки коло своїх садків і піль.

Україна славилася своїм медом ще в часи Київських князів; мед заміняв собою цукор, з меду варили смашне питво, мед вивозили за кордон. Але в міру того, як вирубувалося ліси, після того, як цукор з буряка замінив собою солодкий мед, а керосин—воскові свічки, бджільництво на Україні почало підупадати. Але все-ж таки воно і нині є одною з помітних галузей нашого народного господарства.

На Україні до 50 тисяч пасік з кількістю до 1,300.000 вуліків. З цієї кількости 85% вуліки самої простої конструкції (колоди). Кількість меду, яку збірають на Україні пасішники досягає в рік 400 тисяч пудів, а воску — до 60 тисяч пудів.

На кожні 100 душ населення України припадає пересічно по 4 вуліки. Найбільша кількість пасік на Полтавщині (22%), на Харьківщині (16%), на Київщині (17%) та на Чернигівщині; найменша — на Херсонщині та в Таврії.

X. Лісовий промисел.

§ 58. Південна Україна — степова; північна — лісова.

Ліс в народнім господарстві відограє величезну ролю і от чому:

1. ліс вживається, як будівельний матеріял для ріжних будівель: з лісу будують всякі будинки, мости, пароплави, гончаки, берлини, ваґони;

2. ліс рубають на дрова, як паливо;

3. в лісах живуть дикі звірі та всяка птиця;

4. ліс впливає на підсоння, а через це і на сельське господарство.

Україна вкрита лісом дуже нерівномірно. На 1 січня 1914 року на Україні було 4,385.184 десятини лісу, що виносить 9·9 % всієї площі.

По окремих ґуберніях ліси поділяються так:

На Волині.....	1,670.498	дес.	лісу,	або	25·4 %	всієї	площі
„ Київщині.....	706.289	„	„	„	15·1 %	„	„
„ Чернигівщині....	638.681	„	„	„	14·4 %	„	„
„ Поділлі.....	364.949	„	„	„	9·5 %	„	„
„ Харьківщині....	406.212	„	„	„	8·1 %	„	„
„ Таврії	291.918	„	„	„	5·3 %	„	„
„ Полтавщині.....	226.547	„	„	„	5·0 %	„	„
„ Катеринославщині	216.459	„	„	„	3·7 %	„	„
„ Херсонщині	107.725	„	„	„	1·7 %	„	„

Окрім того, на Холмщині, в Підляшші та в українських повітах Бесарабщини, Вороніжчини, Минщини та Курщини ще налічується до 1,500.000 десятин лісу.

Сприятливий вплив присутности лісу на сельське господарство полягає от у чім: в степовій частині трапляється так, що хліб вигорає від засухи, від недостачи вохкости. В лісових місцевостях цього не трапляється. Ліс затримує сніг, зменшує силу вітра та перешкоджає скорому випарюванню води з поверхні землі, а разом з тим затримує на довший час вохкість, і тим самим гарно впливає на урожай. Далі, в Степовій Україні дуже шкодять сельському господарству провалля та яри. Такі провалля — це робота весняних вод, котрі зявляються у великій кількости після того, як сонце весною почне припікати, а сніг хутко танути. Оці весняні води і вимивають яри та роблять провалля і тим нівечать поверхню землі і роблять її непридатною для сельського господарства. На лісових просторах цієї шкоди не трапляється; там сніг тане помалу, і весняні води не набірають такої руйнуючої сили. Боротьба з ярами нині ведеться таким робом, що їх засажують лісом і тим припиняють їх збільшення.

Український ліс складається з таких пород: сосни, дуба, берези, грабу, осики, вільхи, ясеня, береста та на болотах — верби.

Кількість лісу, яка припадає на одну душу населення для всієї України, 0·12 дес., а для окремих ґуберній поділяється так: на

Волині 0·56 дес., на Чернигівщині 0·30, Київщині 0·19, Харьківщині 0·16, Таврії 0·15, Поділлі 0·11, Катеринославщині 0·10, Полтавщині 0·08, Херсонщині 0·04%.

Лісове хазяйство на Україні ведеться по-хижацьки; ліси вирубується часто без всякої системи; особливо багато пошкодила остання війна, коли північна частина українського фронту пересовувалася то взад, то вперед та нівечила ліс і на будівлю окопів, і на паливо, і на всякі инші потреби. З другого боку, погіршення залізничого транспорту викликало зменшення підвозу камяного вугілля, а тому значно збільшилося вживання дров не тільки у фабрично-заводських підприємствах, а також і на залізницях. Підчас цієї війни вирубали майже увесь ліс, який стояв по-над сплавними річками та над залізницею. Зосталися незачепленими тільки ті масиви, які значно віддалені од залізних та водних шляхів.

Поділ лісу на Україні між окремими власниками на початок біжучого сторіччя виявляється так:

Казенного лісу	905.268	дес.,	або	19·3%
Приватно-власницького	3,210.281	„	„	68·4%
Селянських громад	160.522	„	„	9·1%
Селянських наділів	268.027			
Церковних, манастирських та мійських	70.774	„	„	1·5%
Удільних	73.677	„	„	1·6%
Гірничо-заводських	242	„	„	—
	4,688.791	дес.		

Прибуток з казенних лісів на Україні для 1913 року виявився в кількости 12,084.436 карб., що виносить по 13 карб. 34 коп.; чистий зиск на одну десятину був 9 карб. 62 коп.[1])

Лісову промисловість на Україні розвинено дуже слабо; з дерева виробляється сірники, папір, картон, смолу, дьоготь, шпиґинарь, оцетовий порошок та древесний спирт.

Україна вивозить за кордон дошки, балки, шпали, клепку та сире дерево для сірників і для паперу. А ще більше всякого лісу доводиться привозити з Росії, головне з Білоруських ґуберній.

XI. Полювання.

§ 59. Полювання також, як і рибальство, є першим промислом доісторичної людини, за допомогою якого вона діставала собі їжу

[1]) В Европ. Росії 6 карб. з десятини, а в Німеччині 23—25 карб.

і одіж. Нині полювання на звіря та на птицю залишилося тільки в тих місцевостях, де ще й до цього часу збереглися великі ліси.

Поки було багато лісів, та ці ліси могли заховати звіря від людини. — звірь ховався і водився в лісах. А чоловік полював на дикого звіря і від цього промислу діставав мясо, цінну шкіру, сало, жир, роги, кістки то-що.

Нині по цілій Европі зникла вже зовсім промислова охота. Тільки на Поліссі зустрічається ще вовк, дикий кабан, та в Біловіжській пущі зоставався під особливою охороною зубр та козуля. Ще де-не-де водяться лисиці та зайці. Щезає також і бібр, який водився на нашому Поліссі; ще де-не-де показується нірка . . .

Трохи краще стоїть справа з полюванням за дикою птицею. По Дніпру і його численних прирічках ще багато всякої дикої птиці: качок, куріпок, рябчиків, тетерваків, глухарів; в полях ще де-не-де свистить перепел.

Добуваюча промисловість.

Продукти добуваючої промисловости визискується безпосереднє з землі. Сюди належать головне: гірничий промисел (камінне вугілля, руди, сіль), нафта, підземні води, глини, камені, инші гірські породи, залізо та инші металі.

§ 60. Значіння гірничого промислу. Завдання гірничого промислу винайти в земній корі за допомогою всякого знаряддя всі корисні для людини мінерали та мінеральні речі, витягти їх з надр землі на поверхню та відділити від усяких зайвих примішок та придатків. Видобуті сирі продукти гірничого промислу або йдуть в продаж безпосереднє (камінне вугілля, нафта, сіль), або йдуть на механичну або химичну переробку на фабриках і заводах (глини, руди).

Але що таке земна кора?

Земна кора поділяється на чотирі шари: 1. верхній шар до глибини 4-ох кільометрів, з температурою до 120° ц. і тисненням в 1100 атмосфер; 2. середній шар до глибини 10 кільом. з температурою 120—300° і тисненням 1100—2750 атмосфер; 3. глибокий шар до 20 кільом. глибиною з темпетатурою 300—600° і тисненням 2750—5500 атмосфер; 4. останній шар з температурою по над 600° є рідкий.

Тверда частина земної кори (на глибину 20 кільометрів) складається переважно з кришталевих пород, подібних до ґранитів (95%) і тільки почасти, головне з поверхні, з осадочних та метаморфичних пород (5%).

Склад земної кори такий: кисеня 49·7%, сіліція (кремінця) 26%, алюмину 7·45%, заліза 4·2%, вапни 3·35%, натрія (содія) 2·4%, маґнія 2·35%, калія 2·35%, воденя 1%, титану 0·5%, вуглецю 0·4%, хльору 0·2%, сірки 0·1%, та фосфору 0·1%. Далі манґану 0·09%, азоту 0·04%, барія 0·04%, фтору 0·04%, цірконію 0·03%, бору. ванадію, літію, нікелю, стронцію, хрому та брому — кожного по 0·01% всієї ваги земної кори.

Виходить, що де-які елементи дуже корисні для сучасного культурного життя людини, входять в склад земної кори в дуже незначних кількостях; менших за 0·01%, а власне оливо, цінк, свинець, мідь (до одної тисячної долі відсотка), а ще в меншій кількости дорогоцінні металі: срібло, золото, плятина, а також живе срібло (сто тисячні або міліонні долі відсотка).

Mr. Devedec

Direction

Expédition

Гірничий промисел складає найголовнішу галузь всієї промисловости, бо він видобуває найпотрібніші речі для ріжноманітних виробництв, без яких трудно уявити собі життя сучасного культурного чоловіка з його численними вимогами і потребами. Гірничий промисел видає матеріяли для будівель, руди для виплавки ріжних металів, а головне він дає камінне вугілля — „чорний хліб промисловости“.

Останнє є найпотрібнішим для промисловости тому, що воно ховає в собі великі запаси потенціяльної енерґії, яка увільняється після згорання і в системах машинових сполучень, через пар, механичну енерґію руху і електрику — перетворюється в продукційну кінетичну енерґію. Тому камінне вугілля є первоосновою всієї промисловости, є головною підвалиною народного хазяйства і народного добробуту. Таку-ж саму ролю відограє й нафта. Окрім того, з нафти видобувають карасин, який іде для освітлення осель. Сіль іде в споживок і людині і худобі, а дорогоцінні металі складають реальне багатство — валюту країни.

Україна в надрах своїх не має ні плятини, ні золота, ні срібла ні инших дорогоцінних металів. Все це їй доведеться для своїх потреб діставати за кордоном. Але зате надра України багаті камінним вугіллям, залізною та манґановою рудами, сіллю та глинами.

§ 61. **Камінне вугілля.** Камінне вугілля — це цупка, тверда непрозора річ рослинного походження, але мінеральної будови, матово-чорного кольору, инколи з жирним блиском. Рослини, з решток яких виникло камінне вугілля, належать до папоротей та їм подібних рослин камінновугільного віку. Камінне вугілля залягає в надрах землі на ріжній глибині, инколи шарами од де-кількох міліметрів до одного-двох метрів завтовшки. Практичне значіння мають шари товщиною од 40 см. Шари камінного вугілля залягають зовсім недалеко від земної поверхні, а инколи досягають таких глибин, що видобування вугілля робиться утрудненим, а то і зовсім неможливим. [1])

Камінне вугілля, коли його шари виходять на поверхню землі, розробляється безпосереднє з поверхні, тільки розкопується навкруги землю. Такий спосіб розробки зветься „одкритою“ розробкою або „в рознос“. Але такі умовини зустрічаються рідко. Найчастіш поклади камінного вугілля, які придатні для розробок, зустрічаються глибоко в надрах землі. Тоді викопується глибоку криницю до самого вугільного шару. Ця криниця називається „шахтою“. Розробка вугільного шару йде безпосереднє з шахти на всі боки вугільного шару так званими „штольнями“. Штольні бувають поземні і скісні. Видобуте вугілля підіймають цебрами через шахту на поверхню землі, де його сортують, насипають у ваґони і розвозять по всій країні.

Камінне вугілля з малою кількістю летючих річей (до 10%) більш цупке, тверде та з сильним блиском, зветься антрацит. Коли камінне вугілля має летючих річей коло 25—35%, то таке камінне вугілля зветься ґазовим, кокусовим або ковальським вугіллям. З ґазового вугілля здобувається: світильний ґаз, який іде на освітлення мешкань, для кухонних плит і на всякі техничні і лябораторні завдання, кокус, який іде на паливо для металюрґичних завдань (виплавка та переплавка чавуна то-що), та ґазову смолу, з якої видобувається бензоль (для фарб, для вибухових річей та для автомобилів замісць бензини), нафталін та ріжні масла і смоли, які мають ріжноманітне техничне значіння.

Не дурно камінне вугілля називають „чорним хлібом промисловости“. Роля його в народному господарстві надзвичайно велика. Ті

---

[1]) Коли приняти, що збільшення температури земної кори провадиться на один степень, на кожні 30 метрів, то на глибині 1200 метрів під землею температура буде вже 40° і ніяка робота по видобуванню вугілля неможлива. Найглибші копальні є в Бельґії (1151 метр); робота там дуже трудна.

народи, які мають в своїх надрах камінне вугілля — мають головну підвалину для розвитку власної промисловости. На всім світі видобуто в 1913 році по-над 80 міліярдів пудів камінного вугілля проти 40 міліярдів пудів світової продукції 1898 року та проти 22 міліярдів пудів в 1883 році. Продукція камінного вугілля збільшилася за останні 15 років в два рази та в чотирі рази за останні тридцять років.

На першому місці стоїть продукція Спол. Держ. Півн. Америки, які видобувають 39% світової продукції камінного вугілля; далі — Анґлія 22·3%, Ґерманія 22·1%, Австро-Угорщина 4·0%, Франція 3·0%, Бельґія 1·8%, Україна 1·4%. [1])

Донецька камінновугільна округа міститься на кордоні України та В. В. Донського, а власне в повітах Купянськім та Ізюмськім Харьківської ґуб. та Славяносербському, Бахмутському і Маріупільському Катеринославської ґубернії на території коло 20.000 кв. верстов з запасом камінного вугілля в надрах землі коло 4000 міліярдів пудів (з цієї кількости 35% тлустого камінного вугілля та 65% сухого камінного вугілля та антрацитів).

Продукція камінного вугілля в Донецькому водозборі в цілому районі складає 1627 міліонів пудів (пересічно для пятиріччя 1913 до 1917 р.); з тієї кількости українські копальні продукували 1020 міліонів пуд., або 62·7% від загальної продукції. [2]) Продукція камінного вугілля по окремих роках змінювалася так:

	Увесь Донецький водозбір		Україна (в тому числі)	
	камінне вугілля	антрацит	камінне вугілля	антрацит
	міліони пудів			
В 1913 році	1.252	292	945	2
„ 1914 „	1.372	312	1.120	5
„ 1915 „	1.317	310	1.036	8
„ 1916 „	1.373	378	1.066	10
„ 1917 „	1.170	360	900	8

Звідси ми бачимо, що продукція камінного вугілля для української частини Донецького водозбору складає 77·8% від продукції камінного вугілля цілого водозбору, а антрациту всього 2%. Камінне вугілля — більш цінне мінеральне паливо. Особливо важно те, що

---

[1]) Продукція всієї бувшої Росії складала 2·8% світової продукції камінного вугілля, а власне: Україна 1100 міл. пуд., Дон 500, Ц. Польське 426, Сибір 130, Урал 75, Моск. окр. 20, Туркестан 8, Кавказ 4.

[2]) Це в тому разі, коли український кордон пройде по східних межах Катеринославської ґубернії.

серед українських камінних вугіль залягають багаті кокусові вугілля, єдина в цілій Східній Европі (Европ. Росії) підвалина для металюрґічної промисловости; запас їх в надрах української землі вирахуваний в 400 міліярдів пудів.

Розробки камінного вугілля в Донецькому водозборі розпочалися в середині XIX століття і в 1860 році складали всього 6 міл. пудів. Вся Україна потрібує 950 міліонів пудів всякого камінного вугілля, що складає 93% її пересічної за останні пять років продукції. Але безперечно одно: при встановленні на Україні нормального економичного життя і здобування та споживок камінного вугілля ростимуть ще швидче.

§ 62. **Буре вугілля.** Буре вугілля — продукт рослинного походження, але молодшої формації — річ світло-бурого, буро-чорного, або чорного кольору, землистого вигляду, має в своєму складі велику кількість води і землі, по своїй теплоздібности в два рази гірше за камінне вугілля. [1])

Буре вугілля залягає в багатьох місцевостях Київської, Херсонської та Волинської ґуберній, а власне: 1. коло г. Кремінця (Волин. ґуб., гора Куличівка); 2. в околицях міста Єлисавету на Херсонщині та 3. на Київщині в Звенигородському та Чигиринському повітах. Запаси бурого вугілля по приблизних підрахунках 2 міліярди пудів.

Українське буре вугілля розроблялося протягом 1871—1902 років. За цей час було видобуто коло 20 міліонів пудів. Після того, як лівобережну Україну було сполучено низкою залізничих шляхів з Донецьким камінновугільним водозбором, місцеве буре вугілля не витримало конкуренції з високо-ефектним дешевим донецьким камінним вугіллям, і здобування його припинилося.

Українське буре вугілля вживали місцеві цукроварні. Окрім того, коли його спресувати, то воно буває гарним хатнім паливом і вживається для опалу мешкань, замісць дров.

§ 63. **Сіре вугілля—торф.** Торф називають сірим вугіллям. Торф або болотнина — це також продукт рослинного походження, але вже молодшого віку.

Що таке торф? Стояче болото (торфовисько) що-року заростає все більше й більше осокою та иншими болотяними рослинами. Болотяні рослини пишно ростуть весною й літом, бо є багато води й світла, а в-осени вмірають та падають на дно озера і гниють. Оцей замулений рослинний перегній, спресований сам собою, і є торф. Висушений — він добре горить.

---

[1]) Один пуд нафти по своїй теплоздібности = 1·50 пуд. камінного вугілля
„ „ бурого вугілля по своїй „ = 0·50 „ „ „
„ „ торфу „ „ „ = 0·47 „ „ „
„ „ дров „ „ „ = 0·45 „ „ „
„ „ инших зразків палива (солома, тирса, кізяк, хмиз) = 0·40 „ „ „

Вся північна частина України, Підляшшя, Полісся, Холмщина, північні частини Волині, Київщини та Чернигівщини вельми багаті торфовиськами (відомі торфовиська по р. Остру, Десні — на Чернигівщині; по р. Ірпеню, Здвижу, Вавлю, Іллі, Припяті, Тясьмину — на Київщині; там-же є відомі Ірдинські торфяні болота, та все Полісся і вся північна частина Волині).

Торф розробляється на паливо тільки в поодиноких місцях, а власне: коло ст. Сарни, м. Верби, Дуб. пов., коло Кремінця, Любара, Емельчина, Чуднова та Андрушовки на Волині, в п. Клинцях, Новозибкові, Чернигові, Свісах та Корюківці на Чернигівщині, коло Київа, та ще в де-яких поодиноких місцях Київщини, Поділля і Полтавщини. Всього на всій Україні видобувають торфу 4—5 міліонів пудів що-року.

§ 64. **Нафта.** Нафта, або гірське масло — це плинне (рідке) мінеральне паливо високої вартости. По своїй теплоздібности нафта в $1^1/_2$ рази ліпша за камінне вугілля. Сиру нафту видобувають двома засобами: або свердлінням — тоді нафта вибивається фонтаном, або вичерпуванням черпаками та водотягами з криниць. Сира нафта може бути вжита як паливо безпосереднє, а далі її очищають та розділяють перегонкою на складні частини, а власне: бензину, карасин та нафтові лишки (мазут).

Продукція нафти у всьому світі в 1915 році досягла $3^1/_2$ міліярдів пудів. Найбільше нафти добувають Півн. Ам. Спол. Штати — 63% від світової продукції, далі Росія (Кавказ) 18%, Мексика 6%, Індія (Голяндська та Британська) 5%, Румунія 3·7%, Галичина 2·1%, Японія 0·5% та Ґерманія 0·25%.

Химичний склад нафти окремих місцезародків значно відріжняється.

Галицька нафта видає 3—6% бензини, 55—65% карасину, 30—40% нафтових лишків.

Кавказська нафта (Баку) видає: 10—20% бензини, 60—75% карасину та 5—10% нафтових лишків.

На Україні нафта є, окрім Галичини, яка що-року продукує 10—15 міл. пудів, ще й на Кубані (Майкоп), де здобувається що-року 5—7 міліонів пудів нафти, та в Криму на Керченському півострові. В Криму нафта знаходиться в такій кількості, що експльоатувати її було до цього часу не вигідно.

В 1880—1890 роках минулого століття коло с. Чонгелек було здобуто кілька сот тисяч пудів кримської нафти, яка своїми властивостями нагадує американську нафту. Окремі фонтани нафти вибивали в 1890 та 1912 роках. Окрім того, ознаки присутности нафти було визначено в Бердянському повіті на Таврії та на Поділлі.

На Україні істнує безліч дрібних фабрично-заводських підприємств (млини та всякі дрібні сельсько-господарські підприємства), які звикли користуватися для своїх двигунів нафтою. Окрім того, для освітлення українських міст і сел потрібно багато карасину. Загальна рокова потреба України в рідкому мінеральному паливі і в змазочних оліях така:

нафти	9·0	міліонів пудів
карасину	9·3	„ „
бензини	1·0	„ „
змазочних олій (шмар) . . .	4·1	„ „
Разом . .	23·4	міліонів пудів

Для задоволення своїх все зростаючих потреб в нафті і в нафтових продуктах Україні доведеться увійти в найтісніші торговельні стосунки попередовсим з Кавказом і межуючими на заході сусідніми державами, а потім і з Анґлією або з Америкою, тим більше, що приставка нафти й карасину морем обходиться дуже дешево.

§ 65. **Біле вугілля.** До розділу так званих „свобідних благ“, які природа віддала на службу людині, належать: вітер, вода та соняшний промінь.

Біле вугілля — це енерґія великих водоспадів, зелене вугілля — енерґія малих водоспадів та порогів.

Сила падаючої води використовується з давніх давен. Чоловік давно навчився перетворяти енерґію текучої і падаючої води в енерґію руху на своїх фабриках та заводах. На українських річках стоїть численна кількість водяних млинів, сукновалень, лісопилок, маслобоєнь то-що, які використовують для свого руху енерґію текучої води. Окрім того, в де-яких місцях цю енерґію перетворюється в електричну, якою користуються для освітлення міста, а також і для фабрично-заводських завдань.

Економичне значіння широкого та раціонального використання енерґії „білого“ та „зеленого“ вугілля для наших часів має величезну вагу.

Ця енерґія сприяє розвиткові фабрично-заводської індустрії, підіймає добробут народу та сприяє найкращому використанню місцевих продукційних сил. Окрім того, при цьому не треба втрачатись ані на мінеральне паливо, ні на дрова.

Всяка робота, всяка енерґія, яка може творити роботу, міряється так званими „кінськими силами“. Таким робом, за одиницю роботи принято ту роботу, яку може зробити звичайна коняка в певний невеличкий протяг часу.

Найбільша кількість водяної сили, енерґії білого вугілля переховується в Спол. Шт. Півн. Америки — 27 міліонів кінських сил, та в Канаді 26, Росії 20, далі Норвеґії 7·5, Щвеції 6·7, Австро-Угорщині 6·5, Франції 5·9, Італії 5·5, Еспанії 5·0, Швейцарії 3·0, Ґерманії 1·5, Анґлії 1·0, та на Україні коло 1 міліона кінських сил.

Найкраще використовується енерґію білого вугілля в Ґерманії — 31·3%, далі в Спол. Шт. Півн. Америки 15%, Швейцарії 12·6%, Норвеґії 12·3%, Франції 11·2% та Італії 10·2%.

В Росії, а з нею і на Україні, використовано всього 5—6½% від загальної кількости цієї безплатної енерґії. Використання йде дуже примітивно. А між тим самий Дніпро, а власне Дніпрові пороги можуть дати по-над 500.000 кінських сил; а цього вистарчило-б на те, щоб постачати електричну енерґію не тільки на всі сусідні села і міста по обидва боки порогів і для освітлення і для руху всіх фабрик і заводів, а також і для електрифікації певної частини залізниць, цеб-то на перебудову залізниць так, щоб поїзди возилося паровозами не паровими, а електричними.

Окрім того, українські річки: Буг, Тетерів, Рось, Десна, Припять з прирічками, Дністер, Донець додадуть ще багато сотень тисяч, а то й міліони додаткових кінських сил. Тут треба тільки памятати, що Україна цілком бідна лісами. Ліси неможна виснажувати на дрова, як це робилося до війни і особливо підчас війни. Ліс треба берегти. Також і запаси камінного вугілля, хоча вони і великі, але мають свій кінець, і наш обовязок перед нашими нащадками і історією берегти ці народні багатства. А між тим енерґія білого та зеленого вугілля, коли її не використати в свій час, губиться безповоротно і розсівається в просторінь!

§ 66. **Сіль.** Соляний промисел — це один із старіших промислів України. В старовину сіль возили на волах чумаки з Криму. Сіль — це один з найпотрібніших споживків для людини і для худоби.

Сіль знаходиться в крові, в шлунковому соку, в слині і допомагає перетравлюванню шлунком їжі. Окрім того, сіль вживають для багатьох фабрично-заводських продукцій, а власне: на виріб соди, сульфату, хльору, білильної вапни, соляного квасу, та на соління (консервування) всякої споживчої речі, коли її хотять зберегти на де-який час, як напр.: мясо, риба, сало, шинка, огірки, капуста, гриби то-що.

Сіль в природі зустрічається або як заліж — камінна сіль, або у формі розчинів (роши) — солоні озера, а також у воді морей та океанів, разом з иншими домішками.

На Україні великі поклади камінної соли істнують в Катеринославщині навкруги Бахмута; особливо багатий шар соли в 49 сажнів завтовшки залягає на хуторі Брянцівка, Бахмутського повіту.

Камінна сіль зявилася в результаті повільної кристалізації з морської води. В давні епохи більша частина Европи була вкрита океаном. Завдяки всяким ґеольоґічним процесам, від цього океану одривалися частки моря. Виникали озера; вода в них повільно від

сонця й вітру випарювалася, а сіль осідала на дно . . . Таким чином, виникли в надрах землі шари камінної соли . . .

Цей процес самосадки соли помічається і в наші часи в Криму на солоних озерах. Таких солоних озер єсть багато: Перекопська ґрупа, Генічеська, Евпаторійська, Керчинсько-Теодозійська, озеро Сакське й инші . . . На північно-західному березі Чорного моря мається коло 500 солоних озер, які звуться Кінбурнськими. Між гирлами Дніпра та Буга є сім лиманів, в яких також здобувається сіль самосадку. Виварочну сіль здобувають також і в Харьківщині в Славяносербську.

На Україні здобувається сіль: 1. на Катеринославщині в Бахмуті (камінна сіль); 2. на Харьківщині — Словяносербські солеварні; 3. на лиманних соляних промислах Одеського повіту; та 4. в Кримському соляному районі (повіти Евпаторійський, Дніпровський, Перекопський, Мелітопольський і Бердянський).

Продукція соли на Україні досялає 55—60 міліонів пудів в рік; з цієї кількости продукція Кримського району складає 30 %, Бахмутського 45 %, Словяносербського 15 %.

На споживок населення України потрібно в рік 22—25 міліонів пудів. Решта йде почасти на задоволення фабрично-заводської промисловости, а почасти на вивіз.

Соляна продукція України складала $^1/_3$ частину соляної продукції цілої Росії.

§ 67. **Залізо.** Серед культурних народів давно вже увійшло в звичку міряти височінь культурного розвитку того чи иншого народу кількістю заліза, котра пересічно вживається що-року кожною людиною данної держави. Це число являється остільки-ж характеристичним покажчиком культурного становища для окремих держав, як, наприклад, кількість періодичних видань (ґазет), книжок, що виходять в державі протягом року.

І справді, не дурно минулий вік зветься часто „віком заліза“. Залізо увійшло в буденне життя всіх народів і зробилось найпотрібнішим елементом для народного господарства. Трудно перерахувати всі речі, які нині виробляється із заліза: із заліза виробляється сельсько-господарське знаряддя, коси, серпи, плуги, сокири, голки, всякі машини, залізничі колії, паровози, а також і величезні океанські пароплави і сучасні військові дредноути. Окрім того, сучасна будівельна техніка з невеличких і тоненьких шматочків заліза вибудовує величезні многоповерхові будівлі і ґрандіозні мости (із залізобетону).

Така поширенність вживання заліза має певні підстави. Властивості заліза — твердість, труднотопкість, його здібність куватися, зварюватися виріжняють його з усіх инших споріднених з ним металів.

В чистому вигляді залізо в природі зустрічається дуже рідко. Залізо здобувається із залізних руд.

Рудою зветься земля або великі обсяги землі, що містять в собі значну кількість якогось металю. Руди бувають: залізні, мідні, марґанцеві, цинкові і всякі инші. Руди залягають або шарами в надрах землі, або гніздами, або тонкими прошарами. По химичному складу руди суть механичні і сумісі.

Сполучення металю з кисенем (окисли), з глиною, піском, або иншими мінералами — це руди; вони сами по собі просто мінерали, в склад яких входить якийсь метал в певних відсоткових відношеннях.

На Україні залізні руди зустрічаються в багатьох місцях, а власне на Волині (Житомирський, Овруцький, Н. Волинський повіти), на Таврії (Бердянський пов. Корсак Могила, та Керченський півострів); на Катеринославщині в Маріупільському повіті, та особливо в Кривому Розі і його околицях (водозбір р. Інгульця, повіт Верхнєдніпровський Катеринос. ґуб. та Херсонський і Олександрійський Херсонської ґуб.), де істнує 85 рудників. (Залізну руду також, як і камінне вугілля та глину, здобувається і в рознос (одкритими розробками) і під землею („шахтами“ і „штольнями“).

Не з усякої залізної руди можна виплавляти залізо. Тільки ті руди, що містять в своєму складі по-над 35% чистого заліза, з економичного боку придатні для виплавки з них заліза. Криворозькі руди мають 55—63% заліза; Керченські 35—45%, а Волинські 30—40%. Запас залізної руди в Кривому Розі досягає по-над $3^1/_2$ міліярди пудів, а на Керченському півострові по-над 11 міліярдів пудів.

Виплавку заліза провадиться спочатку на чавун в доменних печах. Чавун — це ні що инше, як те саме залізо з усякими примішками (вугілля, кремінки, фосфору, манґану і сірки) в кількости 6—7%. Чавун очищають в окремих залізолитних печах, з котрих вже виходить так зване „сортове“ мягке залізо, або сталь — тверде залізо, з примішками в загальній кількости 0·6 — 1·2%. Чавун розтоплюється при температурі в 1250°, сталь 1400°, залізо 1550° Ц. Чавун не кується і не зварюється; сталь погано зварюється і трудно кується, а залізо добре кується і гарно зварюється.

На Україні є 15 великих металюрґичних заводів: (12 на Катеринославщині, 1 Херсонщині, 1 Харьківщині, 1 Таврії), які в 1915 році виплавили 150 міліонів пудів чавуна, виробили 125 міліонів пудів всякого заліза. На цих заводах працювало коло 65.000 робітників. Продукція українських металюрґичних заводів складала 67% від продукції цілої бувшої Росії і 3·2% від світової продукції. Найбільше чавуна і заліза продукують Півн. Ам. Спол. Шт. — 37% від продукції всього світу, далі Ґерманія 23%, Анґлія 13%, Франція 6·5%, Україна 3·2%, Бельґія 3%, Австро-Угорщина 2% та Швеція 1%.

Але, не дивлячись на всі сприятливі економичні обставини, не дивлячись на присутність на Україні великих покладів багатих залізних руд та великих запасів кокусового вугілля, металюрґична промисловість України розвинена відносно слабо. Ще слабше поширено вживання заліза населенням. Як вже вище згадувалося, кількість спожитого заліза, яка припадає на одну душу населення, є покажчиком культурного рівня цілого народу. Для України цей покажчик випадає в кількости $1\frac{5}{8}$ пуда на одну душу населення; для Австро-Угорщини $2\frac{3}{4}$; Анґлії $6\frac{1}{2}$; Франції $6\frac{7}{8}$; Ґерманії $8\frac{1}{2}$; Бельґії $10\frac{8}{10}$, а для Спол. Шт. Півн. Ам. $14\frac{1}{2}$ пуд. От як низько стоїть у нас на Україні споживання заліза! От чому наші народолюбці мріють про загальні залізні дахи по селах та містах, про дешеві залізні осі у драбиняках та про широке вживання заліза серед біднішних селянських верств, як про явище вищої культури, як про ознаки того може вже недалекого часу, коли настане загальний добробут людности!

§ 68. Манґанові руди.

Манґан (марґанець) — це металь, що своїми властивостями дуже схожий з залізом. Манґан завжди зустрічається у залізі, в чавуні. Манґанові руди йдуть в доменну піч при виплавці чавуна. Крім того, манґанові руди вживають на виріб скла (темного кольору) та на де-які химичні заводи.

На Україні манґанові руди здобувається в Катеринославському повіті недалеко від Дніпрових порогів, коло м. Никополя. Продукція української манґанової руди 14—17 міліонів пудів на рік.

Манґанову руду Україна в великих кількостях вивозить за кордон (також і залізну руду), головне в Ґерманію. Продукція українських манґанових рудників складає 32% від загально російської продукції, та 14·5% від світової продукції манґанової руди.

§ 69. **Ґрафит.** Ґрафит іде на виріб оливців (карандашів) та на виріб вогнетривалих горщиків для розтоплення всякого металю, а почасти на виготовлення чорної фарби, підмазочного матеріялу (шмар) та виробу електричних елементів.

Назва ґрафиту походить з грецької мови і означає „пишу“, цеб-то, що ґрафит з давніх-давен вживається для письма.

В природі ґрафит зустрічається або як чорна аморфна маса, або у формі луски в ґранитах, ґнейсах та вапняках. На Україні ґрафит зустрічається в багатьох місцях, а власне: на Волині по р. р. Случі, Тетереву; на Київщині по р. Росі та в других місцях; на Поділлі, Херсонщині по р. Інгдулець, Катеринославщині по р. Міусу, та в Таврії по р. Берестова.

В Маріуполі-ж єсть єдиний на всю Україну ґрафитовий завод В. С. Рутченко, який видобуває ґрафит з ґрафитових руд.

§ 70. **Фосфорити.** Як відомо, ґрунт, який-би він не був родючий сам собою, потрібує штучного угноювання. В противному разі всякий ґрунт, навіть родюча українська чорноземля, виснажується, а урожаї все зменшуються. Щоб урожаї зоставалися однакові, або щоб вони кращали, потрібно повертати ґрунтові ті мінеральні сполучення, які було забрано з поля попередньою культурою.

Між штучними угноїннями визначну ролю відограють суперфосфати, які виготовляється із сполучення природних фосфоритів із сірчаним квасом.

Фосфоритів на Україні є дуже багато, але не всі місцезародки фосфоритів придатні для розробки. Найкращі місцезародки фосфоритів зустрічаються на Поділлі: водозбір ріки Дністра (Деражня, Проскурів, Могилів, Хотин), Чернигівщині (Кролевецький повіт: Решетників Яр, Розльоти, Буженка, Рогівка) та в Київщині по правому березі Дніпра (Трипілля, Ржищів, Ходорів) та по ріці Росі.

Фосфорити в природі зустрічаються або у формі шарів сіруваточорного кольору з нерівною буграстою поверхнею, дуже схожі на чавунні ядра (водозбір Дністра), це так звані „первичні“ фосфорити, або у формі шарів з рівною блискучою поверхнею, це так звані „вторичні“ фосфорити.

§ 71. **Руди инших металів.** На всій території Української Держави дуже рідко зустрічаються руди жовтих, червоних та білих металів.

Де-не-де зустрічаються в невеличкій кількості мідні руди (в Бахмутському та Словяносербському повітах Катеринославщини; в Бердянському повіті на Таврії; в Кривому Розі на Херсонщині; в Уманському повіті на Київщині). На Поділлі, в де-яких місцях зустрічається дуже тонкими прошарами свинцевий блиск, а в Бахмутському повіті на Катеринославщині (місто Микитівка) є єдині на цілу бувшу Росію розробки живого срібла (ртути). Там же разом з ціноброю (ртутна руда, киноварь) зустрічається в незначній кількості сурмяний блиск (чорняк). Продукція живого срібла на Україні в 1916 році досягла 7 тисяч пудів,[1]) що складає $3^1/_2$—$4^0/_0$ світової продукції.

Але сучасне життя і особливо сучасна техніка і фабрично-заводська промисловість вимагають для свого вжитку значної кількости кольорових металів. Так, наприклад, споживок головних із цих металів для України, Німеччини і Спол. Штатів Півн. Америки означується в таких числах:

	пересічний споживок одною душею населення		
	для України	Спол. Шт. Півн. Ам.	Німеччини
Мідь	1·2	8·9	6·6
Свинець	1·0	10·7	6·6
Оливо	0·12	0·97	0·73
Цинк	0·61	7·3	6·1

Коли перерахувати оці мінімальні потреби на все населення, то вийде, що Україні доводиться купувити або вимінювати на свої товари в рік:

Міді	коло	1000	тисяч	пудів
Свинця	„	854	„	„
Олива	„	100	„	„
Цинку	„	540	„	„

§ 72. **Глини та глиняна промисловість.** Україна — царство глин! Нігде нема такого багатства та ріжноманітности глиняних шарів, як на Україні! . . . Україну перерізують у всяких напрямках стяги первотворних гірських пород, серед них ґранити, лябрадори, порфири і подібні їм, які під впливом атмосферичних опадів, вітру, дощу, зміни температур та під впливом химичних реаґентів протягом віків розпадаються і в результаті оцих повільних процесів зявляється

[1]) Продукція 1905 року була коло 20 тис. пуд., що складало $10^0/_0$ світової продукції живого срібла.

глина-сирець для ріжноманітних галузей керамичної промисловости. До цієї галузі промисловости належать: цегла, звончак, черепиця, скло, фарфор, фаянс, цемент і инші штучні будівельні матеріяли.

Найчистіші глини білого кольору звуться „каоліни“. Природні каоліни инколи бувають забруднені ріжними орґаничними домішками. Після опалу такий каолін стає білим. В хатньому житті каолін вживається на побілку хат, і у нас на Україні його звуть просто „біла глина“. Глина має такі цінні властивості: вона плястична, її можна легко мняти, різати, ліпити з неї всякі речі, починаючи від простого посуду і кінчаючи всякими художніми виробами, а власне: фіґурки, вази, глечики, кухлики то-що.

Після формовки, глиняні вироби йдуть в обпал при високій температурі (по-над 1000°). Після обпалу глиняні вироби робляться твердими, не бояться впливу ні води, ні квасів, ні вогню. Завдяки своїм цінним властивостям глина здобула собі широке поле вживання в обсягу гончарства і будівництва.

Глина буває ріжних сортів: високовогнетривалі глини (I кляс) ідуть на виріб порцеляну (фарфору) і склотопних горщиків високовогнетривалої цегли (для металюрґичних завдань); вогнетривалі глини (II кляс) ідуть на виріб капсулів для випалюючих пічей, для реторт, для пічної цегли; маловогнетривалі глини (III кляс) ідуть на виріб всяких керамичних виробів, звончака, каналізацийних рур; звичайні глини (IV кляс) ідуть на виріб простого глиняного фабрикату, цегли черепиці та всяких плиток.

В кожній з українських ґуберній є глини всяких сортів, тому перелік всіх видатних глиняних місцезародків (глинищ) заняв би багато зайвого місця. Цілком зрозуміло, що і глиняну (керамичну чи сілікатну) промисловість на Україні також значно поширено. Але не в такій мірі, як-би це відповідало багатству і ріжноманітності глиняних покладів!

Найкраще розвинулося на Україні гончарство, яке істнує з давніх давен і носить місцями цілком певний національний кольорит. Виробляється головне речі першої потреби: горшки, миски, полумиски, макітри, глечики. В де-яких місцевостях, поруч з простими річами, український гончарь давав волю своїй фантазії, вихованій в обставинах української природи і побуту. Наслідком таких мистецьких заходів склався пишний і гармонійний український орнамент, а форми де-яких виробів приняли оріґінальні форми, витвори національного мистецтва. Серед місцевостей, де гончарний промисел визначився своїми особливо цінними витворами, треба згадати: на Полтавщині — Зіньківський повіт

і головне Опошню; на Волині — Полонне, Шепетівку; на Київщині — Канівський повіт; Чернигівщину та Харьківщину.

На Україні є багато цегелень. Але вживання цегли, в порівнянні з уживанням світовим, незначне. На Україні щорічне пересічне споживання будівельної цегли припадає на одну душу населення в розмірі 10 шт.; в Німеччині 70 шт., Анґлії 100 шт., Спол. Шт. Півн. Ам. 150 шт. Також незначне вживання і черепиці. Не дивно, що у нас на Україні по селах і містах так часто трапляються пожежі, і від цих пожеж раз-у-раз вигорають цілі села і містечка! Виробом вогнетривалої цегли уславилася Катеринославщина; фарфором, фаянсом і склом — Волинь, де істнує 11 фарфоро-фаянсових та 15 склотопних заводів.[1]) Цементові заводи є по всій Україні, але їх мало, а власне: чотирі на Катеринославщині, два на Херсонщині та по одному на Волині, Київщині, Харьківщині та Поділлі.

Глиняна промисловість може досягнути високого розвитку; для цього самою природою уготовано сприятливий ґрунт. Українська глиняна промисловість може не тільки задовольнити своїми виробами потреби всієї України, але також працювати на вивіз. Західна Европа високо цінить пишний український орнамент. Потрібні тільки відповідні заходи.

§ 73. **Решта корисних мінералів.** На Україні є величезна кількість всяких корисних мінералів. Величезні відклади ріжноманітних вапняків (мармору, крейди, мерґеля) розповсюджені по всій території, особливо багато цінних вапняків по р. Збручу на Волині коло м. Рівного та на півдні України. Дольоміт розробляють на Катеринославщині, мерґелі на заході Волині, по р. Збручу на Поділлі, в Суразькому повіті — на Чернигівщині, на Полтавщині біля Кременчука та на Харьківщині, Херсонщині, Катеринославщині. Мерґелі йдуть на виріб цементу.

На Україні є багато відкладів ґіпсу (любайстру), який після опалу вживається для будівельних завдань. Найбільшу кількість любайстру видобувають на Катеринославщині (Бахм. пов.), а почасти на Харьківщині і на Поділлі.

Кремінкового піску високого ґатунку є багато на Катеринославщині (ст. Часів Яр, ст. Насітевичі), на Харьківщині (ст. Краматорська), на Херсонщині (Кривий Ріг) та на Волині.

В Кремінецькому та Дубенському повітах є багато кременя, який в старі часи вживалося для запалу в кремінних рушницях (фабрика кремінів для рушниць в старі часи істнувала в с. Катербурзі в околицях Кремінця).

---

[1]) Гути.

Польовий шпат знаходиться по всіх усюдах України. Найбільші розробки його провадиться в околицях м. Полонного на Волині. Польовий шпат і кремінковий пісок ідуть на всякі керамичні вироби і на скло.

По р. Тетереву (м. Чуднів, с. Подолянці, околиці м. Полонного Волинської ґуб., коло м. Костіянова на Київщині) є залежі лосняку (слюди). Як відомо, лосняк, це прозора елястична річ, схожа на скло, і вживається часто замісць скла, особливо там, де вживають високі температури і де мають місце різкі зміни температур. Окрім того лосняк має такі цінні властивости: він непроникливий для електрики, вогне- та квасо-тривалий.

Виходи складних гірських пород, а між ними ґранитів — найбільш цінних з них сортів, пристосовані до річок Дніпра, Інгула, Бога, Горині, Уборті, Норина (червоний ґранит), Ужа (м. Іскорость, м. Народичи), Случі (в околицях Н. Волин. — червоний ґранит). Найкращі ґранити зустрічаються по р. Тетереву і його прирічках Гнилопяті і Камінці (Житомир, Чуднів, Черняхів, Троща), по р. Ірші (м. Горошки) зустрічаються поклади цінного лябрадору. З с. Камінного Броду (Київської ґуб.) лябрадор чудової краси вивозилося в Москву на будівлю храма Христа Спасителя. На Київщині гарний ґранит полягає коло ст. Фастів та на Черкащині.

По р. Корчику (м. Короць) в ґранитних скелях знаходиться кристали дорогоцінного каміння ґранату і чорного турмаліну.

В околицях м. Іскорости Овруцького повіту на Волині знайдено чудовий мінерал „волиніт“ — камінь чорного кольору, який гарно приймає поліровку і йде на всякі тонкі художні вироби (пілястри, карнизи, кабінетні вироби і т. и.).

§ 74. **Мінеральні джерела.** З надр землі в ріжних місцях України витікають мінеральні води, якими лікується ріжні хвороби. Такі мінеральні води відноситься також до природних багацтв і зветься їх „лікарські води“. Вони містять в собі всякі мінеральні солі, а власне: сірчаки, сірчані, гірко-солоні, сірководні, залізуваті, далі: хльористі, бромисті, йодисті і вуглеквасні сполучення, калі, натра, вапеня, маґнезії, закису заліза та окису алюмінія, а також сліди рідких металів радія, талія, барія (Миргород), сірчастий квас та вуглеквасний ґаз вільний та звязаний.

В залежності від свого химичного складу, мінеральні води поділяються: 1. на лужні води (Миргород); 2. залізуваті (Коростишівка та Лисянка на Київщині, Новоград-Волинськ на Волині); 3. гіркі (Кон-

стантиноградський повіт на Полтавщині, коло Могилева на Поділлі, ст. Сулятицька на Полтавщині, с. Руський Орчик, с. Дубова Гряда та особливо Миргород); 4. сірчані (Чорнокозинці Каменецького повіту, Шепетівка на Волині); 5. солоні (Ізюмський та Старобільський повіти на Харьківщині і особливо в Словянську, озеро Сакське у Криму і инші), та 6. вапнякові води (в Каменці та в Супрунківцях на Поділлі).

Найкращі курорти на Україні в Словянську, які відомі з XVI віку (соляні): в Миргороді (радіоактивна вода), в Шепетівці (залізувата) та в Таврії озеро Чокракське Теодозійського повіту, де є 8 джерел ріжноманітного химичного характеру і складу.

Миргородська вода має температуру 21—22° Ц. і, виходячи з джерела, бє фонтаном на $3^1/_2$ сажні вгору. Мінеральна вода Руського Орчика на Полтавщині має сталу температуру 9° Ц.

Дуже уславились морські лимани, де лікуються цілющим болотом та купаються на пляжах. Мінеральними водами користуються на місцях: беруть купелі, пють; де-які мінеральні води розливають в пляшки і розвозять по всій Україні на продаж уроздріб.

На превеликий жаль, курортну справу на Україні поставлено кепсько; курорти не мають ніяких вигід, не упорядковані, а тому більш заможні хорі виїзжають або на Кавказ, або за кордон. Тільки Крим з його затишними кутками, з чудовою природою, та Одеса має змогу задовольнити смак заможних пацієнтів, звиклих до західних роскошів. Для незаможної публики наші курорти, не дивлячись на всю їх неупорядкованність, дорогі і недоступні.

Оброблююча промисловість.

А. Кустарна промисловість.

§ 75. Доісторична людина промишляла тільки голими руками. Всякі машини і знаряддя зявилися значно пізніше, а тому обробка всякого сирця переводилася людиною руками виключно за допомогою власної мязової сили. Згодом, в міру того, як загальна культура підвищувалася, чоловік винайшов всякі засоби за-для полекшення власних зусиль при своїх промислових заходах через всякі машини та знаряддя. В сучаснім стані промисловости людині належить тільки роля керманича, решту роботи виконують всякі механичні установи, звязані між собою єдністю пляна і льоґикою послідовности.

Але первістна ручна промисловість і нині не зникла. Вона істнує під назвою домової, кустарної або ремісничої промисловости. Кустарь живе в селі, ремісник у місті. І той і другий працюють у себе дома, часто за допомогою членів своєї семї і керуються за власний риск власною ініціятивою. Кустарь і ремісник користуються ріжним струментом, але не мають в своєму розпорядженні майже ніяких механичних закладів; все робиться руками.

Ремісничу промисловість на Україні розвинено слабо. Порівнююче невеличке мійське населення (5·2 міліона мійських мешканців) обслуговується невеличким кадром ремісників, як то: кравці, шевці, тесляри, стельмахи, ковалі, слюсарі, бондарі то-що.

Не дуже ширше стоїть у нас на Україні і кустарна справа. Звідси можно було-б зробити висновок, що у нас повинна була-б стояти гарно розвинена фабрично-заводська промисловість. Але, в дійсності, як це ми побачимо нижче, і це не так! Просто ми звикли купувати за кордоном дуже багато всяких річей.

Кустарний промисел дає селянинові гарний додатковий заробіток. Особливо зімою, після закінчення польових та всяких сельсько-господарських робіт, у селянина зостається сила вільного часу, який він часто віддає додатковим кустарним роботам. Працює також, часто-густо вся семя, а разом з тим не розривається звязок з землею, що наш селянин особливо цінить.

В останні часи на кустарні промисли звернено більше уваги. Земства особливо зацікавилися піднесенням самосвідомости і добробуту нашого кустаря і в цьому напрямкові роблять відповідні заходи. Посилають інструкторів, улаштовують виставки, призначають премії, одкривають курси і школи та инше. Але не завжди ці заходи ведуть до найкращого кінця. Більшість кустарних промислів носить на собі яскраві сліди народної творчости. Нехай ці прояви творчости часто-густо примітивні і навіть наївні, але вони виявляють національний смак і розум, а тому особливо цінні. Отже під впливом фаховців, які вміють розуміти народний хист, ці художні таланти розвиваються і дають прекрасні наслідки національного мистецтва. Коли-ж такий кустарь-самоук попадає під вплив високорозумного чужоземного навчителя, то маємо тільки смішне і траґічне! Кустарь вивчить якісь шабльони, переносить їх в життя, оздоблює своїм власним смаком і врешті маємо каліцтво.

На превеликий жаль, українська національна кустарна промисловість перенесла багато таких шкодливих експеріментів, які кінчалися цілковитим каліцтвом кустаря. Брак національно свідомої

інтеліґенції, відсутність національно-свідомих фаховців примушували запрохувати на такі відповідальні посади чужинців, які не вміли і не хотіли ввійти в душу нашого кустаря, а часто цілком свідомо нівечили його природний оріґінальний талант. Тому то наша національна кустарна промисловість не є такою оріґінальною, якою вона могла-б і повинна була-б бути при инших обставинах.

Наша кустарна промисловість може бути поділена на такі розділи: 1. обробка дерева; 2. глини; 3. металю; 4. прядива та 5. кушнірство (виріб кожухів та смушків).

Кустарний промисел обробки дерева поділяється в свою чергу на такі галузі: 1. стельмашество та теслярство, 2. токарство, 3. бондарство, 4. виріб возів, 5. виріб кошиків та 6. виріб всяких річей з кори (личаки то-що).

Всі ці кустарні промисли зосередковано або на півночі України в лісовій частині, або по берегах сплавних річок, де є багато лісу, з якого можна порівнююче дешево діставати всякі речі.

Останні промисли — виріб кошиків та річей з кори — поширено тільки в лісовій частині України. Де-не-де на Україні виробляється з дерева цікаві ляльки (Полтавщина).

Добре розвинено на Україні гончарський промисел. По всіх усюдах на Україні виробляється багато всякого глиняного посуду, який вивозиться на продаж на ярмарки. Серед гончарів часто зустрічаються артисти, які складають навіть орнамент та всякі малюнки. Особливо розповсюджено гончарний промисел на Полтавщині (Опошня, ввесь Зіньківський та почасти Миргородський і Константиноградський пов.), на Чернигівщині (Городницький, Кролевецький та Н.-Сіверський повіти), на Київщині, Волині (Н.-Волинський та Овруцький повіти), Поділлі (Гайсинський повіт), Харьківщині та на Херсонщині.

Розвиток гончарного діла на Україні в останні часи дуже гальмується. Техніка виробу зостається дуже примітивною, а економичний бік не з добрих. Та й з художнього боку помічається досить прикрий занепад.

Зовсім кепсько стоїть кустарна метальова промисловість. Краще мовити — її сливе зовсім нема. Окрім ковалів та невеликої кількости слюсарів, які працюють переважно коло біжучого слюсарського ремонту, инших галузей цього розділу кустарної промисловости зовсім нема.

Шкіряний промисел (гарбарство) поширено на Київщині та почасти на Волині, Поділлі та Полтавщині. Центри гарбарства: Васильків, Бердичів, Радомисль, Сенжари. Чоботарство істнує повсюди,

але в малому розмірі. Здебільшого лише для задоволення чисто місцевих потреб.

Важна галузь для української кустарної промисловости — це ткацький промисел. По селах жінки тчуть полотна (з льону) та рядна (з коноплі). Були часи, коли українська жінка вважала для себе за великий сором, коли вона одягалася в одіж не власного виробу. Тчуть убруси, рушники, тчуть також чудового рисунку плахти й килими (Поділля, Полтавщина, Волинь, Київщина і Чернигівщина), запаски, пояси. Поруч із цим з місцевої вовни кустарі виробляють товсте сукно, що йде на виріб свит для чоловіків і жінок (вся північ України).

Виробляють на Україні також і хутро (головне з овець), з якого шиють кожухи. Цей промисел поширений також на півночі України.

Таким робом ми бачимо, що сучасний момент для України визначається занепадом кустарних промислів. А кустарні-ж промисли відограють велику ролю в селянському житті, бо вони дають додатковий прибуток селянинові і головне в той час, коли він має найбільше вільного часу, цеб-то зімою. Окрім того, кустарний промисел задовольняє значну кількість перших потреб нашого селянина. Із загально державного погляду це річ дуже важлива, бо инакше при нашій мало-розвиненій фабрично-заводській промисловости, нашій державі довелося-б купувати для задоволення „перших потреб“ дуже багато всякого добра за кордоном. Отже во імя зміцнення нашого народного хазяйства треба вжити заходів для негайного піднесення наших кустарних промислів на певну височінь!

Б. Фабрично-заводська промисловість.

§ 76. Слово „фабрика“ виходить з латинської мови: „fabrica“ значить виготовляти всякі вироби. Таким робом фабрична промисловість це масова продукція виробів. Для масової продукції, яка провадиться вже виключно на продаж, перш за все потрібне якесь місце, де-б збіралися робітники, де було-б установлено відповідні механичні знаряддя і де робітники виготовляли-б вироби у великій кількості.

Для масової продукції потрібен передовсим великій оборотовий капітал для купівлі сирцю, для виплати жалування робітникам та для торговельного обороту. Окрім того, всяке фабричне підприємство іде завше на певний риск; а рискує той, хто вкладає в підприємство свій капітал, цеб-то власник, який за свій риск одержує після виплати робітникам заробленого найбільший зиск.

Сучасна фабрична промисловість, де фізичну силу окремих робітників замінено роботою складних механичних установок, вимагає часто-густо особливо великих затрат, а разом з тим і великого риску. Тому-то для улаштування великого і складного фабричного підприємства (металюрґичний завод, цукроварня) закладаються товариства (акційні, товариства на вірі, кооперативи), які складають потрібний капітал пайовими внесками. Тоді на чолі такого підприємства стоїть не один чоловік (власник підприємства, фабрикант, заводчик), а декілька осіб, обраних на загальних зборах пайщиків, які складають Правління на чолі з Директором розпорядчиком і Головою Правління.

В таких орґанизаціях, вся фабрика, всі машини, увесь сирець і всі вироби належать власникові: чи то він буде один, чи їх буде ціла компанія; вся робота провадиться за їх страх і риск, а також і всі чисті прибутки йдуть на їхню користь. Инакше стоїть справа в орґанизаціях кооперативних підприємств. В данім разі власники підприємства є і безпосередніми споживачами готових виробів даного підприємства. Тому-то увесь прибуток поділяється між самими-ж власниками-споживачами. Остання форма орґанизації власних кооперативних підприємств є найдосконаліша і найсправедливіша, бо між споживачем і фабрикою нема ніяких посередників, і дійсна вартість товару є в той самий час і його продажньою ціною. В останні часи помічається жвавий розвиток кооперативної фабрично-заводської промисловости.

Мязова праця, цеб-то людська праця, завжди коштує значно дорожче, ніж робота машинова. Але як машині для того, щоб вона працювала, конче потрібно, щоб в її замкненому циклі якась потенціяльна енерґія перетворялась-би в енерґію кінетичну (енерґію руху), цеб-то потенціяльна енерґія палива, через процес горіння у відповідних заводських установках (паровий казан — парова машина, — ґазоґенератор, дізель-мотор, турбіна) перетворялася-б в енерґію кінетичну, так і в орґанизмі людини потенціяльна енерґія палива—їжі перетворюється через процес горіння (перетравлювання їжі) в шлунку в енерґію кінетичну, яка надає рухливість і силу мязовим орґанам, здібність розумові-мозкові, та здібности почувань — відповідним орґанам почувань (очам—бачити, вухам—слухати і т. и.). Але всяка машина не використовує всієї енерґії палива (їжі) тільки на корисну роботу! Значна частина роботи йде на ріжні побічні втрати (нагрівання цілої системи, тертя і т. д.). Одні машини мають більший так званий „коефіцієнт корисного ділання“, а другі менший. Для порівняння наведемо коефіцієнти корисного ділання де-кількох техничних установ, а власне: парова машина 12%, ґазоґенератор 15—16%, турбіна

18—20 %, дізель-мотор 33 %, людський орґанизм 15 %. Отже останнє порівняння не на користь людському орґанизмові! Виходить, всякому фабрикантові вигідніше визискувати механичну силу, ніж людську силу. Куди корисніше сполучення обох робіт, а власне таке: в усіх випадках, де потрібна стала велика сила, визискувати машини, а людину брати яко керовника й доглядача. Бо людський орґанизм, складніший і коштовніший, вигідніше визискувати, як машину думання, розуму, передбачіння і у всякім разі не як грубу механичну силу!

Таким шляхом чисто матеріяльного аналізу ми підходимо до вирішення, яке дійсне місце людини в природі і чому людність поволі приходить до цілковитої заміни мязової сили людини силою всяких машин!

Як уже попереду згадувалося, Україна має 86·4 % сельського населення, яке не забезпечено в повній мірі потрібною кількістю землі. Між тим, природний приріст населення на Україні досить великий і лишки населення не розміщаються вповні вільно на землі. Отже через надто скорий зріст населення і земельної тісноти, значні кадри населення примушені що-року виселятися в далекі краї на привольні простори, а решта населення шукає собі якихось заробітків на місцях. Такі заробітки воно знаходить переважно на фабриках та заводах.

З другого боку, перехід країни від кустарного домового виробництва до фабричного дає можливість виробляти велику кількість фабрикатів, які, після задоволення власно-державних потреб, можуть вивозитися за кордон. Закордонна торгівля дуже збагачує країну. Окрім того, закордонна торгівля дає засоби для дальшого розвитку власної фабрично-заводської промисловости, а разом з тим поліпшує матеріяльний стан тих робітників, які працюють в таких фабричних підприємствах. Поруч з поліпшенням добробуту трудящих, збільшується обємність внутрішнього ринку, виникає побільшений попит на продукти сельського господарства, а останнє вимагає нових машин та всякого знаряддя, що в свою чергу збільшує попит на вироби фабрично-заводської і добуваючої промисловости. Кількість всяких цінностей в державі скоро наростає, а разом з тим зміцнюється загальний добробут цілої держави; така держава бистрим темпом посовується культурним шляхом; зростає освіта, розвиваються наука і мистецтво, а народ, в своїх масах, починає цікавитися не тільки самим хлібом насущним, а також виявляє жвавий інтерес до духових сторін нашого життя, до тих осібностей його, якими життя людини одріжняється від життя звірів та инших тварин.

Фабрично-заводська промисловість на Україні має всі дані для успішного розвитку. Але сучасний розвиток її далеко не відповідає тим багатствам всякого сирцю, які маються в нашій країні. Як відомо, площа 9-ти українських ґуберній виносить 15 % всієї Російської території. Між тим кількість населення виносить 20 % всього населення бувшої Російської Імперії; число фабрик і заводів тільки 18·5 %, а число робітників, які працюють на цих фабриках і заводах, 14·7 %.

Ще цікавіше порівняти стан фабрично-заводської промисловости на території 9-ти основних українських ґуберній з ціло-державними даними за один з давно-минулих років з сучасністю:

	в 1863 році	в 1912 році
Територія 9-ти українських ґуберній виносить % од ціло-імперської	15·0 %	15·0 %
Кількість населення	17·5 %	20·0 %
Кількість фабрик і заводів	22·5 %	18·5 %
Кількість робітників в них	24·1 %	14·7 %

Безперечно, українська промисловість за останні 50 років увесь час розвивалася. Але розвиток її був більш млявий, ніж для решти частин бувшої Російської Імперії. Фабрично-заводські підприємства були здебільшого дрібні, та й кількість їх не відповідала дійсній кількости населення. Останнє як найяскравіше підкреслює причини остільки дужої переселенської (кольонизаторської) хвилі, яка помічалася на Україні в останні роки. Цілком зрозуміло, що економична політика Російського Уряду багато винна в занедбанні дійсних і правдивих інтересів України на користь центру.

У відношенні до фабрично-заводської промисловости Україна, поділяється на три частини, котрі в де-якій мірі відріжняються від ґеоґрафичного поділу, а власне на: 1. район гірниче-заводський (південно-східна частина Харьківщини та північно-східна частина Катеринославщини) з великою кількістю вугільних копалень і металюрґичних заводів; 2. цукровий, вся північ України (Холмщина, Волинь, Поділля, Київщина, Чернигівщина, Полтавщина, Харьківщина та почасти Курщина і Вороніжчина), та 3. збіжевий район (південь України), який продукує 86 % всіх вивозних лишків хліба, де містяться також залізо-рудні та манґанові копальні.

Окрім того, можно виділити ще де-кілька додаткових менших спеціяльних районів, як, наприклад, текстильний та переважно вовняний фабричний район на півночі Чернигівщини (район Клинців); порцеляно-фаянсовий — Нов.-Волинський повіт на Волині;

жировий та миловарений в Одесі; виноградарства в Криму та машинобудівельний — Катеринослав і його околиці.

Окрім чисто історичних причин кволого розвитку української фабрично-заводської промисловости, є ще ціла низка другорядних причин, на яких також треба спинитися.

1. Мала купуюча обємність українського ринку через низький рівень нашої сельсько-господарської освіти не сприяла особливо буйному розвиткові української фабрично-заводської промисловости. На Україні, як ми вже згадували вище, все залежить од вартости урожаю. Уродило багато хліба — наш селянин багатий, продає свій хліб і купує за ці гроші всякі товари; не вродило хліба — нема за що купувати й крам! Окрім того, низький культурний рівень нашого селянства не сприяв широкому розповсюдженню серед селянських верств виробів нашої промисловости.

2. Малокультурне населення не давало підходящого ґрунту для того, щоб з наших селян виробився спритний та інтеліґентний майстер або робітник. Відомо, що неграмотний або малограмотний робітник ніколи не може так добре і успішно працювати, як робітник добре освічений і інтеліґентний. Не дурно серед фабрично-заводських підприємств на Україні до революції так високо цінився закордонний майстер!

3. Наш сирець (клоччя, вовна, зерно, камінне вугілля) завжди гіршої якости, ніж на Заході Европи; це сильно впливає на собівартість готових виробів, а разом з тим і на продуктивність підприємства.

4. Машинобудівництво на Україні не дуже розвинено. Більш складні машини доводиться купувати за кордоном, що коштує значно дорожче, ніж як-би їх купувати на місці (перевозка, мито), що також впливає на собівартість виробів.

5. До революції на Україні, як і по всій Росії, була величезна кількість празників, що зменшувало загально-державну продукцію всяких виробів.

Правда, є надія багато з цих причин вивести геть: вони нині що-далі тим менше впливають. Але все-ж таки в цілому українська фабрично-заводська промисловість значно одстала від Европи, особливо підчас останньої війни і революції.

Але тим більше потрібно стояти на сторожі і захищати нашу кволу і ослаблу фабрично-заводську промисловість від небезпечної конкуренції, яка нині на нас насовується з усіх боків! Засіб такого захисту рідної промисловости з боку держави полягає в системі протекціонизму.

Коли Держава бере на себе захист власної промисловости від занепаду під тиском конкуренції з закордонними товарами, то вона на всі товари цієї катеґорії, які привозиться з-за кордону накладає високе мито і тим самим свою рідну промисловість ставить в більш сприятливі економичні умовини. Тоді ціни на закордонні вироби штучно підвищуються на вартість мита, а для місцевої промисловости виявляється можливість через де-який час, шляхом техничних поліпшень і инших заходів здешевшити свій товар остільки, щоб він в дальшому міг-би витримати справжню конкуренцію з закордонними товарами.

Часто буває, що систему протекціонизму доводиться вводити для багатьох товарів і в більш рішучій формі (для України для всяких машин і передовсим для сельсько-господарських машин). Список таких товарів, довіз яких або зовсім забороняється, або обмежується певною кількістю, зветься контінґентом, а система заборони довозу товарів з-за кордону або обмеження цього довозу в цілях охорони власних економичних інтересів (чи то інтересів промисловости, чи то інтересів населення) зветься системою контінґентування.

Фабрично-заводська промисловість.

§ 77. **Млинарство.** На Україні дуже багато млинів. По відомостях Міністерства Фінансів, на Україні (в 9-ти ґуберніях) в 1908 році було 52.194 млини. Але 90% з цієї кількости складають або вітряки, улюблена форма українського млина, або водяні млини. Український селянин споконвіку кохається в ставках. Елізе Реклю[1]) зазначає, що Українці великі майстрі затримувати та зберігати воду. Вся Україна вкрита ставками. А майже кожен ставок має на собі і млинок, який працює тоді, коли в ставку води багато! . . . В більшості українських річок що-дві, що-пять верст — то й гребля, а коло греблі — млин!

Правда, є на Україні досить і великих водяних млинів. Найбільша кількість водяних млинів на правобережній Україні, найбільша кількість вітряків на лівобережній, а найбільша кількість великих промислових млинів на Київщині та на Поділлі (50% від усієї кількости), далі на Полтавщині, Херсонщині та Катеринославщині.

Переважна кількість українських млинів працює майже виключно на свого хазяїна. Тільки 2·2% всієї кількости млинів на Україні мають виключно промисловий характер та продукцію по-над 20.000 пудів річного перемолу.

На превеликий жаль, українські млини працюють майже виключно на внутрішній ринок. За кордон борошна вивозиться дуже мало, переважно зерно.

Крупорушки майже звязано завжди з млинарями; з пшениці виготовляється манну крупу; з ячменю перлову і ячну; з гречки гречану і так звану „смоленську“; з вівса овсяну.

§ 78. **Цукрова промисловість.** Цукрова промисловість на Україні розпочалася в 1838 році, коли виникли перші цукрові заводи на Київщині. Вже в 1864 році на Україні істнувало 214 заводів з продукцією цукру-піску в $2^1/_2$ міліони пудів, а в 1914/15 році кількість заводів збільшилася до 222 (всього на 4%), а продукція цукру-піску $106^1/_2$ міліонів пудів (цеб-то в 42 рази більше). Пересічна рокова продукція одного цукрового заводу в 1850 році була $1^1/_2$ тис. пудів цукру-піску, в 1867 — $16^1/_4$ тис. пудів, в 1900 — 184 тис. пудів, а в 1914 році 470 тис. пудів.

---

[1]) Росія, т. I, стор. 145, Петербурґ, 1883 р.

Продукція цукру на Україні займає третє місце серед держав Европи і виносить 17% всієї продукції цукру з цукрового буряка.

Всього цукру всесвіт видобуває в рік: з цукрового буряка 8 міліонів тон, а очеретяного цукру $10^1/_2$ міліонів тон. Культуру цукрового буряка розповсюджено в Европі, а цукрового очерету в Індії, Африці, Америці та Австралії.

Цукор належить до споживчих річей першої потреби. Наука давно вже довела, що цукор гарно споживається шлунком і сприяє зростові в орґанизмі людини жирових річей, що так потрібні їй для життя. Цукор, як його ввести у формі їжі в шлунок, збільшує кількість шлункових соків, які найпотрібніші для нормального перетравлювання шлунком їжі. Через це часто буває, що їжа, яка сама по собі дуже тяжка для шлунка, переварюється значно лекше, коли в шлунок увести разом з нею де-яку кількість цукру. Тому-то діти так люблять цукор, бо того потрібує їх шлунок, і його дітям охоче дають. Нині цукор вживають всі і горожане і селяне і не тільки безпосереднє, а також як додаток до всяких страв, особливо разом з тістом, або як варення, компот та цукерки.

Цукровий очерет відомий був на далекім сході (в Ост-Індії та в Китаї) ще за кілька сот років до Різдва Христового. Принаймні і грецький природознавець Теофраст, який жив за три століття до Р. Х., в своїх творах згадує про „солодку сіль“, яку видобувають з очерету. Спочатку не вміли виділяти з очерету оцю солодку сіль: очерет прожовували та смоктали. Греки привозили цукрового очерету обмаль, бо дорога з Індії була дуже тяжка і довга, а тому очеретяний цукор коштував дуже дорого і вживався переважно як ліки. Підчас Хрестових походів цукровий очерет був уже розповсюдився по всій Вест-Індії та в північній Африці, звідки було занесено його на острів Мадейру, далі на всі Канарські острови, а потім і в Америку.

Після того, як цукровий очерет розповсюдився в Мексиці, в Спол. Штатах, на островах Куба, Фіджі, Ява та Арґентині, його стали довозити в Европу у великій кількості. Початок цукрово-бурякової промисловости було покладено в Німеччині. В 1747 році німецький вчений маргґраф з Берліну виявив присутність в цукровому буряці кристаличного цукру. Пятьдесят років пізніше його учень Ахард вперше видобув цукор із цукрового буряка заводським чином.

Споживання цукру в 1850 році для України (Росії) було $2^1/_5$ фунта в рік на душу населення; в 1887 році $7^1/_2$ фунтів, в 1914 р. 21·3. Таким робом, вживання цукру за 65 років збільшилося вдесятеро. А проте-ж в порівнянні з иншими державами, споживання цукру, яке пересічно припадає на одну душу, на Україні найменше. В Анґлії споживок цукру одною людиною досягає 100 фунтів, в Америці 97, Данії 89, Швейцарії 73, Німеччині 50, Франції 43, Австрії 29 фунтів.

По окремих ґуберніях цукрова промисловість в 1914/15 році поділялася так:

	Кількість заводів	Площа посіву буряка в десят.	Зібрано буряка в тис. пудів	Видобуто цукру в пудах
Київська	75	204.734	223.940·8	35,516.323
Подільська	52	160.601	149.314·0	23,169.366
Харьківська	29	78.767	99.025·7	15,833.187
Волинська	17	37.082	38.935·3	6,683.076
Чернигівська	12	32.601	37.430·0	6,605.682
Полтавська	13	32.388	44.602·3	6,732.835
Холмська	6	8.208	7.100·4	987.155
Херсонська	2	15.500	15.465·9	2,220.660
Бесарабська	1	1.500	399·7	48.325
Курська [1])	23	92.104	105.219·5	16,736.710
Вороніжська [1])	7	18.038	17.657·3	2,451.698
По всій Україні [2])	222	626.452	667.652·5	106,790.813

Таким робом найбільшу кількість цукру видобувається на Київщині, а потім на Поділлі та в Харьківщині. Найбільші заводи є на Херсонщині та на Курщині, а потім в Полтавщині, Харьківщині, Чернигівщині та в Київщині. На правобережній Україні містяться переважно дрібні заводи, а на лівобережній великі.

Найкращі урожаї видають ґубернії (пересічно за 1912—1914 роки): Полтавська (1.460 пудів з однієї десятини), Харьківська (1.345), Херсонська (1.185), Курська (1.174), Чернигівська (1.172) та Київська (1.141). Найменші — Холмська (920) та Подільська (932). І це при досить примітивних способах оброблення землі під буряк.

Найбільше цукру видає буряк на Волині (13·2% од ваги буряка), Чернигівщина та Курщина (13·1%), Харьківщина (13·0%) та Київщина (12·7%). Найменше Вороніжчина (11·7%) та Херсонщина (11·5%).

Але в порівнянні з культурою цукрового буряка в західній Европі, у нас на Україні культура буряка стоїть значно нижче:

	Зібрано буряка з однієї десят. в пудах	Здобуто цукру з однієї десят. в пудах	Здобуто цукру в % від ваги буряка
	пересічно за пять років (1908/9—1912/13)		
В Данії	2.133·9	279·7	13·1
„ Італії	2.067·8	215·4	10·4
„ Еспанії	1.956·9	224·9	11·5
„ Швеції	1·923·9	265·6	13·8
„ Бельґії	1.923·8	252·5	13·1
„ Голяндії	1.889·3	258·4	13·7
„ Ґерманії	1·825·1	270·6	14·8
„ Франції	1.708·7	204·5	11·9
„ Австрії	1.667·2	231·2	13·8
„ Росії (Україні)	1.112·1	149·0	13·7

[1]) В українських повітах Курської та Вороніжської ґубернії знаходиться приблизно половина всіх цукрових заводів.

[2]) З Курської та Вороніжської ґубернії одраховано приблизно половину.

З останнього порівняння ми можемо зробити такі висновки: культура самого буряка у нас на Україні стоїть досить високо, вія видає 13·7% цукру, що є дуже добре. Але урожайність бурякових плянтацій надзвичайно низька. По кількості зібраного буряка з однієї десятини Росія, а з нею й Україна, стояли на останньому місці. Наша десятина бурякових плянтацій видає на 42% менше буряка, ніж пересічна видача в инших европейських країнах. Останнє тим більше неприємно, що кліматичні і ґрунтові умови на Україні надзвичайно сприятливі для культури цукрового буряка.

Україна сама споживає що-року до 20 міліонів пудів цукру; решта — це вивозні лишки, з котрих вона більшу частину вивозитиме в Росію, а меншу за кордон, а власне: в Анґлію, Ґерманію, Турцію, Персію та в Фінляндію.

Рафинадних заводів на Україні 35 (14 цілком окремих заводів та 21 рафинадних відділів при пісочних заводах). Рокова продукція цукру-рафинаду на Україні досягає по-над 40 міліонів пудів.

Удільна вага цукрової промисловости для України дуже велика. Високий акциз дає державі, при продажній ціні один фунт цукру-піску 2 карб. 50 коп., до 3 міліярдів карбованців (рахуючи тимчасову рокову продукцію цукру в 50 міліонів пудів). Далі цукрова промисловість забезпечує не аби-який заробіток 800.000 чоловік населення, почасти протягом певної частини року на плянтаціях підчас продукування, а почасти й круглий рік. А головне те, що одна десятина поля, засіяна буряками, дає в $4^1/_2$ рази більше зиску, ніж засів збіжжям.

В результаті цукроварної промисловости одержується два продукти: білий цукор-пісок і чорна патока (меляса). Меляса йде або на годівлю худоби, або на викурку спирту, або як штучне угноїння. Меляса має незначний відсоток цукру, який можна додатково заводським шляхом витягти з неї і повернути в продаж.

§ 79. **Гуральництво.** Викурка спирту на Україні ведеться в досить широких розмірах. Українська продукція спирту виносила 31% з агально-імперської. Для викурки спирту вживається всяке збіжжя, і передовсим жито (5%), кукурузу (6%), бараболю (73—78%) та мелясу (кормову патоку з цукроварень 5·5—6·5%).

Для розвитку гуральництва на Україні є сприятливі умови, і дійсно ця галузь сельсько-господарської промисловости, як промисловости підсобної до великого сельського господарства, має на Україні відповідний розвиток.

Технічний засіб видобування спирту полягає в тім, що на крохмаль, який є найголовнішою складовою частиною збіжжя, а також і бараболі, впливають солодом або, більш правильно, ферментом „діястазом“, який розвивається в зернах ячменю в процесі проростання. Під впливом цього ферменту крохмаль перетворяється в мальтозу і мальто-декстрин (більш проста ступінь вуглеводнів); останні, під впливом дріжжей (грибка Saccharomyces cerevisiae).

переходять у виноградний цукор, який вже здатний бродити (одна частка виноградного цукру, завдяки роботі фермента „зімазп“, розщеплюється і дає дві частки винного спирту і дві частки вуглеквасного ґазу).

Питва, які містять в своєму складі спирт, відомі були ще далеко до Р. Х. Китайцям, Індусам і иншим народам. В Европу спосіб видобування спирту був привезений Арабами зо Сходу в XII ст.; спочатку спирт вживали для всяких ліків і видобували його з виноградного вина, звідки і пішла назва спирт: „Alcohol“. В спирт вірили, як в чудодійні ліки від чуми, холери, простуди, старости, слабости і всяких инших хвороб, а тому називали його „aqua vitae“, цеб-то вода життя.

Згодом наука і техніка знайшли засоби видобувати спирт також і з усякого збіжжя, з картоплі і з кормової патоки (мелясп). Народ скоро призвичаївся до вживання спирту і почав вживати його повсякчасно. Зявилося піяцтво зо всіма його поганими наслідками. Вже з XIV ст. в багатьох ґерманських державах уряд розпочинає боротьбу з піяцтвом. Але боротьба ця не давала бажаних наслідків. Тому-то почали на спиртні питва накладати високі податки, і нині дохід од спиртних трунків виносить великий відсоток серед загальнодержавних прибутків.

Торгівля горілкою на Україні довгі роки була привілеєм панів, які віддавали шинки на одкуп Жидам, а Жиди шинкарювали. При такій системі торгівлі горілкою народ споювався, пропивав усе своє майно і убожів. Далі, після прилучення всієї України до Московії, одкуп зробився привілеєм держави; сама держава продавала право продажу горілки приватним особам (одкупщикам) за високу суму грошей і в справу продажу горілки не втручалася. А народ споювався поганою горілкою. Одкупщики, конкуруючи між собою, розбавляли сильно горілку водою, а щоб вона була міцніша та сильніше дурманила голову, настоювали її на всяких дурманах (зілля), так що горілка не тільки пяніла розум, а і шкодила здоровлю. Зате горільчаний зиск давав казні 30% загального прибутку.

Років пятнадцять тому в Росії, а разом і на Україні, було введено монополію продажу горілки. Горілку виробляли по старому приватні люди. Але вся горілка, яку було вироблено в державі, переходила у власність держави, а власники отримували повну платню. Спирт очищався на казенних ректифікаційних (очистних) заводах, розбавлявся водою до 40°, розливався в посуду і продавався по таксі. Від цього, цілком зрозуміло, народ пив горілки не менше. Але зате горілка була чиста і без всякої підробки.

Підчас війни продаж всяких спиртних трунків було заборонено (1914—1917 р.); з 1918 році продаж горілки казною знову розпочався.

Спирт, окрім безпосереднього споживання, вживається для ріжних техничних завдань, а власне: для виробу всяких ляків, політур, одекольону, анілінових фарб, штучного шовку, всяких химичних та фармацевтичних препаратів, а також на освітлення, для двигунів внутрішнього горіння (автомобилі то-що) і таке инше.

Звичайна горілка має 40° чистого алькоголю, коняк 50°, херес, мадера 21°, портвейн 15°, виноградні вина 8—10°, шампанські 8—9°, пиво 3—4°.

Гуральництво для сельського господарства — підсобний промисел. Воно дає спроможність з власних дешевих продуктів сельського господарства дістати дорогий фабрикат, а через те одержати високий зиск. Побічний продукт гуральництва — барда, цеб-то остатки після одгонки спирту. Барда — гарна споживча і смашна годівля для всякої худоби і в сельському господарстві, при досить розвиненому скотарстві, багато допомагає. Окрім того, барда може бути гарним угноїнням.

Споживання горілки однією душею в 1904 році було 0·51 відра в рік, а в 1913 році збільшилося до 0·65 відер. Всього було ви-

курено коло 30 міліонів відер горілки в 40°; з цієї кількости найбільше викурила Харьківщина (20·2%), Поділля (19%) та Київщина (15·4%). Найменше Таврія (1·5%), Катеринославщина (3·7%) та Херсонщина (6%). Волинь викурила 13% всієї горілки, Чернигівщина 12·4% та Полтавщина 8·6%.

Всього перекурено було в сезон 1912/13 року на спирт:

Жита	745·0	тис. пуд.
Пшениці	164·3	„ „
Кукурузи	5.292·2	„ „
Просяної муки	278·9	„ „
Яшної „	30·5	„ „
Овсяної „	11·4	„ „
Солоду	3.554·0	„ „
Разом .	9.546·1	тис. пуд.
Окрім того, картоплі	32.232·1	„ „
Патоки (меляси)	10.026·8	„ „

Найбільшу кількість горілки вживають на Катеринославщині (0·96 відра на душу), далі на Харьківщині (0·81), Херсонщині (0·78), Київщині (0·76), Таврії (0·71), Поділлі (0·59), Полтавщині (0·55), Чернигівщині (0·53) та найменше на Волині (0·44).

§ 80. **Дріжжі.** Окрім спирту, на де-яких заводах виготовляється також і дріжжі, які йдуть на виготовлення тіста та для броварства. Із ста фунтів житньої або яшної муки виготовляється 15—16 фунтів дріжжей.

§ 81. **Броварство.** Пиво — це спиртне питво, зварене з пророслих хлібних (яшних) зерен, хмелю та води. Пиво має 3—4% спирту та 8—10% екстракту; вищі сорти пива (мінхенське, пильзенське та мартовське) мають 5—5½% спирту, а портер та ель 9—10%. В склад пивного екстракту входять такі споживчі речі: цукор, декстрин та ще де-які хімичні сполучення, які переходять в пиво з хмелю, а власне: гіркі кислоти та смоли, які надають пиву особливий смак і пах.

Пиво — питво старовинного походження. Його вживали Єгиптяне ще задовго до Р. Х. Принаймні на Єгипетських кладовиськах знаходили малюнки броварського виробництва, а в стародавніх папірусах зустрічається навіть описання, як виготовляли тоді пиво. Про пиво згадує також і Талмуд. По свідоцтву Тацита древні Ґерманці дуже любили пиво і багато його споживали; Греки й Романці пива не любили; вони пили переважно виноградне вино.

На Україні є коло 250 броварень, які в 1912 році зварили коло 17 міліонів відер пива, що виносить 17½% загально імперської продукції. Найбільша кількість броварень міститься на Київщині (19%) та на Волині (17%), найменш на Таврії та на Чернигівщині (6%).

Майже все пиво споживається на місцях. Вивіз пива за кордон та й привіз пива з закордону незначні; пиво не витримує далекого транспорту: воно псується й гіркне.

Споживання пива в 1904 році було, пересічно на одну душу, всього 0·38 відра в рік, а в 1913 році зросло до 0·55 відра.

Пиво вживають як приємне прохолоджуюче та задовольняюче спрагу питво. Корисність пива сумнівна. Раніш думали, що людський орґанизм потрібує для свого споживання якусь кількість спирту і спиртових трунків. Але нині наукою доведено, що спирт для людського орґанизму є річ зайва і навіть шкодлива. Тому і пиво, яке має в своєму складі порівнююче мало спирту і велику кількість споживчого екстракту, приносить людському орґанизмові сумнівну користь. Проте розмір споживання пива все зростає. Особливо багато пива виробляють і споживають в Німеччині, де пиво є національним питвом, яким у нас є квас і мед.

§ 82. **Текстильна промисловість.** Серед річей першої потреби після їжі стоїть одіж, а головне всякі тканини. Тому і текстильна промисловість, яка продукує всякі тканини, найважніша після хліборобства та після промисловости споживчих річей.

Серед усякого сирця, який іде на виріб тканин перші місця займають: бавовняник, вовна, льон, конопля та шовк. Між тим відомо, що самих тільки рослин, які видають волокно, годяще на прядиво, є по-над 400, окрім вовни всяких тварин та пуху з ріжних птиць. Але техничне значіння мають тільки вищеназвані пять річей.

Коштовність всього льону, який продукувався світом, виносив 240 міліонів карбованців по довійськових цінах; вовни по-над 900 міліонів, бавовняника по-над 1200 міліонів карбованців. Отже виходить, що бавовняник — це найбільш розповсюджений текстильний матеріял. А для цього істнують такі причини: 1. волокна бавовняника найтонші (після шовку), найкраще закручуються, а тому можуть видавати дуже тонкі нитки, з яких можна виробляти найтонші тканини; 2. бавовняник — це найдешевший з текстильних матеріялів; 3. виріб тканин з бавовняної пряжі найдешевший.

§ 83. **Бавовняник.** Европа не продукує власного бавовняника. Вся европейська бавовняно-текстильна промисловість виросла на привозному бавовнянику. Між тим, не дивлячись на високий фрахт, на далечінь від міст продукції, бавовняно-текстильна продукція Европи високо розвинена. Розмір бавовняно-текстильної промисловости міряється

кількістю веретен. Найбільша кількість веретен була в Англії (55·6 міліонів веретен), далі в Спол. Штатах Півн. Амер. (31·5 міл. вер.), Ґерманії (11·1 міл. вер.), Росії (9·2 міл. вер.), Франції (7·4 міл. вер.), Австрії (4·9 міл. вер.) та Італії (4·6 міл. вер.).

Україна віддалена від місць продукції бавовняника. На всю Україну істнує всього кілька бавовняно-ткацьких (ситценабивних) фабрик; одна на Катеринославщині (Павлоградська мануфактура), три на Харьківщині та дві на Таврії (місто Мелітопіль). Всі ці фабрики свій сирець діставали з Москви. Решта бавовняно-текстильних і бавовняно-мануфактурних продукцій на Україні зовсім не істнує; нема у нас ниточних фабрик, ні бавовняно-прядільних та крутільних, ні одбілочних, ні добрих красильних, ні печатних . . . Та і взагалі Україна всі свої потреби в бавовняних тканинах задовольняла або з Москви, або з Польщі, або, почасти, з закордону. Але в ближчі часи Україна повинна подбати про забезпечіння себе власною бавовняно-текстильною промисловістю. Україна потрібує що-року для свого населення по-над 4 міліони пудів всяких бавовняних тканин. Українське населення до війни вживало пересічно в рік 4, 3 фунта бавовняних тканин на одну душу населення. Тим більше, що через Чорне море ми легко можемо приставляти собі бавовняний сирець і з Америки, і з Азії, і з Єгипту.

§ 84. **Вовна.** До вовняних тканин наш народ звик з давніх-давен. Як вже згадувалося в розділі про кустарну промисловість, на півночі України, де зіма більш сувора, кустарне виробництво всяких суворих вовняних сукон сильно поширено. Окрім того, Україна має два великі центри вовняно-текстильної промисловости: 1. Поділля — район міста Дунаєвець ушицького повіту, де зосередковано 23 суконних фабрик, на котрих виробляють всякі сукна і грубі і тонкі для мійського вбрання; 2. Чернигівщина — район міста Клинців суразького повіту, де зосередковано 7 великих суконних фабрик, які виробляють всякі сукна, а також найдорожчі сорти: з ворсою і без ворси, драп, кастор, діяґональ, шевіот, вовняну вату, а також пряжу для панчіх.

Всього на Україні істнує три спеціяльно вовнемийних заводи (два на Харьківщині, один на Херсонщині) та по-над сорок вовнопрядільних та вовноткацьких фабрик; окрім того, безліч невеличких напівкустарних і просто кустарних фабрик, які виробляють дешеве селянське сукно в невеличкій кількості.

Україна багато де-чого з вовняних виробів не виробляє. А як що і виробляє, то в дуже незначній кількості, яка далеко не задовольняють внутрішніх потреб. Вовняні вироби, особливо хустки, сукна, нитки, пряжу ще довгі роки довозитиметься на Україну з закордону, хоч Україна, при інтензифікації власного сельського господарства, могла-б розвести вівчарство в таких розмірах, щоб не залежати вовною і вовняними виробами від инших країн.

Кількість фабрично-заводських підприємств, які виробляли вовняні вироби в цілій Росії в 1912 році була 1.052, на Україні 43, кількість робітників відповідно: 134.509 (1912 р.) та 5767 (1910 р.)

§ 85. **Шовк.** Вся Україна має дуже сприятливі умовини для розвитку шовкової промисловости; проте, окрім перших спроб на Київщині та де-яких заходів з боку ґерманских і болгарських кольонистів на півдні України, справа ця далі не посунулася. В Росії-ж цю справу досить розвинено. В Росії в 1912 році було 220 шовкооброблюючих підприємств з 37 тисячами робітників.

§ 86. **Льон та конопля.** Льняна тканина була відома в найдавніші часи. Старий Вавилон, Старий Єгипет, Фінікія і инші народи Сходу обслуговувалися льняними полотнами. Про цю галузь промисловости згадує в своїх творах і Гомер. Всяка жінка від цариці до рабині мусіла старанно працювати за ткацьким варстатом та за веретеном. Також і Ґерманці носили одіж, вироблену руками своїх жінок і дочок. Та й у нас на Україні жіноцтво споконвіку постачало на семю всякі домашні тканні вироби. На Чернигівщині та на Полтавщині, особливо в тих глухих кутках, де ще до цього часу збереглися стародавні звичаї, багато жінок і донині вважають для себе за великий сором одягатися в убрання, зроблене не власними руками.

Всесвітня льняна промисловість зясовується такими порівняннями. Кількість веретен, які працювали на льняних мануфактурах для Анґлії, досягла 1162 тисяч штук, Франції 567 тисяч штук, Росії 367 тисяч штук, Бельґії 315·4 тисяч штук, Австро-Угорщини 297 тисяч штук, Ґерманії 279 тисяч штук.

Розвиток льноткацької промисловости в Росії не відповідає продукції сирця. Росія, яка продукувала 74% загально-европейської кількости льняного волокна (25—36 міл. пудів у рік), переробляє на тканини у себе всього 20%; решту вивозилося за кордон — то

як льон, то як клоччя. Найбільше льону вивозилося до Анґлії, Ґерманії та Бельґії. Всього вироблено було в Росії в 1908 році $2^1/_2$ міліони пудів всякої льняної тканини, окрім кустарного виробництва, яке не підраховувалось. З тієї кількости: тонкого полотна 23%, парусини і грубого полотна 41%, мішків 23%, столової білизни 7%, спаковочних тканин 6·2%.

Продукція льону для волокна на Україні провадиться по всій півночі (Чернигівська, Волинська, почасти Київська і Полтавська). На Україні до війни працювало 22 льно- та коноплетріпальні: одна на Полтавщині (золотоноський повіт), та 21 на Чернигівщині (в мглинському повіті 6, в стародубському 5, в новозибковському 9, суразькому 1). В решті місцевостей істнує тільки кустарне виробництво.

Вироби з конопляника (канати, мотузки, шпаґат та конопляна тканина) провадилися головне на Чернигівщині. Чернигівщина в 1912 році виробила: 90 тис. пуд. всяких канатів, 98 тис. пуд. шпаґатів та 20 тис. пуд тканини. Окрім того, по всіх усюдах України вироблялося значну кількість цих виробів на півкустарних підприємствах.

Окрім того, Україна потрібує значну кількість так званого „Манільського“ шпаґату для сноповязалок. Манільський шпаґат довозився в Росію в кількості 600 тис. пудів, а то й більше в рік, і йшов із закордону без всякого мита. Половина з цієї кількости йшла на задоволення потреб України.

Що до джутових виробів, то цю галузь промисловости на Україні розвинено поки-що мало. Істнує тепер на Україні два великих заводи: в Одесі та коло Харькова (Нова Баварія).

§ 87. **Машинобудівництво.** Майже вся сучасність збудована на машинах. Всі галузі промисловости цілком залежать від праці машин: та й решта здобутків сучасної культури цілком основана на заміні мязової сили чоловіка — машиною. Оця основна риса сучасної культури і викликала до життя безліч спеціяльних машинобудівельних заводів.

Як відомо з історії культури, першу парову машину було вибудовано в 1769 році Джемсом Уаттом (1736—1819), а спроби над її вибудуванням провадилися цілий XVII вік.

На Україні машинобудівництво розпочалося тільки в середині XIX ст., скоро після того, як розвинулася промислова діяльність нашого півдня, як Донецька округа почала видавати більш-менш помітну кількість твердого мінерального палива.

В 1866 році на Україні істнувало 59 метальооброблюючих підприємств (3·4% від загально імперської кількости), які виробляли всяких виробів на $1^1/_2$ міліони карбованців в рік, у тому числі Катеринославщина на своїх 5 металюрґічних заводах виробляла всяких виробів і головне риночного заліза цінністю на 0·75 міл. карб., цеб-то цілу половину загально-української продукції. Решта були переважно дрібні майстерні. Цінність метального виробництва всієї України виносила всього 2·2% загально російської.

Сучасність показує нам зовсім инше. Тепер на Україні машинобудівництво складає досить поважну галузь народного господарства. На Україні істнує три великих паровозобудівельних заводи (Харьків, Миколаїв, Кременчук) та величезна кількість всяких спеціяльних машинобудівельних заводів і безліч заводів сельсько-господарських машин і всякого знаряддя. На превеликий жаль, більш складні сельсько-господарські і всякі инші машини на Україні не виробляється. Всі нові машини виписується з закордону.

Найкращі заводи пристосовано до великих центрів (Катеринослав, Одеса, Київ, Єлисавет, Олександрівськ, Бердянськ і т. и.).

Миколаївський судобудівельний завод будує всякі пароплави від дредноутів та миноносців — до великіх пасажирських і товарових пароходів.

Загальна вартість виробу на Україні сельсько-господарських машин і всякого знаряддя виносила для 1912 року коло 30 міліонів карб., цеб-то 66% загально російської продукції. Вироб Таврії 28·7%, Херсонщини 26·3%, Катеринославщини 21·3% та Харьківщини 17·5%.

Вартість всяких инших машин, вироблених на машинобудівельних заводах України, досягала такої-ж суми. Довіз всіх машин на Україну виносить до 50% її власного виробництва.

§ 88. **Папірова промисловість.** Папірову промисловість на Україні, особливо в лісовій частині, досить поширено. Найбільша кількість папірових фабрик міститься на Волині (12), Київщині (9), Харьківщині (8) та Полтавщині (5). Окрім того, на Херсонщині істнує 23 невеличких фабрики. Всього на Україні є 65 папірових фабрик, та три фабрики древесної маси, на яких працює коло 5000 робітників. В цілій Росії в 1912 році було 446 папірових фабрик з 43.000 робітників. Україна продукувала 40% загально імперської продукції білої древесної маси, 17% продукції грубого білого обгорточного паперу, 30% бурого і жовтого обгорточного паперу,

40% простого картону, 40% папіросного паперу і тільки 5% паперу для друку і 1½% паперу для писання. Отже наші папірові фабрики виробляють переважно грубий товар, а головного товару, який потрібен тепер Україні в такій великій кількості — продукується обмаль.

А відомо-ж, що рівень і височінь культурного стану всякого народу означається по кількості споживаного ним паперу. Всякі книжки, ґазети, журнали, школи, освіта — все це вимагає безліч паперу. Всього цього у нас поки-що мало. Тому то і папірова промисловість на Україні мусить розвинутися, і для цього є певні підвалини.

Нині папір виробляється головне з дерева, соломи і шмаття. Найкращі сорти паперу потрібують добавки шмаття. Обгорточний папір увесь виготовляється з дерева і соломи.

Людина з самого початку свого доісторичного істнування почувала потребу якось запотовувати свої думки та факти минулого. Ця потреба, як відомо, викликала письменність, а письменність потрібувала багато всякого матеріялу для писання. З початку культури письменства для писання були придатні всякі гладенькі платівки з каміня, з глини, з металю; далі для цієї мети почали вживати листя рослин, напр.: листя пальми, ще далі — шкіри, які звалися „перґаментом“, а врешті „папірус“ — річ схожу з нашим сучасним папером, який виготовлявся з спеціяльної рослини (очерет, який ріс в Єгипті, Палестині, Індії, Африці, Сицілії та в инших місцях) і який служив найбільш поширеним матеріялом для писання в середні віки.

Папір винайшли Китайці; вони виготовляли його з волокон шовковиці, китайської трави та бамбусового очерету. З Китаю науку виготовляти папір було занесено в Персію, Дамаск, на північ Африки, а звідти через Еспанію в Европу, де вона була відома вже в XII ст. (Ґерманії).

Друкування книжок розпочалося вже значно пізніше і викликало інтензивний розвиток папірової продукції, яка скоро стала на шлях фабричний і вже провадилася за допомогою машин і в великій кількості.

Світовий роковий виріб паперу досягає нині двох міліярдів пудів.

§ 89. **Сірникову промисловість** на Україні зосередковано на Чернигівщині, де міститься 8 сірникових фабрик із загальної кількости 15 на всю Україну. Річна продукція сірникових фабрик на Україні виносить 3¼ міліони ящиків сірників, цеб-то 20% продукції цілої бувшої Росії.

§ 90. **Механичну обробку дерева** пристосовано до півночи України, лісових ґуберній Волинської, Київської та Чернигівської. Всього на Україні в 1912 році було 276 визначніших фабрично-заводських підприємств по механичній обробці дерева, з тої кількости лісопилень (тартаків) 185, фанерних заводів 8, заводів меблі 19,

паркету 23, чоботарського приладдя (шпильки, колодки). 4, всі на Волині; коркових 3, всі на Херсонщині, де-кілька великих бондарень та безліч ріжноманітних напівкустарних підприємств.

§ 91. **Суха перегонка дерева** носить майже виключно кустарний характер. Добувається смолу, дьоготь, деревяне вугілля, живицю, шпиґинарь та зрідка оцет.

§ 92. **Химичну промисловість** до останньої війни було поширено дуже мало. На цю важливу галузь народного господарства не зверталося відповідної уваги. Війна показала, оскільки помилкова була політика уряду, який не дбав про розвиток національної химичної промисловости. Насамперед було мало розвинено фабричну продукцію сірчаного квасу, який є підвалиною багатьох инших фабричних продукцій, найпотрібніших для сучасного культурного життя. Сірчаний квас потрібен для виробу соди, шкла (бісульфит), штучних угноїнь (суперфосфату і сірчаноквасного амонія) та для добування багатьох химичних і фармацевтичних квасів, а також при виробі вибухових річей, фарб, стеарину, для полуди і для багатьох ріжноманітних техничних потреб і промислових завдань.

Але, на превеликий жаль, Україна в надрах своїх не має сірки, цеб-то сирця для виробу сірчаного квасу. Колчедани (сірчане сполучення заліза) довозять на Україну з Греції, Турції, Портуґалії та з Італії.

В 1913 році продукція сірчаного квасу на бувшому півдні Росії досягала всього $^1/_2$ міліярда пудів (66°), в 1917 році, під впливом потреб війни, збільшилася в чотирі рази. Виробництво азотного квасу збільшилося з 107 тис. пудів в 1913 році до 2303 тис. пудів в 1917 році; аміячної селітри — з 4 тис. пуд. в 1913 році до 570 тис. пудів в 1917 році.

Соду вироблялося на Харьківщині і Катеринославщині. Поташ — на Кубані.

§ 93. **Продукти кокусування.** Кокусом називають решту камінного вугілля, збагачену вугіллям після процесу сухої перегонки. Відношення кокусу до камінного вугілля таке саме, як відношення деревяного вугілля до дров. Кокус вживають для виплавки чавуна в доменних печах. З камінного вугілля одержують 70—80% кокусу, решта, так звані летючі речі, відходять геть.

Але летючі речі мають велику цінність. Вони складаються з таких химичних індивідуумів: світючого ґазу та рідких продуктів одгону, які складаються з аміячної води і камінновугільної смоли.

Користь світючого ґазу відома: він іде на освітлення, на всякі техничні завдання, як паливо, на ґазові кухні то-що. За кордоном світючий ґаз вживається дуже широко. У нас на Україні вживається його мало (Київ, Харьків).

З аміяку видобувається або штучну селітру (азотний квас), або сірчанокислий амоній. І той і другий йдуть на штучне угноїння.

Каміновугільна смола дає нам багато всяких цінних річей, а передовсим бензол і толуол, які йдуть на виріб штучних фарб, а бензол, окрім того, заміняє бензину в двигунах внутрішнього згорання (автомобілі то-що).

Феноли і крезоли йдуть на вироб річей фармацевтичних та лікарських, а також на вироб штучних фарб.

Окрім того, з камінновугільної смоли видобувають асфальт, який іде також і на вироб толю для покриття дахів в будівлях і пек.

В 1916 році на Україні працювало 4887 кокусових пічей, в яких видобуто було 270 міл. пуд. кокусу. З цієї кількости кокусових пічей 975 (або 24%) було з утілізацією продуктів кокусування. Решта кокусових пічей випускають і до нині дорогоцінні продукти кокусування просто в повітря або палять їх в печах.

§ 94. **Обробку продуктів скотарства** на Україні розвинено слабо. Багато шкір з України вивозять сирих, невироблених, а готових не вистарчає на задоволення потреб власного населення. Власного сала (говяжого) не вистарчає для власної миловареної та стеаринової промисловости. Все це покажчик підупаду нашого національного скотарства.

Найбільші гарбарні знаходяться на Київщині (Васильків, Бердичів, Радомисль). Центр миловаріння — Одеса.

Через те, що Україні власного сала на виріб мила, потрібного для населення, не вистарчає, вона привозить штучне тверде сало — саломас з Кубані.

Саломас — штучне тверде сало, вироблене з олії, рослинного (соняшникового) масла.

Вживання мила на Україні вирахувано: для міського населення — 20 фунтів на рік на одну душу, для сельського 4 фунти, що виносить $6^1/_2$ міліонів пудів мила на рік. Для виробу такої кількости

мила потрібно $2^1/_2$ міліони пудів твердого говяжого, почасти баранячого сала. Сирий говяжий жир перетоплюється на салотопнях, які містяться коло боєнь, головне по великих містах.

Торгівля.

§ 95. **Що таке торгівля.** Були часи, коли людність не знала торгівлі. Кожна семя обслуговувала сама себе всим потрібним для життя. Чоловіки ходили на полювання, ловили звірів, здобували мясо й шкіри. Мясо йшло в їжу, а шкіри на одіж, вони-ж обробляли і поля, а жінки мололи зерно на ручних млинках, ткали просту одіж, шили вбрання, варили їжу, доглядали дітей. Кожна семя працювала виключно на себе. Тоді не було ще краму, не було обміну виробами, не було торгівлі, було так зване „натуральне“ хазяйство.

Але скоро зявився поділ людности на більш заможних і менш заможних; появилися окремі привілейовані семї: всяка старшина, жерці, військові начальники, дружинники, князі, які не задовольняються тими виробами, що дістає і виробляє власна семя, або місцеве населення, або свій народ. Завязується дружні зносини з сусідніми народами, з якими обмінюються дарунками, а через них поширюється обсяг потреб і бажань окремих осіб. Особливо сприяли цьому війни, які збагачували переможців, а також виділяли перед другими всяких воєначальників та проводирів війська, що сприяли перемозі одного народа над другим. Останнє приводило до випадкового збагачення і окремих народів і окремих осіб, а також до зросту потреб, вимог і бажань. Скоро після першого випадкового ознайомлення з вартістю виробів, зявляється вже постійний попит на ці вироби, особливо гострий, коли якийсь народ не міг в своїх обставинах витворити якийсь товар. Так, наприклад, вироби з металю, з слонової кости, смачні й хмільні питва, мед, вироблені шкіри, тканини, одіж все це скоро стало речами мало не першої потреби і попит на них серед всіх народів був надзвичайно великий.

Перші кроки до міжнародної торгівлі було зроблено на безпосередньому обміні власними виробами. Їхали посланці в чужий край, везли вироби своєї країни (мед, віск, хутро, коней), обмінювали там свої продукти на вироби людей чужої країни, на такі вироби, яких вони сами не вміли виробляти або не мали з чого виробляти (зброю, дорогоцінні речі, заморські питва, тонкі шовкові вбрання) і поверталися назад. Виникла „мінова“ торгівля, голий принціп якої покладено в основу і сучасних міжнародних торговельних стосунків.

Звідси і термін „торгівля“ треба розуміти, як обмін виробів на вироби, продуктів на продукти в ріжній кількости, але однакової вартости. А все, що йде в торгівлю, все, чим можна торгувати, дістало назву „крам“ (товари).

Навіть в межах натурального хазяйства людність вже розуміла, що одна людина не має змоги виробляти гарно і вигідно всякі речі. Вже й тоді помічався поділ праці, так звана „спеціялізація“. Чоловіки ловили звірів, жінки варили їжу і т. п. Що-далі, в міру того, як людність підіймалася на вищі щаблі культурного життя, принціп поділу і спеціялізації праці знаходив все більш переконуючі підтвердження; людність поволі переходила від хатнього виробництва до виробництва промислового, від універсальности до спеціялізації. Так зявилися всякі фаховці (шевці, слюсарі, кравці, теслярі і т. п.).

Товари бувають ріжноманітні; одні товари йдуть в продаж у необробленому вигляді, — це всякі сирці, напр., камінне вугілля, руда, нафта, бавовняник; другі в напівобробленому вигляді, — це півфабрикати, напр.: лісовий матеріял, чавун, прядиво, шкіри, сало; треті — всякі готові вироби або фабрикати, власне „крам“ — це машини, метальові вироби, одіж, взуття, ґалянтерея, мило то-що.

Поки споживання ріжноманітних товарів було обмежене самою невеликою кількістю заможних осіб, видобування отаких товарів було не трудне. В ті місцевості, де ці товари видобувалося, посилалося спеціяльних посланців, які й привозили потрібний товар. Але попит на ріжноманітний товар все зростав з боку все ширшого й ширшого загалу. Тому-то промисловці, які виробляли певний товар на продаж, почали вивозити свої товари на продаж, користуючися всякою оказією, чи то святом, чи то гульбищем. Скоро виникли спеціяльні ярмарки, на які людність вивозила всякі товари з далеких і близьких околиць і де можна було купити всякий крам.

Правильному обмінові продуктами виробництва багато шкодило те, що торгівля велася спорадично, випадково. Цю хибу було полагоджено тим, що виник спеціяльний гурт людей, які почали спеціяльно торгівлею, які купували всякий крам у тих людей, що його виробляли, цеб-то у промисловців в необмеженій кількості за свій страх і риск і продавали його з де-якою надбавкою на власну користь. Ці люди, які вибрали своєю спеціяльністю купівлю-продаж, почали називатися „купцями“.

§ 96. **Кооперація.** Купці виявляють широку власну ініціятиву, шукають найдешевший товар, перевозять його туди, де його обмаль

і де на нього є великий попит, одкривають власні склади, маґазини, замовляють велику кількість товарів, роблять відповідні запаси. Одним словом, купець забезпечує фабрикантові збут його виробів, а споживачеві задоволення його потреб. Між споживачем і фабрикантом стоїть купець. Але не один він стоїть. Товари закуповують у великій кількості так звані купці оптовики, які продають купцям товар вроздріб, меншими партіями. Останні постачають крам в дрібні крамнички, з котрих крам уже безпосереднє попадає до рук споживача. Така орґанизація є досить доладна, але для споживача не вигідна. Річ в тім, що кожний з купців накладає на крам певний відсоток на свою користь. Поки крам дійде з фабрики в руки безпосереднього споживача, на цьому крамі заробляє і фабрикант, і оптовик, і купець, і дрібний крамарь. Таким робом, накладні видатки на крам досягають великих розмірів. Це вже є зло, з яким треба якось боротися. Противагою апетитам приватних підприємців, купців і крамарів життя висунуло кооперацію, цеб-то торговельну орґанизацію безпосереднє самих споживачів. При кооперативній торгівлі між споживачем (кооператором) і фабрикантом ніхто не стоїть. Гурт людей закладає Кооперативне Т-во, яке через своє Правління, через довірених людей провадить закупки по можливості з перших рук, від фабрикантів, або в крайнім разі від оптовиків, і постачає цей крам по найдешевшій ціні, без прибутку своїм членам споживачам, накладаючи на собі вартість товару тільки орґанизаційні трати.

В останні часи кооперація вийшла за межі самої торгівлі. Кооперація розпочала також і виробництво найбільш простих річей, в більшості випадків річей першої потреби. В таких випадках член кооперативу є до де-якої міри і фабрикантом, бо він приймає участь своїм голосом в орґанизації підприємства і в прибутках від цього підприємства, і є безпосереднім споживачем.

§ 97. **Торгівля внутрішня і зовнішня.** Кожна держава веде торгівлю через свої торгові орґанизації і в самій державі, між окремими містами, між окремими торговельними орґанизаціями та особами, — це так звана внутрішня торгівля, а також і з сусідніми державами і з особами і орґанизаціями, які належать до инших держав, — це так звана зовнішня або закордонна торгівля. Зовнішня торгівля провадиться переважно морськими шляхами, де вони найдешевші, а з сусідніми державами також і битими (сухопутними) шляхами і залізницями. Україна веде сухопутну торгівлю з Польщею, Росією, Німеччиною, Румунією, та морським шляхом з Францією, Турцією,

Англією, Італією, Кавказом та иншими країнами. Де-які товари проходять через Україну з Росії, або з Кавказу безпосереднє за кордон, або, навпаки, з закордону в Росію; Німеччина і Польща купують на Україні багато хліба й цукру не для власного вжитку, а для продажу. Така торгівля зветься транзитною.

Окрім того, як згадувалося вже вище, торгівля поділяється на оптову, коли продають і купують відразу великі партії одноманітних товарів і вроздріб, коли продають і купують на невелику суму і в невеликій кількості.

Для улекшення міжнародних зносин окремі держави заключають між собою торговельні договори, на підставі котрих купці, громадяне даних держав, дістають собі обопільно певні привілеї і всякі улекшення.

В останні часи, під тиском військових подій та демократичних впливів, окремі держави охоче поширюють свої господарсько-торговельні заходи тим, що стають на шлях так званих торговельних монополій. В таких випадках держава через своїх аґентів та через відповідні орґанизації скуповує по твердих і справедливих цінах увесь товар, який буде випродуковано приватними підприємцями (цукор, горілка, камінне вугілля, збіжжя) та продає їх з певною надбавкою (акциз) споживачам. Нині трапляється і так, що де-які товари, особливо товари монополізовані, держава продає безпосереднє другій державі, яка цей товар вже сама розпределяє між власними споживачами (Україна так продавала Центральним Державам — Німеччині і Австро-Угорщині збіжжя, цукор та руду). Остання форма куплі-продажу і розпределення є найбільш досконалою, а налагодження гнучкого державного торговельного апарату для переведення всіх торговельних операцій, як внутрішніх, так і закордонних, без участи заінтересованої в цьому приватної ініціятиви (купців), є ідеалом майбутнього, може вже і недалекого.

Взагалі можна передбачати, що демократичні держави близького майбутнього приймуть на себе значно ширші і глибші господарські обовязки і функції і доведуть власний орґанизаційний хист по-за межами використування приватної ініціятиви не тільки в торговельних операціях, що дає поруч зо всим иншим для держави також і великий прибуток, а також в галузях промислових, і тим одкинуть геть твердо усталений погляд, ніби держава кепський хазяїн! Держава мусить бути гарним хазяїном, бо вона повинна працювати на користь всій людності, яка населяє цю державу, без всяких виняткiв, без всяких привілеїв. А люди, які матимуть такі доручення, напевне будуть і добрими господарями.

§ 98. **Ярмарки.** За старих часів на Україні, як і по всіх усюдах, сталої торгівлі не було. Торгівлю провадилося виключно при всяких оказіях в тих місцях, де народ збірався в більшій або меншій кількості підчас свят, особливо в день „храма“, цеб-то в день святого, якому присвячено церкву і т. п. Особливо велике значіння для поширення торгівлі мали манастирі, куди надходило багато всякого народу на прощу, а під стінами манастиря, особливо після скінчення служби Божої, йшла жвава торгівля. Таким робом виникли певні торгові дні і місця, встановлені традиціями і звичаєм. Такі торгові дні стали зватися ярмарками.

В міру зросту міст, ярмарки почали улаштовуватися і по містах, де під ярмарок одводилося якусь площу, куди зїжались околишні люди реґулярно раз-два на рік, або що-місяця, а то і що-тижня і при-

возили на продаж продукти свого хазяйства, свого промислу, свої вироби.

Тепер ярмарки вже потроху гублять своє надзвичайне значіння. Та й справді, Україна в останні роки вкрилася густою сіткою всяких шляхів сполучення; доставка товарів з місця на місце сильно улекшилася, пошта й телеґраф допомагають переведенню торгових операцій, а тому, цілком зрозуміло, що роля ярмарків поволі звужується. З ярмаркової торгівлі зникають великі галузі товарів, як, наприклад, мануфактура, але ярмарки зостаються центральним місцем для торгу худобою, кіньми, продуктами скотарства і птахівництва, вовною, щетиною та лісом. Де-які ярмарки мають спеціяльне значіння, напр., ярмарки на Волині в Житомирі; Дубно, Рівне відомі торгівлею хмелем; у Гомелі відбувається великий торг лісом (оборот в 2 міл. карб.); у Київі контрактовий ярмарок уславився великим торгом цукром, збіжжям, спиртом, вовною, камінним вугіллям, лісовим матеріялом і машинами. Підчас Київських контрактів цукровари роблять умови на посіви буряка, законтрактовують плянтації, наймають служащих, закуповують всякі потрібні речі для цукрової кампанії і т. п. На контракти зїзжається сила народу зо всіх міст України. Контрактовий ярмарок тягнеться чотирі тижні протягом цілого місяця лютого.

В Харькові що року відбувається чотирі великих ярмарки: на Водохреща, на Тройцю, на Першу Пречисту та на Покрову. На цих ярмарках торгують мануфактурою, ґалянтереєю, сельсько-господарськими машинами та особливо худобою, кіньми, вовною і шкірами, а також щетиною, пухом, пірям і хутром. Великі кількості шкіри і вовни привозиться на ці ярмарки з Сибіру та з Монголії. Обороти Хрещенського і Покровського ярмарків були приблизно в 15 міл. карб., рахуючи на довійськові ціни, а решти двох по 5 міл. карб.[1]) Великі ярмарки, на яких відбувається торг переважно худобою, відбуваються в Полтаві[2]), Сумах, Ізюмі, Ромнах[3]), Кременчуці[4]), Балті, Ярмолинцях[5]); на Поділлі — у Винниці, Немирові, Єлисаветі, Вознесенську, Тирасполі, Пружанах, Кобрині — свині й коні; шкірами в Білій Церкві, вовною в Бахмуті і Павлограді на Катеринославщині. По всіх ярмарках добре торгують місцеві гончарі, розпродуючи власні вироби. Ярмаркову торгівлю особливо поширено на Правобережжі, а передовсим на Волині та на Поділлі, де ярмарки відбуваються один за другим майже у кожному повітовому місті та містечку і майже не припиняються: один кінчається, а другий починається; торговці переїзжають безпосереднє

---

[1]) Нижегородський ярмарок має оборот до 190 міл. карб. [2]) Іліїнський. [3]) Масляний і Вознесенський. [4]) Стрітенський. [5]) Петро-Павловський.

з одного ярмарку на другий. На таких ярмарках торгують всим: і бакалією, і мануфактурою, і ґалянтереєю і всякими продуктами сельського господарства, особливо худобою, свиньми і кіньми. Населення звикло до ярмарків, охоче їздить на ярмарки і свою куплю-продаж пристосовує до них.

Але, як українське населення не кохається в ярмарках, значіння їх потроху підупадає і мусить підупадати. Життя творить для торгівлі нові форми, а між останніми кооперацію, яка серед українського населення нині пустила глибокі корні, та й инші фактори підвищеної культури поволі зменшують значіння і обороти ярмарків.

§ 99. Розмір всесвітньої торгівлі, як внутрішньої, так і міжнародньої, хутко зростає. Ще в 1850 році всесвітня торгівля досягала ледви $8^1/_2$ міліярдів карбованців, а в останній довійськовий рік (1913) вона досягла вже 70 міліярдів карбованців і що-далі, все буде збільшуватися. Разом з тим зростають і перевозки всяких товарів; зростає залізнича колія, кількість ваґонів, паровозів, пароплавів і т. д.

§ 100. Центром торгівлі, і зовнішньої і внутрішньої, споконвіку був Київ, а далі Одеса, Харьків, Катеринослав, Миколаїв і Маріупіль.

Київ стояв на великому історичному шляху „з Варягів в Греки“, був сполучений з усією країною і водними (Десна, Припять) і битими шляхами. В старі часи Київська земля славилася своїми природними багатствами; в річках було ще багато риби, в лісах — дикого звіря, поля давали добрі урожаї. Головні речі для вивозу з Київської землі були: шкіри, сало, мед, віск, а почасти й збіжжя. На Україну привозили шовкові тканини, збрую, злато і срібло, металі, вина та сіль.

Київ вів жваву торгівлю з Новгородом. З Новгорода по Дніпру йшли хутро, закордонні сукна та деревяні вироби, якими славився старий Новгород. В Київ приїзжало багато грецьких, венеціянських та німецьких купців, більшість з них у Київі мали навіть свої постійні контори й відділи. Кияне і сами охоче їздили за кордон, особливо в Царьгород, Реґенсбурґ, де мали свої контори і своїх довірених людей, які жили там постійно.

§ 101. Що до самої України, то валовий прибуток всього її народного господарства, головне її промисловости, в 1913 році, рахуючи на довійськові ціни, складався з 2787 міліонів карбованців[1]), (без акцизу і инших податків), а власне:

---

[1]) По підрахунках Управляючого відділом статистики Міністерства Торгу і Промисловости Ю. О. Кривченко валовий прибуток від хліборобства складає 1483 міл. карб., від скотарства 266 міл. карб., цукроварства 191, млинарства 165, металюрґії 130, камінновугільної 124, машинобудівництва та від метальової промисловости 103, птахівництва 48, від гірничих розробок (сіль, руда, камінь) 45, лісового промислу 42, гуральництва 28, від виробництва решти споживчих річей 27, обробки мінеральних річей 25, обробки текстильних річей 25, химичних 24, броварство і пасіяництво 15, тютюноводство 12, обробка продуктів скотарства 12, папірова промисловість 8, механична обробка дерева 8. Цифри ці приблизні і відносні, але характеристичні; звідси виявляється характер і властивості нашої промисловости і нашого торгу.

Продукти сельського господарства складали .	1839·0	міл. карб.	або	66 %
Продукти сельсько-господ. промисловости . .	418·8	„ „	„	15 %
Продукти гірничого промислу	169·0	„ „	„	6 %
Металюрґічні, метальові і машинові вироби .	232·2	„ „	„	8·5 %
Решта промислу складала	128·0	„ „	„	4·5 %
А разом .	2787·0	міл. карб.		

§ 102. Україна є країною сельсько-господарською. Тому і предмети торгівлі для України — це головне продукти сельського господарства і сельсько-господарської промисловости, виносять 80 % її цілого балянсу.

Україна вивозила за кордон до війни що-року своїх лишків:

продуктів хліборобства на	372·0	міліони	карбованців
цукру	160·0	„	„
металю і метальових виробів . . .	67·2	„	„
продуктів птахівництва	30·0	„	„
„ скотарства	23·9	„	„
руди залізної і манґанової	8·5	„	„
камінного вугілля	1·2	„	„
решту товарів	10·2	„	„
а разом в рік на	673·1	міліони	карбованців

та привозила з-за кордону:

мануфактури на	250·0	міліони	карбованців
рибних товарів	32·6	„	„
пряжі	24·6	„	„
шкір оброблених	22·3	„	„
нафти і нафтових продуктів	21·9	„	„
кольоніяльних і бакалейних тов. . .	21·0	„	„
вина	20·5	„	„
машин і метальових виробів	13·5	„	„
лісового матеріялу	11·3	„	„
рослинного масла	11·0	„	„
химичних і фармацевтичних тов. . .	6·5	„	„
та решти товарів	49·3	„	„
а разом в рік на	484·5	міліони	карбованців.

До Росії Україна вивозила муку пшеничну й жито (в рік на 45 міл. пуд.), чавун, залізо (по-над 64 міл. пуд.), цукор (45 міл. пуд.), збіжжя і висівки (9 міл. пуд.), рогату худобу (по-над 200.000 голів у рік), свині (коло 90.000 шт.), мясо (по-над 1 міл. пуд.), сало, руду (47·5 міл. пуд.), глину, цеглу, соду (5 міл. пуд.); привозила шкіри, вівці, масло рослинне, рибу, нафту, карасин, шмари, мануфактуру, лісовий товар, цемент та будівельний камінь.

За кордон Україна вивозила головно збіжжя (по-над 340 міл. пуд.), вичавки (4 міл. пуд.), насіння (3 міл. пуд.), рогату худобу (11 тис. гол.), свині (22 тис. шт.), яйця (4 міл. пуд.), цукор (10 міл. пуд.), лісовий товар (17 міл. пуд.), руду (30 міл. пуд.); привозила машини всякі, залізні вироби, струмент, скобяний товар, фарби, химичні та фармацевтичні товари, пряжу, рибу, кольоніяльні та бакалейні товари та всякий дрібязок.

Україна пересічно за трьохріччя 1909—1911 років мала активний торговий балянс, цеб-то її роковий вивіз (673, 1 міл. карб.) був більший за привіз (484·5 міл. карб.). Ця ріжниця (188·6 міл. карб.) досить значна і стверджує той висновок, що Україна може бути дійсно багатою країною.

Найтісніші торговельні стосунки в України були з рештою частин бувшої Російської Імперії, а передовсим з Польщею, далі з Німеччиною, б. Австро-Угорщиною, Францією, Анґлією, Італією, Румунією, Фінляндією, Турцією і иншими країнами. На превеликий жаль, Українська промисловість розвинена значно слабше за промисловість сливе всіх инших сусідніх країн (окрім Росії). Тому-то ми не встигали переробити ввесь свій сирець на фабрикати і вивозили його за кордон і навпаки з-за кордону привозили не сирець для власної промисловости, а готові вироби. Ми вивозимо тільки 35—40% всього свого вивозу у формі готових виробів, а решту 60—65% як сирець. Ми вивозимо необроблені шкіри, а привозимо шкіряні вироби; вивозимо коноплю, привозимо линви; вивозимо залізну руду і сортове залізо, привозимо готові метальові вироби і машини. Все це свідчить про нашу промислову і економичну відсталість та про те, що наше народне хазяйство є екстензивне, цеб-то мало розвинене, що вживає примітивних засобів хазяйнування. Україна повинна прямувати до інтензифікації свого господарського життя, цеб-то передовсим поліпшити своє сельське-господарство, розвивати свою власну промисловість, використовувати всякі технічні поліпшення та досягти того, щоб наша народна праця давала найбільше корисний ефект.

Найбільшу удільну вагу нашої закордонної торгівлі складає збіжжя. Україна що-року вивозить в Росію і за кордон 340—400 міл. пуд. всякого збіжжя, що виносить 28—33% від власного урожаю. На першому місці по вартості стоїть пшениця, якої вивозиться 50—60% всього вивозу збіжжя, далі ячмінь 30—40%, жито 6% та овес 4%.

Україна, як продуцент збіжжя, зустрічає сильних конкурентів з боку Спол. Шт. Півн. Америки, Канади та Арґентини. Але після минулої світової війни, наслідком значного зменшення торгового фльоту і голоду на всім світі на споживчі продукти, а між ними передовсим на збіжжя, ця конкуренція в перші роки буде не страшна. Треба тільки, щоб Україна протягом ближчих переходових років стала на шлях інтензифікації власного сельського господарства та поліпшила культуру збіжжя, яке на світовому хлібному ринкові розцінювалося нижче инших хлібів через свою забрудненість та кепський сорт.

Вивіз хлібів провадиться головне через порти, а передовсим з Одеси, Маріуполя, Бердянську, Миколаїва та Херсону. В торгівлі

збіжжям велику ролю відограватимуть Миколаїв та Херсон, які сполучені Дніпром і Бугом з центрами України. Почасти хліб іде по Припяті та її прирічках через Німан у Данціґ та Кеніґсберґ.

Транспорт і шляхи сполучення.

§ 103. Шляхи сполучення поділяються на: 1. биті або ґрунтові; 2. бруковані; 3. залізні; 4. водяні та 5. повітряні.

Шляхи сполучають між собою окремі міста, села, місцевості і держави. Людність на перших ступнях свого розвитку потрібувала мати між собою певні зносини, а всякі зносини провадилися певними шляхами. Найперші сполучення — це були звичайні ґрунтові дороги або „биті“ шляхи, а там, де можна, то шляхом сполучення була річка. Водою зносини найлекші. Гнати човен куди лекше, ніж тягнути цей самий тягар на колесах битим шляхом. Водні сполучення не мають таких труднощів, як ґрунтові; нема гір, не буває болота, грудок, пилу. Тому-то річки з давніх-давен були для людности улюбленим способом сполучення.

Шляхи бувають природні і штучні. Природні шляхи — це шляхи, які зготовила сама природа, а власне моря, річки, ґрунтові шляхи, гірські стежки, гірські переходи. Ці шляхи були єдиними шляхами сполучення для доісторичної людини. Але з часом люди почали вигадувати засоби для поліпшення шляхів. Потрібним стало видумати улекшені засоби для пересовування, для скорої перевозки товарів, отже чоловік почав вибудовувати штучні шляхи сполучення. Перші штучні шляхи сполучення були бруковані. Історія брукованих шляхів губиться в глибокій минувшині. Брукують шляхи деревом і камінням. Камінь для брукування буває або природний (ґранит, цупкий пісковець) або штучний (цегла, звончак). Брукують вулиці в містах, пішоходи, шосе, мостові і т. и. Перші залізниці на Україні вибудовано на початку другої половини минулого століття. Перше повітряне поштове сполучення було встановлено в 1918 році весною, після розпорядження Української Центральної Ради, між Київом і Полтавою.

Україна багата природними шляхами і ґрунтовими і водними. Ґрунтові шляхи в де-яких місцях або вибруковані або шосовані. Довжина всяких доріг на Україні перед революцією складала коло 130.000 верст, із цієї кількости шосованих і брукованих було коло 6.000 верст або 4·6% від загальної кількости доріг; водяних 10.000 верст або 7·7%; залізних 14.000 або 10·8%; та ґрунтових коло 100.000 верст або 76·9%. На одну тисячу квадратових верст території України припадає 235 верст всяких доріг, а в цілій бувшій Европейській Росії приходилось 170 верст. Най-

більша кількість ґрунтових доріг припадає на Херсонщину, найменша на Поділля та на Чернигівщину. Найбільша кількість шосованих та брукованих доріг є на Катеринославщині, на Таврії та на Волині, найменша на Харьківщині, Херсонщині та на Полтавщині.

Як ми вже згадували вище, територія України порізана великою кількістю річок. Особливо її північна і північно-західна частини. Про це згадує в своїх творах ще Геродот (в V ст. до Р. Х.), якого вразила значна кількість річок, тоді не многоводних, які прорізували Україну на всіх напрямках. Останнє улекшувало зносини між Україною і сусідніми народами і сприяло розвиткові торгівлі. Але не вся Україна добре порізана водяними шляхами. Де-які ґубернії, як наприклад Харьківщина та Таврія, мають таких річок обмаль, а де-які — як Волинь та Чернигівщина — багато. Пересічно на одну тисячу квадратових верст на Україні припадає коло 20 верст водяного шляху, а для цілої бувшої Европейської Росії 42 версти. Водні шляхи, придатні для судоходства, виносять 45% від загальної кількости. Рента придатна хіба для сплаву.

Українські річки мають багато хиб, про них згадувалося вище (див. стор. 12). Але кепсько те, що для полагодження цих хиб за часів попереднього російського урядування майже не робилося ніяких заходів. Боротьбу з мілинами провадилося тільки самими землечерпалками, та й тих було обмаль. Береги не реґулювалося і не укріплялося, тому то й пароплавство стояло собі аби-як!

Після водяних шляхів на першому місці по своєму економичному і культурному значінню стоять залізниці. Для товарообміну найпотрібніші водяні шляхи, бо вони найдешевші. Вартість фрахту морського, залізничого і ґрунтового на одну одиницю ваги припадає у відношенні приблизно 1 : 10 : 60. Але залізниці мають дві вигоди перед річними шляхами сполучення: залізниці можна прокласти по всіх напрямках, а головне по самому найкоротшому; водяні шляхи йдуть так, як наказала їм природа. Швидкість залізничого сполучення найбільша. В кращому положенні стоїть морський фрахт. По морю пароплави ходять в найкоротшому напрямку, і скорість їх залежить від бажання й від оборудування пароплава.

Залізниці на Україні зявилися тільки в середині другого півріччя XIX віку. Залізниче будівництво в значних розмірах було розпочато скоро після увільнення селян від кріпацтва, коли після ліквідації поміщицьких маєтків зявилося багато вільних капіталів, які пішли на розвиток промисловости і залізничого будівництва. Південно-Західна (Правобережна) залізниця розпочала свій рух в 1870 році.

На прикінці останньої війни Україна мала приблизно 14.455 верст залізничого шляху, який по окремих ґуберніях розпреділявся так:

				На 1000 верст поверхні припадає	
На Волині.....	коло	1.820	верст.	29	верст колії
„ Катериносл..	„	2.400	„	42	„ „
„ Київщині...	„	1.150	„	26	„ „
„ Поділлі	„	1.350	„	37	„ „
„ Полтавщині .	„	1.225	„	30	„ „
„ Таврії	„	840	„	16	„ „
„ Харьківщині	„	1.680	„	36	„ „
„ Херсонщині .	„	1.700	„	27	„ „
„ Холмщині .. „ Підляшші і „ Поліссі	„	1.220	„	19	„ „
„ Чернигівщині	„	1.070	„	24	„ „
Разом	коло	14.455	верст.	26	верст колії

Головна кількість залізниць України, а власне 10.126 верст або 70% належить казні. Казенні залізниці поділяються на: Правобережні, Лівобережні та Слободські. До приватних належать: Північно-Донецька (540 в.), Московсько-Київо-Воронізька (1.053 в.), Подільська (596 в.); вузькоколійові шляхи Першого Т-ва Підїздних шляхів (518 в.), Житомирська, Новозибківська і де-кілька дрібних. В періоді будування знаходяться великі шляхи: Гришино—Рівно (860 в.), Мерефа—Херсон (510 в.), Цвітково—Погребище та Київ—Чернигів—Гомель.

Вплив залізних доріг на економичне життя країни надзвичайно великий; залізниці будять господарську ініціятиву серед населення, розвивають промисловість і сельське господарство, будують торгівлю і притягують капітали. Тому-то держава повинна не жалкувати грошей на будівлю нових залізних доріг, особливо в місцевостях із слабо розвинутим економичним життям. Залізниці вимагають для своєї будови великих капіталів. Але ці капітали скоро починають приносити певний зиск; тому-то не слід боятися великих затрат, а потрібно будувати нові і нові залізничі шляхи, тим паче, що Україна надто бідна залізницями і серед европейських держав, по кількості залізниць, стоїть в самому хвості. В Бельґії на 1.000 кв. кільометрів припадає 230 кільометрів залізничої колії, в Анґлії 120, в Швейцарії 119, в Ґерманії 113, Нідерляндах 98, Франції 92, Італії 59, на Україні 24½, а в цілій бувшій Европ. Росії всього 11.

Найбільший залізничий вузол на Україні це — Київ; з нього йдуть шляхи на Москву, Полтаву і Харьків, Катеринослав, Одесу, Львів, Варшаву, Берлін і Петроград.

Другий залізничий вузол — Харьків; з нього одходять залізниці на Курськ, Льгов, Полтаву, Катеринослав, Севастопіль, Маріупіль і Ростов.

Третій — Берестя; з нього одходять шляхи на Київ, Гомель, Минськ, Білосток, Варшаву і Холм.

Далі йдуть такі важливі залізничі сполучення, як Лозова, Козятин, Жмеринка, Знаменка, Полтава, Козель, Коростень і Шепетівка.

Залізничу колію поділено у нас на Україні досить нерівномірно, та і взагалі її ще дуже мало. Тому-то залізниче будівництво в ближчі часи повинно бути розвинене як найжвавіше, в противному разі ми не доженем Европи в розвитку власного економичного життя.

Що до мореплавства, то Український беріг Чорного і Азовського моря далеко не остільки вигідний для мореплавства, як це було-б потрібно для інтересів України!

Українські і Руські порти Чорного і Азовського моря на 1-е січня 1914 року володіли таким торговим фльотом:

	Пароплави			Парусні суда		
	Кількість	Повний тонаж	Чистий тонаж	Кількість	Повний тонаж	Чистий тонаж
Одеса	191	291.941	168.202	407	21.401	18.568
Ростов	82	31.517	19.500	112	8.324	7.063
Маріупіль	21	37.078	21.576	12	864	743
Таганрог	31	17.188	10.163	15	1.358	1.107
Новоросійськ	9	10.697	6.666	2	240	206
Батум	4	6.686	3.905	14	738	615
Керч	17	7.235	4.161	79	6.439	5.615
Бердянськ	9	3.764	2.348	37	4.168	3.652
Миколаїв	22	2.369	943	75	4.249	3.870
Севастопіль	7	2.710	1.542	3	270	258
Рені	10	1.669	530	3	95	77
Поті	1	1.258	718	1	38	28
Хорли	5	908	423	2	89	78
Херсон	6	339	142	27	1.479	1.387
Скадовськ	1	35	7	?	?	?
Евпаторія	—	—	—	73	5.510	4.841
Теодозія	—	—	—	14	940	835
Єйськ	—	—	—	2	130	117
Акерман	—	—	—	1	44	42
Ялта	—	—	—	3	286	256
Генічеськ	—	—	—	1	86	64
Ізмаїл	—	—	—	4	287	259
Разом	416	415:395	240.817	887	57.053	49.681
В тому числі в Українських портах	279	346.389	199.335	732	45.713	40.103
Що виносить %	67	83	83	82	80	81
Окрім того, Росія мала:						
На Білому морі	80	24.695	13.644	415	26.605	23.043
„ Балтийському морі	265	218.558	128.298	719	81.956	71.532
„ Каспійському „	244	171.280	106.721	570	119.869	112.191
„ Тихому океані	39	42.109	23.523	6	361	279

На Чорному і Азовському морі було ще 22 моторних судна, які мали повного тонажу 1.611 тон та 991 тону чистої обємности.

З загальної кількости пароплавів Чорного і Азовського моря 311 було ґвинтових та 105 колесних. Екипаж виносив 1.850 чоловік офіцерського складу та 6.744 матросів, а разом 8.594 душі. Найбільша кількість пароплавів належала Рос. Т-ву Пароплавства і Торгівлі (73 пароплави з 83.570 реґ. тон), Добровольному фльотові (15 пароплавів з 40.146 реґ. тон), Півн. Пароплав. Т-ву (4 пароплавів з 9.141 реґ. тон), Рос. Транспортн. і Страх. Т-ву (10 пароплавів з 3.657 реґ. тон), Рос. Дун. Пароп. (14 пароплавів з 2.776 реґ. тон) та Т-ву Рос. Чорном. Дніпр. Пароп. (19 пароплавів з 853 реґ. тон).

Що до річного фльоту, то він поділявся в 1916 році так:

На верхньому і середньому Дніпрі і його прирічках:						
Товаро-пасажирських пароплавів . . .	156	шт.,	які	підіймають	699.570	пуд. вантагу
Буксирних пароплавів	107	„	„	„	—	„ „
Барж, берлин, гончаків	1.490	„	„	„	26,131.000	„ „
На нижньому Дніпрі:						
Товаро-пасажирських пароплавів . . .	31	„	„	„	114.700	„ „
Буксирних пароплавів	70	„	„	„	—	„ „
Барж, берлин, гончаків	874	„	„	„	15.841.000	„ „
На Дністрі:						
Товаро-пасажирських пароплавів . . .	14	„	„	„	?	„ „
Буксирних пароплавів	7	„	„	„	—	„ „
Барж, гончаків	159	„	„	„	905.600	„ „
На Дону:						
Товаро-пасажирських пароплавів . . .	15	„	„	„	38.500	„ „
Буксирних пароплавів	37	„	„	„	—	„ „
Барж, берлин, гончаків	305	„	„	„	12,574.000	„ „

Робота головних українських портів в 1912 році виявляється в таких розмірах (в тис. пуд.):

	Закордонні рейси		Малий каботаж	
	Навантажено	Розвантажено	Навантажено	Розвантажено
Одеса	66.778	20.118	27.309	80.046
Миколаїв	85.126	900	3.936	11.371
Херсон	28.335	90	10.367	5.454
Скадовськ	1.277	—	190	758
Хорли	2.311	—	137	1.422
Севастопіль	640	600	1.805	10.936
Теодозія	13.845	178	3.697	3.476
Бердянськ	9.271	165	520	1.806
Маріупіль	24.783	3.985	62.415	18.443

Звідси ясно, що для України головний порт є Одеса, яку звязано з країною єдине тільки залізничим шляхом. Зовсім в иншому становищі знаходяться Миколаїв, Херсон, які сполучено з центром України Дніпром і Бугом; ці порти в ближчій майбутности відограватимуть в економичному житті України величезну ролю, особливо коли Дніпрові пороги буде шлюзовано, а саму течію річок уреґульовано і приведено до ладу.

Пошта, телеґраф і телефон.

§ 104. В міру зросту культури зростає в народі і кількість потреб. На хуткість зросту культурного рівня народів впливає багато факторів. Відомо, наприклад, що релеф місцевости (гори, степи), підсоння, ґрунт, природні шляхи, сполучення, кількість природних багатств, освіта, все це дуже впливає на орґанизацію і розвій господарського

життя народів. Рівно-ж впливають на економичне життя і такі фактори, як пошта, телеґраф і телефон.

Всі ці галузі народно-господарського життя сприяють розвиткові торгівлі, промисловости, улекшують взаємовідносини, прискорюють повідомлення далеких місць, розносять у всі місцевості країни ґазети, журнали, книжки, а разом з тим культуру і освіту та оповіщають населення про всі світові події по самих ріжноманітних галузях науки, техніки, торговлі і промисловости. Кількість ріжних періодичних і инших видань досягає багатьох десятків міліонів. Вся ця кількість ґазет і журналів впливає на суспільність, керує думками суспільства та виховує його. Без пошти трудно собі уявити становище і розвій друкованого слова; без друкованого слова припиниться поступ культури.

На обовязках пошти в нас лежить орґанизація пересилки і доставки до місць призначення приватних і урядових листів, листування. Пошта є державна установа. Поштою можна пересилати не тільки листи і друкований матеріял. Пошта бере на себе обовязки і відповідальність за пересилку і доставку грошей та всяких цінностей і посилок вагою до 20 фунтів. Пошта виконує доручення по певній таксі. Далечінь не відограє ролі. Листи, адресовані в усі місцевості нашої країни, оплачується однаково. Окрім того, наш уряд знаходиться у спілці з иншими країнами світу, і наші поштові відділи й контори приймають на себе пересилку пошти в усі місцевості земної кулі. Так само орґанизовано і телеґраф. З кожної маленької телеґрафної станції можна одіслати телеґрами у всі країни світу по певному тарифу.

Річний прибуток пошти в 1912 році на Україні досяг по-над 13 міліонів карбованців, а телеґрафу й телефону по-над 7 міліонів карбованців. Серед більш культурних країн світу (Спол. Шт. Півн. Америки) вважають, що такі установи, як пошта, телеґраф і телефон мусять функціонувати так, аби тільки не приносили збитків, і ні в якім разі на ці установи неможна дивитися, як на орґанизації для здобування зиску. Пошта й телеґраф — це провідники культури і освіти: вони допомагають розвиткові торгівлі і промисловости, а тому уряд повинен робити все можливе, щоб улекшити населенню можність користування оцими установами.

До війни кількість поштових одправок на Україні досягала 600 міліонів штук, а на кожну душу населення припадало коло 20 поштових пересилок (листів, ґазет або инших одправок). Для Спол. Штатів Півн. Америки це число буде 150; для Ґерманії 120, для Анґлії 110, для Франції 80, для Австро-Угорщини 55. Звідси ми бачимо, що розвиток поштового діла на Україні стоїть далеко гірше,

ніж у сусідніх европейських держав. Головна причина цього полягає в малому розвиткові нашої промисловости і нашої торгівлі, а також в тому, що серед нашого населення налічується ще великий відсоток неграмотних і малограмотних.

Розвиток телефонної сітки на Україні є ділом недавнього минулого. На початку сучасного століття телефони на Україні були рідкістю. Нині телефонами сполучено всі повітові міста з ґубернією, всі містечка і більші села з повітовими містами. Телефон скоро ввійшов у хатнє життя нашого промислового, торгового і інтеліґентського населення, яке охоче користується телефоном для полагодження своїх справ.

Державне господарство України.

§ 105. **Що таке державне господарство.** Ми вже знаємо, що треба розуміти під народним господарством. Вся сукупність цінностей, які назбірано, випрацювано всим народом, незалежно від його соціяльного стану, чи то буде селянин-хлібороб чи аґрарій-поміщик, чи то буде робітник, чи фабрикант, чи купець, чи урядовець — всі вони, незалежно від того, чи працюють вони у власнім господарстві, чи на хазяїна, — виробляють народні цінності, народні багатства, які складають ціле неподільне народне господарство.

Народне господарство складається з поодиноких хазяйств і підприємств. На чолі таких хазяйств стоять або поодинокі підприємці — це хазяї, капіталісти, приватні люди, або держава. Таким робом держава в особі свого уряду часто виступає і як власник і як підприємець. Ми знаємо, що держава поруч з приватними особами часто буває власником окремих хазяйств, фабрично-заводських підприємств, підземних багатств, копалень вугілля, руди, лісів, вод і т. и. Окрім того, казна володіє великими капіталами, банками та де-якими підприємствами громадського значіння, як пошта, телеґраф та телефон. Цілком зрозуміло, що держава експльоатує всі свої підприємства і все своє майно. Але принціп, якого додержує держава при експльоатації свого майна і своїх підприємств, значно відріжняється від принціпу експльоатації приватно-власницької. Держава визискує свої землі, ліси, пасовиська і води, вона віддає їх в аренду або хазяйнує сама безпосереднє через своїх урядовців. Таким-же робом вона визискує свої залізниці, свої пароплави, фабрики й копальні; але вона не ставить своїм неодмінним завданням видобувати максимум заробітку, як це робить приватний власник. Держава при визискуванні своїх підприємств, свого нерухомого скарбу, своїх надр ставить головним

завданням задовольнити потреби всього народу та своїми господарськими заходами сприяти розвиткові народного господарства, зросту народних загально-державних цінностей і піднесенню народного добробуту. Але, поруч з тим, Держава має цілу низку індивідуальних потреб, які безпосереднє звязані з народним добробутом і на задоволення яких їй потрібні кошти. Держава мусить утримувати школи, бо без відповідної освіти народ не буде мати спроможности підвищувати свою власну культуру і свій добробут; держава утримує військо, суд, адміністрацію, всяких фаховців, урядовців; держава будує і поліпшує шляхи сполучення, що сприяюче впливає на розвиток і використання продукційних сил країни. Окрім того, для полагодження закордонних зносин та для охорони прав своїх громадян по-за державним кордоном, кожна держава утримує в инших країнах своїх послів, консулів, представників та торговельних аґентів і т. и. Для утримання всіх таких державних установ держава мусить мати великі кошти. Звідки-ж їх узяти?

Очевидячки, держава визискуючи своє майно, свої багатства, свої промисли, своє державне господарство, мусить дбати про якийсь позитивний зиск. Але зиск цей повертається цілком на користь самого-ж народу, то у формі освіти, то у формі тих вигод, які держава доставляє своїм громадянам завдяки орґанизації залізничих сполучень, пошти, телеґрафу і телефону, санаторій, лікарень і т. п., то у формі забезпечення порядку і спокою, завдяки орґанизації війська, адміністрації, суда і т. и.

§ 106. **Фінанси.** Та частина державного господарства, яка вирішає грошові справи, яка керує грошовими справами всього народного і державного господарства, зветься фінансами або фінансовим господарством. Само слово „фінанси“ походить з латинської мови. Латинське слово „financia“ значить у перекладі „грошова виплата“. Спочатку цей термін вживався для визначення виплат і грошових розрахунків. Але, починаючи з XVI ст., у Франції термін „finance“ означав вже виключно державні грошові розрахунки. Згодом цей термін поширюється по всіх усюдах і означає виключно зиск держави і її видатки, які вона робить для задоволення матеріяльних і духових потреб народа.

§ 107. **Бюджет.** Чим більше хазяйство або фабрично-заводське підприємство, тим більше вимагає воно складних орґанизаційних заходів. Всяке підприємство, щоб давати якийсь зиск, повинно пра-

цювати по певному пляну. Такий плян виробляється наперед на цілий рік і в ньому пильнується передбачити всі можливости. Цілком зрозуміло, що державне господарство, яке в багато разів більше за всякі приватно-власницькі підприємства і господарські орґанизації, вимагає дбайливо розробленого і наперед продуманого пляну. Тим більше, що державне господарство повинно провадитися так, щоб врешті не було ні великого зиску, ні великих витрат. Бо коли будуть великі витрати, то держава робитиме борги, які вона врешті муситиме сплатити; коли держава матиме великий прибуток, а малі видатки, то це вийде на шкоду населення, бо його культурні і громадські потреби не буде вповні забезпечено. Тому-то інтереси країни, інтереси всього населення вимагають, щоб державні видатки було скоординовано з розміром державних прибутків. Таку координацію осягається через певний фінансовий плян, в якому підраховано зокрема державні прибутки і державні видатки на певний термін наперед, приміром на один рік, так, щоб вони відповідали одно одному. Державні прибутки повинні сходитися з державними видатками. Такий фінансовий плян називають державним бюджетом.

Само слово „бюджет“ походить від старо-нормандського слова „Budget“ та від французького „Bougette“, що в дословному перекладі означає „дорожня торбинка-портфель“ для документів. В таких шкіряних портфелях в Анґлії переховувалося в парляменті всякі документи, які відносилися до державного бюджету. Вперше почали складати державний бюджет в Анґлії, а звідти це поширилося по всіх инших країнах.

Державний бюджет складається з двох частин: з бюджету прибутків і з бюджету видатків. Перша підраховує всі майбутні прибутки держави на цілий бюджетовий рік, друга — видатки.

Окрім того, одна і друга частини в свою чергу розпадаються на дві галузі: прибутки звичайні і прибутки надзвичайні; видатки звичайні і видатки надзвичайні.

До звичайних прибутків належить; зиск від експльоатації державних підприємств, державного майна, податки, мито, і т. п.; до надзвичайних прибутків належать вкладки в державний банк назавжди, поворот боргів і т. п. Звичайні видатки — це трати на освіту, на експльоатацію державних підприємств, цеб-то залізниць, фабрик; на адміністрацію, на суд, на військо і т. п. До надзвичайних видатків належать всі нереґулярні видатки, а власне — будівля нових залізниць, портів, каналів, допомога населенню підчас голоду, трати на війну і т. п. Бюджет складає Рада Міністрів; затверджує бюджет на Україні — Сойм (коли Сойм не працює, то уповноважений ним); у Франції — Палата Депутатів, в Анґлії — Парлямент, в Ґерманії — Райхстаґ. Після затвердження бюджету Соймом (Парляментом),

вищий орґан влади (Рада Міністрів) має право збірати податки, робити видатки та взагалі вести державно-господарське життя в межах, зазначених у бюджеті.

До 1917 року бюджет України був не відділений од бюджету цілої Росії. Всі прибутки з українських ґуберній входили в склад прибутків цілої Росії, всі видатки на українські ґубернії входили в склад видатків цілої Росії. Коли виділити з цілодержавного бюджету всі прибутки, які російська державна скарбниця здобувала з девяти українських ґуберній та викраяти всі видатки, які російський уряд витрачав на потреби девяти українських ґуберній, то бюджет 1912 року зокрема для цілої Росії і зокрема для девяти українських ґуберній виявиться в таких розмірах:

I. Прибутки.

	Для цілої Росії	Для України в межах девяти укр. ґуберній
Звичайні прибутки	3,105.917 тис. карб.	683·634 [1]) тис. карб.
Надзвичайні прибутки	1.813 „ „	— „ „
Разом . .	3,107.730 тис. карб.	683.634 тис. карб.

Дохід з України виносить 22% всіх доходів цілої Імперії. Тут цікаво згадати, що територія девяти українських ґуберній складає всього 9·4% території цілої Европейської Росії, та коло 3% цілої Імперії. [2])

II. Видатки.

	Для цілої Росії	Для України в межах девяти укр. ґуберній
Звичайні видатки	2,721.764 тис. карб.	377.636·8 тис. карб.
Надзвичайні видатки	449.296 „ „	— „ „
Витрати українських грошей на всякі загально-імперські потреби	— —	305.996·8 „ „
Разом . .	3,171.060 тис. карб.	683.633·6 тис. карб.,

або 21·6% від загально-імперської кількости видатків. Бюджет 1912 року було складено з лишком, а виконано (переведено в життя) з дефіцитом в 73,330.000 карбованців, які мали бути покриті в ближчому році.

---

[1]) В тому числі загальний дохід від українських державних залізниць складався з 234.224·4 тис. карб., цеб-то 34% від загальної кількости прибутків.

[2]) Територія України в межах девяти українських ґуберній 453·4 тис. кв. верст, Европ. Росії 4865 тис. кв. верст, Азіятської Росії 14·233 тис. кв. верст. Вся Україна з Холмщиною, Підляшшям, Поліссям, Курщиною, Вороніжчиною виносить 552 тис. кв. верст, або 11·4% всієї Европ. Росії.

Бюджет Росії (цілої) був найбільший за бюджети всіх держав світу. Бюджет Франції, Спол. Шт. Півн. Амер. та Анґлії був в межах 1800—2000 міліонів карбованців, Ґермаиії коло 1200 міл. карб., Італії коло 900 міл. карб., а Японії коло 600 міл. карб.

§ 108. **Державні прибутки.** Державні прибутки складаються в більшости таким самим способом, як і всякі приватні власницькі, цеб-то з платні за аренду і продаж земель, лісів, за експльоатацію залізниць, фабрик і заводів і т. п. Але давня практика показала, що таких доходів далеко не вистарчає для задоволення всіх господарських і соціяльних потреб держави. Потрібним стало вже з давніх-давен накладати на народ всякі спеціяльні податки. За-для цього держава обкладає податками землю — земельний податок, промисловість — промисловий податок, доми — домовий податок, помешкання — помешкальний податок, товари які перевозиться через кордон — митний податок, на вино, тютюн, сірники, дріжжі — акциз, на доходи кожного з громадян — подоходний податок і т. п. Всі ці податки держава накладає примусово і обовязково за згодою законодавчого орґану (Сойму, Парляменту) та збірає їх через свої адміністративні орґани.

§ 109. **Податки.** Податки поділяються на: 1. безпосередні, або прямі податки, та 2. посередні.

До безпосередніх податків належать ті, які виплачується безпосереднє тими особами, на котрих їх накладано, а власне: поземельний податок — з власників землі, податок на всяке майно в містах і містечках — з власників цього майна, помешкальний — з власників помешкань, промисловий — з промисловців та подоходний — з доходів окремих осіб. Подоходний податок — це так званий проґресивний подоходний податок, що зростає не просто пропорціонально зростові доходу, а в більшій мірі. На підставі такого, що проґресивно збільшується, оподаткування, подоходний податок виплачують тільки ті особи, які видобувають собі роковий сталий дохід по-над встановленим законодавчими орґанами розміром прожиточного мінімума, цеб-то тієї кількости заробітку, на яку можна прожити тільки з великою ощадністю. А далі, в міру зросту доходу, і подоходний податок зростає все в більшій і більшій мірі. Таким робом досягнено наближення до соціяльної справедливости, коли бідний платить мало, або нічого, а багатий все більше й більше, аж до такого розміру податку, коли заробляти більше робиться вже невигодним, бо ввесь заробіток відходить державі, як податок.

До посередніх податків на Україні належать такі: податок на питва, на цукор, на тютюн, на папіроси, на нафту, на карасин, на

сірники та на товари, які йдуть з закордону через митниці (митний податок). Посередніми податками вони називаються тому, що хоч їх виплачує не той, хто їх безпосереднє вживає, — скажемо податок на тютюн і папіроси виплачує власник тютюнової і папіросної фабрики, податок на сірники — виплачує сірниковий фабрикант, а податок на пива — власник рейнськового льоху, — але всі оці податки накладають до цінности товару, і споживач, купуючи такий товар, посереднім шляхом виплачує частину і того податку, який виплатив у свій час фабрикант або купець. Такий принціп оподаткування з огляду на соціяльну справедливість, не є правільний. Він оподатковує речі першої конечности, до яких належать цукор, сірники, дріжжі, а почасти і тютюн. Цими річами користуються всі, і багаті й бідні, і всі платять однаковий податок. Тому-то в демократичних країнах намагаються посередні податки зовсім усунути або звести до мінімума.

§ 110. **Державні збори.** Окрім ціх податків, держава провадить на свою користь всякі збори, які вона накладає на тих осіб, що користуються її допомогою. Так, наприклад, коли хто з громадян купує землю, або маєток, або будинок, та хоче щоб ця купівля була законною, то він звертається до уряду з проханням затвердити цю куплю-продаж, щоб ніхто не мав права її заперечити. Держава узаконює таку куплю-продаж, записує її у відповідні книжки, видає відповідне посвідчення і бере з покупця або з продавця відповідний збір. Так само і в багатьох инших випадках, коли затверджується когось у правах спадкоємства, коли хтось звертається за обороною своїх прав до суду, коли правиться за допомогою уряду борг з особи, що заборгувалася та не платить в строк свого боргу, і в багатьох инших випадках платять державі збір.

Державні збори бувають такі: гербовий на рахунки, прохання і т. и. судові, канцелярські, за нотаріяльні посвідчення, за межові пляни, за патенти, за грамоти, за дипльоми і всякі посвідчення, та за видачу копій ділових паперів, за затвердження фабричних знаків та моделів, за скасування та наложення заборони на вільний продаж маєтків та всякого майна, на кріпостні затвердження, на спадкоємство, на товари, які перевозиться на пароплавах та по залізницях, на майно, застраховане від огню, за накладання проби на дорогоцінні речі (золоті й срібні), за службове підвищення, за право на пенсію з урядовців, за право володіння паровим казаном або льокомобилем, за провірку мір та ваги і т. и.

§ 111. **Монополії.** Сучасність, для зміцнення державного бюджету, висунула так звані „монополії“, цеб-то єдину і безпосередню державну орґанизацію якої-небудь однеї галузі народного господарства з таким розрахунком, щоб чистий прибуток від такої господарської орґанизації йшов-би цілком в державну скарбницю. Такі монополії для України: пошта, телеґраф і телефон, виріб металевих грошей,

цукрова монополія та винна монополія. В цих галузях народного господарства держава не допускає приватної конкуренції. Пошта може бути тільки державною, телеґраф також. В ідеалі кожна держава має простувати до того часу, коли всі галузі народно-господарського життя будуть монополізовані, будуть державні. Але така орґанизація дуже складна і до неї треба підходити дуже повільно і орґанизовано. Для переведення монополії якоїсь однієї галузі народного господарства потрібно великих коштів, великих кадрів добре вивчених урядовців та гарно розробленого орґанизаційного і робочого пляну.

Підчас минулої війни Росія робила спроби переведення монополії камінного вугілля, збіжжя, шкір, але все це через всякі перепони внутрішні і зовнішні мусіло припинитися, а держава, замісць зиску, понесла втрати. Зовсім протилежні наслідки Росія мала від горільчаної монополії. Горільчану монополію було добре орґанизовано, і вона давала величезний зиск.[1])

§ 112. **Доходи від казенного майна.** Держава, як ми вже вище згадували, експьоатує все майно, яке належить її безпосереднє: віддає в аренду землі, розробляє ліси, визискує фабрики і заводи, одержує прибуток від залізниць і т. и.

§ 113. Державний бюджет по окремих галузях для цілої Росії і для України (для девяти ґуберній) в тому вигляді, як його було виконано в 1912 році, виглядає так:

I. Державні прибутки.

Відділ I. Безпосередні податки:	Ціла Росія	Україна девяти ґуберній	% України до Росії
Податок поземельний та з нерухомого майна	80.550 тис. карб.	10.608·8 тис. карб.	
Промисловий податок	132.307 „ „	23.382·4 „ „	
Податок на капітали	30.414 „ „	2.893·0 „ „	
	243.271 тис. карб.	36.884·2 тис. карб.	або 15·7%
Відділ II. Посередні податки:			
Податок на питво	48.899 тис. карб.	5.676·2 тис. карб.	
„ „ тютюн	72.593 „ „	17.267·7 „ „	
„ „ папіросний папір та на гільзи	4.417 „ „	1.101·4 „ „	
„ „ цукор	127.765 „ „	98.673·2 „ „	
„ „ нафту і карасин	50.038 „ „	1.238·7 „ „	
„ „ сірники	19.354 „ „	3.960·1 „ „	
Митний податок	327.378 „ „	37.195·0 „ „	
	650.444 тис. карб.	165.112 тис. карб.	або 25·4%
Відділ III. Державні збори:			
Гербовий, судовий, канцелярський та за запис документів	101.791 тис. карб.	18.545·2 тис. карб.	
З переходящого майна	44.502 „ „	10.282·6 „ „	
З товарів та з пароплавів у портах . .	3.919 „ „	688·1 „ „	
З пасажирів та з ваги, яку перевозиться по залізницях	28.266 „ „	91·0 „ „	
З застрахованого від огню майна . . .	6.202 „ „	257·3 „ „	
Ріжний збір	14.573 „ „	1.707·8 „ „	
	199.253 тис. карб.	31.098·0 тис. карб.	або 15·5%

[1]) В 1912 році чистий зиск був по-над 700 міл. карб.

Відділ IV. Державні монополії:		
Гірничий прибуток	430 тис. карб.	—
Монетний „	7.257 „ „	—
Поштовий „	72.713 „ „	13.185·1 тис. карб.
Телеґрафний та телефонний	37.966 „ „	7.075·6 „ „
Горільчана монополія	824.692 „ „	170.386·8 „ „
	943.057 тис. карб.	190.647·2 тис. карб. або 20,2%
Відділ V. Казенне майно та капітали:		
Лісовий прибуток	84.588 тис. карб.	10.912·6 тис. карб.
Від казенних залізниць	742.384 „ „	234.221·4 „ „
Оброчні статті та промисли	38.340 „ „	—
Казенні заводи	18.069 „ „	—
Прибуток від банкових операцій	34.402 „ „	—
Доля державної скарбниці в прибутках приватних залізниць	19.922 „ „	—
	937.709 тис. карб.	249.603·7 тис. карб. або 26·6%
Відділ VI. Від продажу державного майна	2.120 тис. карб.	580·0 тис. карб. або 28·0%
Відділ VII. Викупні платні	870 „ „	521·2 „ „ „ 59·0%
Відділ VIII. Поворот видатків державної скарбниці	109.695 „ „	6.603·4 „ „ „ 6·2%
Відділ IX. Решта прибутків	19.495 „ „	2.581·6 „ „ „ 11·6%
Відділ X. Надзвичайні прибутки .	1.813 „ „	— —
Разом .	3,107.730 тис. карб.	683.633·6 тис. карб. або 22·0%

§ 114.

II. Державні видатки.

	Ціла Росія	Україна девяти ґуберній	% України до Росії
По Міністерству Імператорського Двору .	17.375 тис. карб.	562 тис. карб. або	3.3%
Вищі Державні Установи	8.102 „ „	2 „ „ „	—
Святійший Синод	39.976 „ „	7.257 „ „ „	18·5%
Міністерство Внутрішніх Справ	178.668 „ „	24.910 „ „ „	14·2%
„ Фінансів	424.653 „ „	68.413 „ „ „	16·3%
„ Справедливости	84.014 „ „	12.803 „ „ „	15·0%
„ Освіти	118.146 „ „	19.731 „ „ „	17·0%
„ Закордонних Справ	8.142 „ „	?	—
„ Шляхів	552.202 „ „	122.208·7 „ „ „	21·9%
„ Торгу і Промисловости . .	53.547 „ „	4.845 „ „ „	9·8%
„ Військове	526.272 „ „	76.994 „ „ „	14·3%
„ Морське	176.083 „ „	14.792 „ „ „	8·4%
Головне Управління Хліборобства . . .	119.890 „ „	13.577 „ „ „	12·0%
„ „ Кіннозаводства . .	2.876 „ „	632 „ „ „	22·0%
Державний Контроль	11.130 „ „	427 „ „ „	4·0%
Виплата державних позичок	393.660 „ „	?	—
По відомству вязниць	2.417 „ „	?	—
На покриття перевитрат Інтендантського Управління	1.606 „ „	?	—
	2,721.764 тис. карб.	377.636·8 тис. карб. або	12·2%
Надзвичайні видатки цілої Росії	449.296 „ „	—	—
Видатки України на загально-імперські трати	—	305·996·8 „ „ „	68·0%
Разом .	3,171.060 тис. карб.	683.633·6 тис. карб. або	21·6%

Тут треба додати, що майже всі окраїни, окрім Польщі та України, в державному бюджеті давали зиску менше, ніж вимагали витрат. Особливо багато збитків давав Сибір (215·7 міл. карб.) в рік, далі Серединна Азія (24 міл. карб.), Кавказ (12 міл. карб.) та Фінляндія (8·5 міл. карб.). На покриття цих трат і пішли всі надзвичайні видатки з України, власне той чистий зиск, який по справедливості повинен був іти на поліпшення соціяльного і культурного стану українського народу! . . .

Кооперація на Україні.

§ 115. Кооперація — це спільне громадське осягнення ріжноманітних економичних завдань. Кооперація поділяється на: 1. сельсько-господарську, що орґанизує з одного боку спільну закупку всяких сельсько-господарських машин та иншого знаряддя, городницько-садівничих машин, машин для сушення овочів, штучного угноїння, засобів для боротьби з шкідниками і таке инше, а з другого боку провадить безпосередній збут продуктів хліборобства, городництва, садівництва, скотарства, молочарства, птахівництва і т. и. 2. на споживчу, що працює в двох напрямках: *а*) торговому, а власне закуповує всякі споживчі речі для своїх членів (бакалію, мануфактуру, ґалянтерею та всякі инші продукти), та *б*) промисловому, який шляхом обєднання споживачів та їх грошових засобів переходить до власного виробу всіх потрібних споживачеві річей першої потреби (мило, сірники, сушені овочі, посуд, вбрання, взуття і т. и.), та 3. кредитову, яка ставить своїм завданням орґанизацію споживача з метою осягнення найдешевшого кредиту.

Окрім того, кожна з окремих трьох основних галузей кооперації дбає про пропаґанду серед населення кооперативних ідей та про культурнопросвітні справи. Кооперація, поруч з поширенням господарських проблєм, ставить собі завданням культурне піднесення та виховання своїх членів-кооператорів. Тому-то значну частину своїх прибутків кооперація вживає на чисто культурно-просвітні справи, а власне: на улаштування книгозбірень, читалень, шкіл, на орґанизацію лікарень і притулків на випадок старости і каліцтва, на видачу допомоги хворим і безробітним, як своїм членам, так і на користь рідного краю в широкому розумінні цього слова.

Окремі галузі кооперації на Україні представлено окремими центральними інстітуціями, яких у Київі чотирі, а власне:

1. Центральний Український Сельсько-Господарський Союз (Централ), що обєднує в собі всі сельсько-господарські районні союзи та місцеві кооперативні товариства.

2. Дніпровський Союз Споживчих Союзів (Дніпросоюз) або Всеукраїнський центр споживчої кооперації, який обєднує всі Споживчі районні Союзи України. Дніпросоюз обєднує до 80 Споживчих союзів, в склад котрих входить по-над 8500 окремих кооперативних Товариств, що обслуговують 12 міліонів споживачів.

3. Український Народний Кооперативний банк (Українбанк), який на кінець 1918 року мав місячний балянс в 40 міліонів карбованців; він обслуговує потреби в кредиті всіх галузей української кооперації, фінансує торгові і промислові операції, та виконує фінансові і кредитові доручення.

На чолі всіх кооперативних установ стоїть, сказати-б, парлямент кооперації — Центральний Український Кооперативний Комітет (Кооперцентр), який складається з членів, обраних на загальних зборах, та з членів, делеґованих Центральними Кооперативними Установами і Районними Союзами.

Центральний Український Кооперативний Комітет — це ідейний представник всієї української кооперації і на Україні і за кордоном. Він координує всю ріжноманітну і ріжнородну діяльність всіх кооперативних установ, вирішає всякі суперечні питання, дає свою санкцію на нові кооперативні заходи, розробляє нові галузі кооперативно-господарської діяльности, скликає зїзди, видає відповідну літературу, провадить ревізію союзів-своїх членів, інструктує їх, веде спеціяльну статистику, розробляє всякі економичні студії, допомагає своїм членам юридичними порадами та провадить культурно-просвітну діяльність.

Українська кооперація вийшла вже на широкий шлях; серед українського народу вона здобула собі певні симпатії, і нині є вже вельми впливовим чинником в розвитку і інтензифікації народно-господарського життя.

Фінанси і Кредит.

§ 116. До війни на Україні працювало багато ріжноманітних банкових і кредитових орґанизаційі державних, і приватних, і громадських. Чим ширше відбивається в країні економичне життя, чим більше вироблюється ріжних цінностей, чим частіше вони обмінюються, тим більше потрібується грошових знаків на виплати оцих цінностей,

тим частіше доводиться відпускати цінності в борг, тим більше життя вимагає так званого „кредиту“.

Кредитом (від латинського слова) зветься випадок, коли цінності при куплі-продажу (крам і гроші) передається не з рук в руки, не одночасно, а на підставі довірря — в ріжні строки. Часто буває, що купець виплачує фабрикантові гроші, а потім, за де-який час, отримує крам; ще частіше буває навпаки, коли фабрикант дає кредит купцеві, цеб-то дає йому крам, а гроші за крам отримує пізніше, частками або одноразово.

В міру того, як наростала кількість вироблених цінностей, в міру зросту оборотних капіталів, для багатьох промисловців, купців і всяких підприємців не вистарчало для обороту власних грошей. Зявилась потреба в широкому і легкому кредитові для ріжних операцій. Почали виникати „банки“ і всякі „кредитові установи“, які з одного боку збірають гроші од вкладчиків, котрим забезпечують певний відсоток прибутку, а з другого боку — одкривають кредит, також за певний відсоток, всім особам, що мають в такому кредиті потребу для своїх торговельних і промислових операцій.

До державних банків, окрім головного Державного Банку та його контор і відділів, належать: Селянський поземельний банк з його конторами і відділами, який допомагає селянам при купівлі землі, та Дворянський поземельний банк, який видає дворянам позички під заставу маєтків. Обидва ці банки — гипотечні.

Приватні банки бувають Комерційні, що одкривають кредит персональний та короткострочний, та Гипотечні, що дають кредит під нерухоме майно на довший термін.

Приватні банки засновується або кількома капіталістами, тоді банк обслуговує всіх, хто прийде до них і попрохає кредиту, або компанією фундаторів, які сами між собою потрібують кредиту тільки для самих себе — це буде банк на підвалинах взаємности за круговою порукою. Сюди належать всякі кредитові Товариства, Ссудо-ощадні Товариства та Земські Каси.

Всього кредитових установ на Україні (в 9-ти ґуберніях) на 1-е січня 1914 року було:

Контор і відділів Державного банку	22
Відділів Селянського Поземельного банку	9
Акційних Земельних банків	4

Відділів і Аґентств Петроградських, Московських і Варшавських банків	150
Місцевих акц. банків і банкирських контор	11
Товариств Взаємного Кредиту	316
Кредитових Товариств	1.037
Ощадно-Позичкових Товариств	421
Селянських Громадських Кредитових Установ та Земських Кас	1.690
Разом	3.660

Найбільше не бажані для народного господарства приватні банки, банкирські контори та Товариства взаємного кредиту (число їх на Україні 150+11+316), які ведуть головне спекулятивну діяльність та визискують найбільший відсоток за свої послуги. Боротьба з їх хижацькою діяльністю провадиться почасти державними кредитовими установами та громадськими, земськими і кооперативними установами, що осіли на Україні в кількости 3108 установ. Між ними поважну ролю відограє Український Кооперативний Банк (Українбанк), який є орґанизацією демократичних верств населення України в цілях осягнення дешевого кредиту; він обєднує всі істнуючі на Україні Кооперативні Союзи і Товариста.

Щоб улекшити населенню роботу ощадности, а тим самим — збірати цінності, держава одкриває по всіх усюдах ощадні каси і всіма доступними і пристойними засобами пропаґує серед громадянства принціп ощадности.

На 1-е січня 1913 року на Україні (в 9-ти ґуберніях) істнувало:

	Кількість кас ощадности.	Видано ощадних книжок.	Внесено грошей.
Центральних	429	719.963	148.334·827 карб.
Поштово-телеґрафних	1.036	643.914	78.270.675 „
Фабрично-заводських	22	2.594	458.155 „
Судових	3	186	18.801 „
Разом	1.490	1,366.657	227,082.458 „

Місце України в світовім Господарстві.

§ 117. Україна самою природою призначена для широкорозвиненого промислового життя. Україна має сприятливе підсоння, не дуже холодне і не дуже гаряче, цеб-то умови, які особливо при-

датні для культивування всяких техничних рослин, а з другого боку сприятливі для витвореннн працездатної вдачи у людини, що живе в такому підсонні. Ґрунт України — переважно пишна, родюча чорноземля, яка довгі роки сама родить без ніякого угноїння, навіть при досить недбалій обробці. Коли-ж до українського ґрунту та додати ще певну обробку, то можна мати високі урожаї, які щиро оддячуть нашому хліборобові за його тяжку працю. Окрім того, надра України багаті камінним вугіллям, залізною та манґановою рудою, сіллю та глинами; по багатству шарів цих річей з Україною не зрівняється ні одна країна в світі.

Крім того, Україна володіє певними кількостями инших природних багатств, які також сприяють розвиткові відповідних галузей промисловости, але де-чого їй справді і не вистарчає.

Природа не заховала в надрах України ані жовтих (золото, мідь), ані білих (срібло, оливо, цинк, свинець) металів; нема також на Україні більш-менш добрих запасів нафти, цеб-то плинного мінерального палива, остільки потрібного для нормального господарсько-промислового життя. З нафти, як відомо, ми здобуваємо карасин, бензину, мазеві олії (шмаровидла), все це найпотрібніше в сучасному господарському житті. Все це доведеться у когось купувати.

Але нехай так. Сучасні економичні взаємовідносини складаються так, що кожна країна може забезпечити всі свої ріжноманітні потреби, аби було що продавати. А Україна має багато всяких лишків! По кількості вивозних лишків всякого збіжжя Україна стоїть на третьому місці після Канади і після Сполучених Штатів. А хліб нині є найдорожчий і найдорогоцінніший крам! На хліб та на збіжжя можна виміняти всякі товари. Та й чи багато є серед держав усього-світу таких країн, які були-б забезпечені цілою сумою всіх найпотрібніших для людського життя річей? Тим більше, що з кожним кроком вперед по трудному і слизькому культурному шляху для людини одкриваються все нові і нові потреби! Отже живе, розвивається і пишається машинобудівельна промисловість Італії, не дивлячись на те, що в надрах самої Італії нема камінного вугілля, нема „чорного хліба промисловости“! Живе також і Швейцарія і Норвеґія, які не в силах своїм власним урожаєм задовольнити вповні потреби власного населення. А рівно-ж, ні одна, ні друга, ні третя держави в надрах своїх так само, як і Україна, не мають ні золота, ні срібла, ні нафти.

Очевидячки, для сучасного незалежного державного істнування не конче потрібно мати готівкою абсолютно всі чинники народно-

господарського життя. А Україна має головні з них і в такій кількості, що вони задовольняють цілком не тільки її власні потреби, а також дають їй багато коштовних продуктів для закордонної торгівлі, для обміну на ті речі, яких бракує в неї.

Збіжжя, цукор, спирт, худоба, камінне вугілля, залізо, сіль та глини — оце основа нашого економичного добробуту. Ці головні чинники є підпори нашого господарського життя, основи нашої сучасної і майбутньої промисловости.

Україна що-року вивозить 300—400 міліонів пудів лишків всякого збіжжя, 60 міліонів пудів цукру і 70 міліонів пудів чавуна та заліза. Ця кількість найкоштовніших товарів забезпечує її сталий, так званий „активний“ балянс.

Україна — країна суто сельсько-господарська. Наше сельське господарство і до цього часу є екстензивне. Лишки нашого населення щорічно в кількості по-над 150.000 людей! примушені були виселятися у Сибір або в Америку на вільні землі. Але ми маємо ще безліч невикористованих засобів, невипробованих можливостей! Найперший засіб для нас — це інтензифікація нашого сельського господарства, піднесення працездатности нашого хлібороба. І в цьому напрямку в останні часи помічався певний проґрес!

Далі, поки-що ми маємо кволу промисловість. Розвиток і піднесення нашої промисловости — це питання нашої економичної міці. Неможна погодитися з тим, щоб з України і надалі вивозилося переважно сирець! Неможна погодитися з тим, що й надалі з України буде вивозитися сирі руди, глини, збіжжя, шкіри, худобу, а довозитиметься тільки готові вироби та машини. Конче повинні бути закладені певні підвалини для національної оброблюючої промисловости. Потрібно також зробити негайні заходи до насадження текстильної промисловости, яка знаходиться у нас на Україні тільки в зародку; до підтримання химичної промисловости, яка буйно і пишно виникла і розвинулася в недавні військові часи, а нині хворіє і занепадає. А поруч із цими практичними заходами і природний розум нашого народу і любов до батьківщини допоможуть утворити для України гарну і блискучу державну будущину.

Оглав.

Строна.

Вступ 5

Що таке економична ґеоґрафія 7

Місце України на земній кулі 8

Ґеоґрафичні межі України 9

Ґеоґрафичне положення України. (§ 4. Згірря, високорівні. § 5. Низини. § 6. Річки. § 7. Озера. § 8. Підсоння. § 9. Атмосферні опади. § 10. Ґрунт.) 11

Де-що про статистику 19

Людність України. (§ 13. Етноґрафичний склад населення. § 14. Густота населення. § 15. Сельське і мійське населення. § 16. Виселення з України. § 17. Поділ людности по праці. § 18. Зрістний склад населення. § 19. Кількість народженних та померших. § 20. Кількість шлюбів. § 21. Реліґійний склад населення. § 22. Народна освіта.) . . . . . .

Народне господарство. (§ 23. Що таке промисловість. § 24. Гроші.) 33

Сельсько-господарська ґеоґрафія. (§ 26. Поділ землі між власниками та окремими галузями сельського господарства.) 37

Сельське господарство. (§ 28. Хліборобство. § 29. Значіння сельського господарства для України. § 30. Збіжжя. § 31. Зиск від зернового хазяйства. § 32. Пшениця. § 33. Жито. § 34. Ячмінь. § 35. Овес. § 36. Просо й гречка. § 37. Картопля. § 38. Буряк. § 39. Тютюн. § 40. Прядільні та олійні рослини. § 41. Льон. § 42. Конопля. § 43. Джут.) 42

Шовківництво 58

Сінокоси 58

Городництво 60

Садівництво 61

Виноградарство 64

Скотарство. (§ 50. Рогата худоба. § 51. Молоко. § 52. Мясо. § 53. Коні. § 54. Вівці.) 65

Птахівництво 72

Рибальство 74

Бджільництво 75

Лісовий промисел 75

Полювання 77

Сторона.

Добуваюча Промисловість. (§ 60. Значіння гірничого промислу. § 61. Камінне вугілля. § 62. Буре вугілля. § 63. Сіре вугілля. § 64. Нафта. § 65. Біле вугілля. § 66. Сіль. § 67. Залізо. § 68. Манґанові руди. § 69. Ґрафит. § 70. Фосфорити. § 71. Руди инших металів. § 72. Глини та глиняна промисловість. § 73. Решта корисних мінералів.) 78

Оброблююча промисловість. (§ 75. Кустарна промисловість. § 76. Фабрично-заводська промисловість.) 93

Фабрично-Заводська промисловість. (§ 77. Млинарство. § 78. Цукрова промисловість. § 79. Ґуральництво. § 80. Дріжжі. § 81. Броварство. § 82. Текстильна промисловість. § 83. Бавовняник. § 84. Вовна. § 85. Шовк. § 86. Льон та конопля. § 87. Машинобудівництво. § 88. Папірова Промисловість. § 89. Сірникова промисловість. § 90. Механична обробка § 91. Суха перегонка дерева. § 92. Химична промисловість. § 93. Продукти кокусування. § 94. Обробка продуктів скотарства.) 96

Торгівля. (§ 95. Що таке торгівля. § 97. Торгівля внутрішня і зовнішня. § 98. Ярмарки. § 99. Розмір всевітньої торгівлі. § 100. Торгові центри. § 101. Розмір народного господарства України. § 102. Розмір внутрішньої і зовнішньої торгівлі України.) 115

Транспорт і шляхи сполучення 123

Пошта, телеґраф і телефон 127

Державне господарство України. (§ 105. Що таке державне господарство. § 106. Фінанси. § 107. Бюджет. § 108. Державні прибутки. § 109. Податки. § 110. Державні збори. § 111. Монополії. § 112. Прибутки від казенного майна. § 113. Склад бюджету. § 114. Державні видатки.) . 120

Кооперація на Україні 137

Фінанси і Кредит 138

Місце України в світовім господарстві 140

Оглав 143

ДР. С. РУДНИЦЬКИЙ. **Основи землезнання** для нижчих кляс середніх шкіл. Частина III. Ґеоґрафія Европи (з малюнками).

— **Основи землезнання** для нижчих кляс середніх шкіл. Частина IV. Загальна ґеоґрафія.

М. ЗАЛІЗНЯК. **Всесвітня історія** для нижчих кляс середніх шкіл. Частина I. Старі часи.

— **Всесвітня історія** для нижчих кляс середніх шкіл. Частина II. Середні віки.

— **Всесвітня історія** для нижчих кляс середніх шкіл. Частина III. Нові часи.

II. ПЕДАҐОҐИЧНА БІБЛІОТЕКА.

С. РУСОВА. **Початкове виховання.** Частина I (теоретична).

— **Початкове виховання.** Частина II (практичні поради з додатком матеріялу для занять, рухавок, забав то-що).

ГЕЛЕНА ҐОЛЬДБАУМ. **Мати — вчителька своєї дитини** (з малюнками). Переклад з німецького М. Троцького.

Готується до видання:

М. ЗАЛІЗНЯК. **Історія державної думки в школі і вихованні.**

С. РУСОВА. **Історія педаґоґики.**

III. ДЛЯ МАЛЕЧИ.

„В краю казок“. Книжка перша. (Збірка казок і віршиків, з малюнками).

„В краю казок“. Книжка друга.

Готується до видання дальші випуски.

IV. НАШИМ ДІТЯМ.

Грецькі казки. Книжка перша. (Збірка новогрецьких казок, з малюнками).

Діти камяної доби. (Оповідання з життя дітей прастарих часів.) Переказав М. Залізняк (з малюнками).

Готується до видання:

Р. Ф. БЕРНЕТ. **Маленький лорд Фонтлерой.** Переклад з анґлійського Н. Суровцової (з малюнками).

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 077657242

Г. МАЛЬО. **Без роду.** Переклад з французького В. О'Коннор-Вілінської (з малюнками).

— **В родині.** Переклад з французького В. О'Коннор-Вілінської (з малюнками).

ЖОРЖ ЗАНД. **Казки моєї бабуні.** Переклад з французького Х. Кононенківни (з малюнками).

Д. ДЕФО. **Робінзон Крузо.** Переказала для дітей В. О'Коннор-Вілінська. (Роскішне видання, з кольоровими малюнками.)

Е. Т. А. ГОФМАН. **Золотий горщик.** Казка нового часу. Переклад з німецького М. Троцького. (Роскішне видання, з кольоровими й чорними малюнками.)

— **Горіхохрускало й мишачий король.** Казка. Переклад з німецького В. Черкасенка. (Роскішне видання, з кольоровими й чорними малюнками.)

БР. ҐРІМ. **Вибрані казки.** Книжка перша. Переклад з німецького В. Павлусевича. (Роскішне видання, з кольоровими й чорними малюнками.)

— **Вибрані казки.** Книжка друга. Переклад з німецького В. Павлусевича. (Роскішне видання, з кольоровими й чорними малюнками.)

Л. БЕХШТАЙН. **Вибрані казки.** Переклад з німецького О. Хомика. (Роскішне видання, з кольоровими й чорними малюнками.)

Грецькі казки. Книжка друга (Збірка новогрецьких народних казок, з малюнками).

Анґлійські казки. Збірка анґлійських народних казок, з малюнками.

V. ДЛЯ ЮНАЦТВА.

М. ГОГОЛЬ. **Тарас Бульба.** Повість. Переклад з московського М. Садовського. Видання друге (з малюнками Ю. Вовка).

Ж. ВЕРН. **Малий.** Переклад з французького Х. Кононенківни (з малюнками).

Готується до видання.

Ж. ВЕРН. **Подорож до центру землі.** Переклад з французького О. Храпкової (з малюнками).

— **За вісімдесят день кругом світу.** Переклад з французького М. і С. Шрагів (з малюнками).

К. ФЛЯМАРІОН. **Кінець світу.** Переклад з французького М. Шрага (з малюнками).

Крім цього, готується до видання серії народних книжок („Народна Читальня") по історії, ґеоґрафії, літературі, природознавству, техніці, сельському господарству.